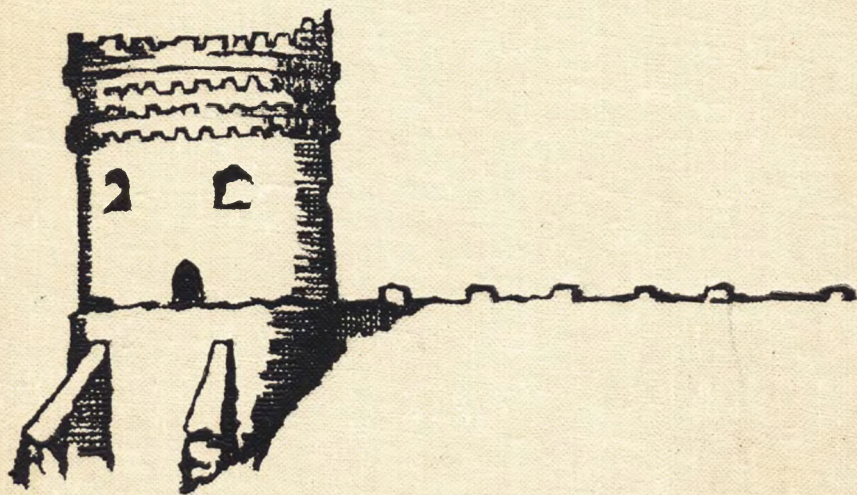

О.А. БЕВЗО

ЛЬВІВСЬКИЙ
ЛІТОПИС
І ОСТРОЗЬКИЙ
ЛІТОПИСЕЦЬ

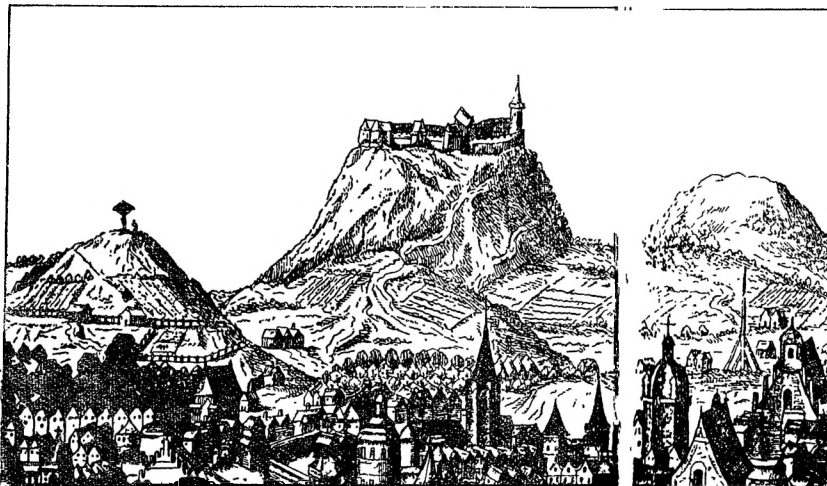

«НАУКОВА ДУМКА»

Львівський літопис і Острозький літописець

Джерелознавче дослідження

Видання друге

У книзі досліджуються два найраніші відомі історичній науці українські літописи, що дійшли до наших часів у рукописних оригіналах, як джерело для висвітлення внутрішнього життя, культури і побуту українського народу, його господарської діяльності, класової боротьби в XVI—першій половині XVII ст., а також політичного становища України напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.

До текстів літописів додано текстологічні примітки та докладні коментарі.

Розрахована на істориків, літературознавців, мовознавців, викладачів, студентів історичних і філологічних факультетів та широкі кола читачів.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук *Ф. П. Шевченко*

Рецензент
кандидат історичних наук *І. Л. Бутич*

ПЕРЕДМОВА

Українські літописи — важливе джерело вивчення історії України періоду феодалізму. Вони зробили величезний вплив на розвиток історичної думки на Україні як в часи їх створення, так і в пізнішу пору, особливо в ХІХ столітті.

Українські літописи разом з народними думами та історичними піснями відіграли величезну роль у пробудженні національного та соціального самопізнання українського народу.

Як показує дослідження творчості Т. Г. Шевченка, погляди якого на історію відіграли значну роль у розвитку історичної думки на Україні, поет широко користувався літописними матеріалами, вивчаючи їх в рукописах.

Винятково великого значення українським літописам, як історичному джерелу, надавав вчений, поет-революціонер І. Я. Франко. Він говорив про українські літописи, що «з літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких мас народу і аж у 19 віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів»¹.

Досі українські літописи вивчалися переважно з зовнішньополітичного погляду. Тим часом вони є також цінним джерелом для вивчення внутрішнього життя українського народу, його економічної і господарської діяльності, глибокого розкриття соціальних процесів у суспільному житті. Перед українською радянською історичною наукою стоїть важливе завдання — повніше висвітлити період формування українського народу, складання мови і розвитку його культури. У висвітленні цих питань почесне місце належить такому цінному джерелу, яким є літописи.

Львівський літопис і Острозький літописець — документи невеликі за обсягом, але багаті фактичним матеріалом, — є не тільки важливими історичними джерелами, а й пам'ятками української мови й літератури. Обидва ці літописи свого часу були вже опубліковані. Львівський літопис видавався двічі², але з дуже недосконалих копій. До того ж, видання цього

¹ Іван Франко, Історія української літератури. Перша редакція (1907). — Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів, фонд 3, № 728, рукописна копія, зошит 3, стор. 375—377.

² Львовская русская летопись. — Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских, т. III, кн. 3, М., 1839, стор. 233—267. Видання здійснено з копії, надісланої видавцеві Д. І. Зубрицьким; Львовская летопись. — Науковий збірник, издаваний літературним обществом Галицко-рус-

літопису стали бібліографічною рідкістю і зараз для багатьох дослідників майже недоступні. Острозький літописець було видано лише один раз¹ і надруковано в російській транскрипції. Це видання не позбавлене ряду неточностей у відтворенні тексту. До того ж, обидва документи видавалися без належного вивчення і аналізу їх змісту.

В процесі підготовки цього видання у Львівському літопису було прочитано місця рукопису, які досі залишалися непрочитаними. Виправлено ряд істотних помилок в окремих місцях тексту обох літописів та усунуто недоліки, які трапилися в попередніх виданнях.

З метою полегшення праці по дальшому вивченню і використанню у дослідницькій роботі звісток Львівського літопису і Острозького літописця та щоб зробити текст цих документів доступним для найширших кіл читачів, у тому числі й молоді, яка ще не оволоділа достатніми спеціальними знаннями в галузі історії і давньої мови, в роботі подаються:

1. Докладні коментарі, в яких розкриваються неясні місця — події, дати, імена, прізвиська, прізвища, а також пояснюються окремі історичні факти і явища.

2. Словник застарілих, маловживаних та актових слів і виразів.

3. Докладний покажчик власних імен, що зустрічаються в текстах літописів, передмові і коментарях, із зазначенням соціального становища, звання, службового або суспільного стану тощо.

4. Докладний покажчик географічних найменувань, до якого внесено всі географічні і топографічні назви, що зустрічаються в тексті праці, із зазначенням топографічних орієнтирів для знаходження їх на картах, визначенням категорії населених пунктів, а також територіальної приналежності їх як у минулому, де це можливо встановити, так і за останнім адміністративно-територіальним поділом Української РСР і Союзу РСР.

Тексти літописів передано методом транскрипції за допомогою сучасного українського алфавіту та правопису відповідно до правил видання історичних документів, писаних давньою українською мовою².

скої матици, 1867, вып. I—IV, Львів, 1868 (далі — Науковий збірник, 1867) стор. 255—294 і окремий відбиток. Підготовка тексту до видання й передмова А. С. Петрушевича. (Не змішувати з російським Львівським літописом, вперше виданим у 1792 році і названим так за прізвищем Н. А. Львова, який знайшов і видав цей літопис).

¹ М. Н. Тихомиров, Малоизвестные летописные памятники. 4. Острожский летописец. — Исторический архив, т. VII, М., 1951 (далі — Исторический архив, VII), стор. 236—253.

² О. А. Бевзо, Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст. — «Вісник АН УРСР», 1958, № 2.

ВСТУП

Здійснюючи плани комуністичного будівництва, радянські люди проявляють також великий інтерес до свого історичного минулого. Поряд з вивченням і узагальненням досвіду будівництва нового суспільства наша історична наука вивчає історію дожовтневого періоду життя народів, що нині входять до великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Вивчення історичного минулого рідного народу є одною з найважливіших ділянок культурної і наукової роботи. Вона має величезне значення у вихованні в трудящих радянського патріотизму. Славне історичне минуле наших народів, їх тривала боротьба проти соціального гноблення та іноземних загарбників надихає будівників комунізму на нові подвиги.

Український народ має свою багатовікову історію. Він пройшов складний, нелегкий шлях боротьби проти іноземних загарбників та експлуататорів за своє соціальне і національне визволення. Однак в умовах царської Росії історія українського народу висвітлювалася тенденційно і, по суті, фальсифікувалася російськими великодержавними дворянськими і буржуазними істориками, що не визнавали існування української нації, а також українськими буржуазно-націоналістичними істориками, які заперечували спільність походження українського і російського народів та протиставляли їх один одному.

Панівні класи царської Росії — поміщики та буржуазія — позбавляли український народ, як і інші народи, права на національне самовизначення. Ідеологи цих класів «теоретично» обґрунтовували політичні устремління експлуататорів. Їх тенденційне ставлення до історичного минулого приводило до перекручення історії українського народу.

Велика Жовтнева соціалістична революція дала державність і суверенність всім народам, що населяли дореволюційну Росію, та створила найсприятливіші умови для справді наукового висвітлення їх історичного минулого.

Радянськими істориками проведена велика робота по вивченню історії українського народу. Їм довелося багато потрудитися, щоб очистити її від великодержавної та буржуазно-націоналістичної фальсифікації і перекручень. Само собою зрозуміло, що зроблене є лише часткою тієї величезної роботи, яку потрібно здійснити дослідникам в недалекому майбутньому.

Історичне минуле багатомільйонного українського народу

потребує всебічного і глибокого висвітлення з погляду марксистсько-ленінської методології. Питання генезису української народності, створення української мови, розвитку культури українського народу та його боротьби за своє соціальне і національне визволення, за єдність з братнім російським народом постійно привертають увагу дослідників.

Особливої уваги потребує вивчення періоду визвольної війни 1648—1654 років, коли український народ, відстоюючи своє право на існування, піднявся на боротьбу проти іноземних загарбників. Саме в цей період український народ виступив у міжнародному житті як самостійна суспільна сила та зробив спробу власними зусиллями спрямувати дальший хід свого історичного буття. Український народ під керівництвом Богдана Хмельницького знайшов тоді єдино правильне вирішення питання про своє майбутнє у возз'єднанні з великим російським народом у складі єдиної держави¹.

В результаті перемоги над гнобителями і возз'єднання з великим російським народом український народ забезпечив умови для свого дальшого економічного та культурного розвитку. У визвольній війні, як у дзеркалі, відбилась сила і міць українського народу, виявилася його здатність для дальшого розвитку і прогресу. Саме возз'єднанням України з Росією було закладено основу для всебічного розвитку економіки й культури українського народу, створено передумови для майже трьохвікової спільної боротьби російського й українського народів проти царизму та поміщицько-буржуазного ладу й підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, в результаті якої український народ одержав державність та створив самостійну суверенну Українську Радянську Соціалістичну Республіку — складову і невід'ємну частину Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Справжнє уявлення про життя українського народу в минулому можна одержати лише в результаті глибокого вивчення документальних матеріалів та інших пам'яток писемності й культури, які дійшли до нашого часу. Повне і всебічне висвітлення минулого народу можливе лише при умові розширення документальної бази та уважного вивчення джерел, що стосуються різних періодів вітчизняної історії.

У реалізації завдань, що стоять перед історичною наукою, визначна роль належить радянським археографам. Вони мають допомагати поглибленому вивченню історії України всіх періодів, здійснюючи нові публікації історичних джерел, як уже відомих, що стали бібліографічною рідкістю, так і заново виявлених, та зробити їх загальнодоступними для найширших кіл до-

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1648—1654), К., 1954 стор. 8.

слідників і всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу.

Одним з найважливіших джерел для вивчення історії України періоду феодалізму, зокрема подій визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетських загарбників, є українські літописи.

В історичній науці до цього часу немає точного визначення категорії документів, що відносяться до українських літописів. Щоправда, відомий археограф і дослідник українського літописання О. І. Левицький, обминаючи питання про початок складання українських літописів, робив спробу визначити час закінчення періоду українського літописання і початку складання синтетичних творів з історії українського народу. Він вважав, що одночасно з складанням кращих оригінальних літописів, до яких він відносить Львівський літопис і Літопис Самовидця, в тому ж XVII столітті появились і найбільш цінні компілятивні зведення з південноруської (української) історії, як, наприклад, Синопис та дві хроніки — Густинський літопис і літопис, відомий під ім'ям Леонтія Боболінського¹.

В процесі феодального роздрібнення і особливо після тяжкої татаро-монгольської навали літописання, що бере свій початок у Київській Русі, перемістилося на північ, в Ростово-Суздальську землю, та на південь, в Галицько-Волинське князівство, де воно знайшло своє продовження і згодом набуло характеру козацького літописання². На Україні, як і в інших слов'янських землях, сучасники, бажаючи зберегти для прийдешніх поколінь пам'ять про видатні події, створювали джерела літописного характеру. Літописання тут почало набирати нової сили в XVI столітті, коли український народ у битвах за своє соціальне і національне визволення повів рішучу боротьбу проти іноземних загарбників та феодальних експлуататорів. Документи, що відбивають боротьбу українського народу проти польсько-литовських загарбників і феодального гноблення, і являють собою українські літописи. Українські літописи XVI—XVIII століть, як і літописання в Російській державі XV—XVII століть, хоч і є продовженням давніх літописних традицій, однак являють собою новий, вищий ступінь літописання в порівнянні з літописанням Київської Русі і періоду феодального роздрібнення. На жаль, бурі визвольної війни і особливо релігійно-націоналістичний фанатизм польсько-католицької шляхти спричинилися до масового знищення різноманітних українських історичних документів, в тому

¹ Летопись Самовидца, К., 1878, предисловие, стор. IX—X.

² В. Б. Антонович, Источники для истории Юго-западной России, К., 1881, стор. 3—4; М. Грушевський, Історія України-Русі, т. I, К., 1913, стор. 590; П. Клепатський, Огляд джерел до історії України, вип. I, Кам'янець на Поділля, 1921, стор. 52; Д. І. Багалій, Нарис української історіографії, т. I, Літописи, вип. 1, К., 1923.

числі літописів, хронік, діаріушів, внаслідок чого вони дійшли до нас в дуже невеликій кількості.

Українські літописи здебільшого писалися учасниками або очевидцями подій чи людьми, які жили невдовзі після них і описували їх за живими переказами, а також мали можливість користуватися документами, що в більшості до наших часів не дійшли. Загалом, літописи склалися безпосередньо слідом за подіями, або через деякий (звичайно, невеликий) проміжок часу після того, як події відбулися. Тому літописні джерела в основному є достовірними, а в окремих випадках і єдиними свідченнями про події, що в них описуються. Щоправда, деякі літописці XVI—XVIII століть починали свої твори з опису більш ранніх, ніж сучасні їм події, переказуючи своїх попередників. Але такий переказ складав, звичайно, невелику, своєрідну вступну частину літопису, ступінь достовірності якої встановлюється шляхом критичного аналізу відповідних джерел. Основна ж частина літопису охоплює, як правило, сучасні авторові події.

Цінність українських літописів як історичних джерел полягає в тому, що літописці не тільки описували події, але й виявляли своє ставлення до них. Разом з тим, слід мати на увазі, що в українських літописах XVI—XVIII століть відбилось ставлення до подій не тільки самих авторів. У них знайшли своє відображення класові інтереси, прагнення соціального середовища, до якого належав літописець, а в багатьох випадках — і сподівання та надії широких народних мас. Отже, літописи є специфічними історичними джерелами, які висвітлюють історичне минуле зі значно більшою об'єктивністю, ніж пізніші зв'язні, не порічні виклади типу Історії русів тощо. Літописні твори не тільки подають факти, але й дають можливість відчутти дух описуваної в них історичної епохи.

Пам'ятки українського літописання XVI—XVIII століть цінні не лише як джерело для вивчення періоду формування українського народу та історії його героїчної визвольної боротьби, що завершилася визволенням з-під польсько-шляхетського гноблення та возз'єднанням з великим російським народом. Вони одночасно є важливим джерелом для вивчення історії української мови і письменства.

Українські літописи XVI—XVIII ст. у більшості випадків писалися світськими людьми, рідше духовними. Всі вони користувалися тодішньою книжною мовою. Однак літописці були зв'язані з народом, внаслідок чого на мові літописців позначився вплив тодішньої розмовної мови. Вивчення українських літописів, як пам'яток мови і літератури, допомагає розкрити одну з найважливіших сторінок історії української мови і літератури та розвитку української культури взагалі.

У науковому обігу є значна кількість українських літопис-

них пам'яток, однак, як історичне джерело, вони вивчені і використані далеко недостатньо. Лише над одним українським літописом, а саме над літописом Самовидця, проведена значна науково-дослідна робота¹.

¹ Вперше «Літопис Самовидця» опублікував О. Бодянський 1846 року в «Чтениях в императорском обществе истории и древностей при Московском университете» (1846, № 1, 2), за списком, виявленим П. Кулішем 1843 року. Хоч літопис у численних списках був відомий і раніше, однак лише після опублікування він став доступним для широких кіл дослідників і зайняв почесне місце серед українських літописів. Про цей літопис писали або згадували у своїх працях П. О. Куліш, О. М. Бодянський, М. О. Максимович, Г. Ф. Карпов, В. Б. Антонович, М. І. Костомаров, К. М. Бестужев-Рюмін, О. І. Левицький, О. Огоновський, В. С. Іконніков, І. Я. Франко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, М. С. Возняк, В. О. Романовський, М. Н. Петровський та ін. Перше, досить ґрунтовне дослідження літопису було зроблене О. І. Левицьким у статті «Опыт исследования о летописи Самовидца» (Летопись Самовидца, стор. 1—81). Підсумки студій над літописом Самовидця та докладне для свого часу дослідження літопису здійснено в праці М. Н. Петровського, Нариси історії України XVII — початку XVIII століть, т. I. Досліди над літописом Самовидця, Харків, 1930.

ЗНАЧЕННЯ ЛЬВІВСЬКОГО ЛІТОПІСУ І ОСТРОЗЬКОГО ЛІТОПІСЦЯ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ФЕОДАЛІЗМУ

Предметом дослідження в даній праці є два найраніші з виявлених до цього часу українських літописних документів, що дійшли до нас в рукописних оригіналах¹, і відомих в історичній науці під назвою Львівський літопис (1498—1649 рр.)² та Острозький літописець (1500—1636 рр.)³. Обидва документи містять звістки, що стосуються одного і того ж періоду. Тому їх доцільно розглядати разом.

Галицький історик і археограф Д. І. Зубрицький, який багато працював над історією міста Львова, на початку 30-х років XIX століття знайшов у архіві Ставропигійського братства рукописну книгу, складену в першій половині XVII століття колишнім студентом Замоїської академії Михайлом Гунашевським. У цій книзі, дуже різноманітній за своїм складом, містився документ під назвою «Ісписаніє літом от рождества Христова року... і по нім ідущих», якому перші видавці дали назву «Львівський літопис». Цю назву слід визнати вдалою не лише тому, що літопис знайдено у Львові. Звістки, що стосуються західних областей України, точніше колишнього Руського воеводства, займають у літопису переважне місце. Особливо багато уваги автор літопису приділив місту Львову. Це цілком зрозуміло, тому що Львів був найважливішим центром Галицько-руських земель, а потім Руського воеводства. Автор літопису, безумовно, був тісно зв'язаний зі Львовом. Це стверджується, зокрема, тим, що літописець дуже старанно записував звістки, що стосувалися Львова, і виявив досить ґрунтовні знання топографії цього міста.

Час написання, особа автора та склад або джерела літопису мають першорядне значення для оцінки вірогідності звісток, що містяться в ньому.

¹ Див. Рукопис № 206(27) у збірці рукописів кол. Університету св. Володимира у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, стор. 162—182 — «Ісписаніє літом от рождества Христова року... і по нім ідущих» (Львівський літопис); Рукопис № 4007 у збірці рукописів Державного історичного музею в Москві, арк. 126—132 — «С крайніки Бельського речі потребні вибрані» (Острозький літописець).

² Львовская русская летопись. — «Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских», т. III, кн. 3, стор. 233—267; Львовская летопись. — Научный сборник, 1867, стор. 255—294.

³ Исторический архив, VII, стор. 236—253.

Львівський літопис, як уже зазначалося, є складовою частиною збірника різних матеріалів, упорядкованого М. Гунашевським і скомпонованого у вигляді книги розміром 20×30 см. Папір книги має філігрань із зображенням мисливського рижка на щитку — знаком, характерним для паперу, що виготовлявся у другій чверті XVII століття на паперових млинах у Польщі¹. Літопис писано одним, характерним для упорядника збірника почерком, українським (південноруським) зв'язаним скорописом. Палеографічні ознаки рукопису показують, що Львівський літопис написано в кінці 30—40 років XVII століття.

За своїм характером збірник М. Гунашевського, очевидно, мав бути для упорядника своєю енциклопедією, що складалася з декількох частин. Перша частина збірника (стор. 7—97) була відведена для алфавітного зібрання цитат та афоризмів латинською мовою і заповнена лише небагатьма записами. В другій частині (стор. 98—162) вміщено ряд статей і документів антиуніатського характеру. Центральне місце тут займає «Пересторога» — єдиний, що дійшов до нашого часу список цієї цінної пам'ятки української полемічної літератури кінця XVI—початку XVII ст. Для третьої частини збірника — історичної — було відведено 163—250 сторінки, з яких тільки сторінки 162—182 виявилися заповненими літописом. Четверта частина (стор. 251—296) призначалася для духовно-літературних творів — легенд, оповідань, кантат тощо, але заповнена вона лише до 266 сторінки. П'ята частина (стор. 297—332) відводилася для лікарського порадики, але заповненими виявилися лише перші чотири з половиною сторінки. Найбільш заповненою виявилася шоста частина збірника, в яку вписано акти процесу М. Гунашевського з Замойським братством. Для цієї частини було відведено стор. 333—372, з яких незаповненими залишилися тільки вісім останніх сторінок. Повністю заповнена лише остання, сьома частина збірника (стор. 373—387), в яку вписано оповідання про зодіаки, зоряний календар тощо.

Цілком зрозуміло, що такий широкий і різноманітний матеріал не міг бути зібраний і вписаний в книгу за короткий час. Про це говорить відмінність у характері письма окремих частин і сторінок рукопису, який писано, за невеликими винятками, рукою упорядника збірника. Однак точно визначити час виготовлення книги і дату початку внесення до неї записів у нас немає можливості, бо про це в самій книзі відсутні будь-які дані. Палеографічні ознаки книги теж не розв'язують питання про початок записів у книзі, тим більше про час написання літопису.

¹ І. Каманін, О. Вітвіцька, Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651), К., 1923, стор. 3, хронологічна таблиця, стор. 18, на стор. 89 рисунки № 788, 790, 791, 793.

Час припинення записів у книзі можна визначити досить точно. Найпізніша дата, що зустрічається в ній (серпень 1649 року), знаходиться в третій — історичній частині рукопису, яку ми, безумовно, можемо прийняти за час припинення праці автора над літописом.

Літопис, очевидно, був тим розділом книги, над яким автор працював систематично, часто повертався для роботи над ним. Саме цей документ заслуговує найбільш уважного вивчення. Слід зазначити, що рукопис виконано досить акуратно, однак в окремих частинах тексту помітна деяка відмінність у характері письма. Зовнішній вигляд письма дозволяє припускати, що записи до 1645 року велися порівняно за спокійних обставин. Починаючи з цього року, характер письма змінюється, почерк і вигляд письма свідчать про поспішність. Разом з тим, під 1646 і 1647 роками в рукопис були вклеені якісь документи або записи, можливо, у зв'язку з тим, що бракувало часу для переписування їх у книгу. Відчувається поспіх у записах на сторінках 179 і 180 під 1648 роком. Така ж кваліфікація у письмі помітна і в записах під 1649 роком на сторінках 181 і 182, а до сторінки 183 на весь її простір був приклеєний якийсь аркуш. Очевидно, події визвольної війни 1648—1654 років відбилися на становищі автора, а згодом примусили його взагалі припинити роботу над літописом.

Наведені вище міркування і спостереження над рукописом дають підставу припустити, що робота над літописом була припинена в 1649 році, і М. Гунашевський подарував свій збірник Львівському братству¹.

Дані, що є в нашому розпорядженні, говорять про те, що автором Львівського літопису міг бути виходець із міщан Михайло Гунашевський. Про це свідчить його життєвий шлях та діяльність. Він залишив про себе в літопису під 1621 роком запис, який доніс нам таку звістку: «Того ж року отець мой умер. Я з школи заніс в дом хоробу горячку і всі хоріли в дому»².

Є відомості, що М. Гунашевський до 1647 року був студентом академії в Замості і в тому ж році одержав духовне звання піддиякона від львівського єпископа Арсенія Желіборського, що видно з окружного послання луцького єпископа Афанасія Пузини від 12 жовтня 1647 року³. Як бачимо, автор Львівського літопису був людиною духовного стану, та пізніше ми зустрічаємо його в Запорізькому війську. Точно не відомо, як

¹ Існує дарчий лист М. Гунашевського від 25 березня 1649 року, який він виготовив заздалегідь, очевидно, збираючись подарувати свою книгу Львівському братству. Цей документ зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, як додаток до рукопису № 206 (27) у збірці рукописів кол. Університету св. Володимира.

² Див. у цьому виданні стор. 105 (далі — див. стор.)

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. V, СПб., 1853, стор. 77.

він потрапив туди, але деякі натяки на це є. М. Гунашевський у своїй священницькій роботі був зв'язаний з Арсенієм Желіборським. Джерела свідчать, що в 1650 році Желіборський їздив у Іркліїв для зустрічі з Богданом Хмельницьким¹. Цілком ймовірно, що в складі почту єпископа був також М. Гунашевський, якому Желіборський покровительствував. Можливо, що саме тоді Гунашевський попав на Наддніпрянщину і, як людина письменна, був прийнятий у канцелярію Війська Запорізького. 1652 року ми вже бачимо М. Гунашевського у складі посольства Богдана Хмельницького до Москви разом з С. Савичем, Л. Мозирою та І. Ничипоренком². 1653 року зустрічаємо М. Гунашевського в званні канцеляриста-підписка, що виступав як довірена особа І. Виговського в його зносинах з московським послом на Україні І. Фоміним³. Під час акту возз'єднання України з Росією «Михайло Ігнат'єв син Кунашевський» фігурував серед української шляхти, яка 11 січня 1654 року прийняла в Переяславі присягу на вірність російському уряду⁴. Нарешті, прізвище «отця М. Гунашевського» зустрічаємо в пунктах, представлених козацькими послами на Варшавському сеймі, зібраному для затвердження Гадяцького договору в квітні 1659 року, серед осіб релігії старогрецької, не уніатів, з проською «aby chlebem opatrzoni byli i dygnitarstwy»⁵. В цьому документі маємо свідчення, що після закінчення визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького М. Гунашевський знову повернувся до духовного сану.

Намагаючись здійснити свої антинародні наміри і віддати Україну магнатській Польщі, І. Виговський уклав у вересні 1658 року з польським урядом так званий Гадяцький договір, за яким Україна повинна була, по суті, знову стати складовою частиною шляхетсько-магнатської Речі Посполитої, хоч цій справі було надано форму федеративних відносин між Польщею і Україною. Відомо, що на Варшавському сеймі цей договір було зведено нанівець. Сейм відхилив основні домагання Виговського і його прибічників, а натомість задовольнив другорядні вимоги старшинських пунктів, за якими, зокрема, верхівка козацької старшини одержала ряд привілеїв та володінь, внаслідок чого і М. Гунашевський став власником певних земельних угідь. Про останнє довідуємося з чолобитних ігумена

¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. III, К., 1898, стор. 65.

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. III, М., 1954, стор. 278—279.

³ Там же, стор. 363.

⁴ М. С. Грушевський, К истории Переяславской рады 1654 г.— «Доклады АН СССР», 1929, «В», № 16, стор. 302.

⁵ «Щоб були забезпечені хлібом (засобами для життя) і саном (важливою посадою)» (Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. III, стор. 339).

Трахтемирівського монастиря І. Креховського на ім'я царя Олексія Михайловича, які він подав під час свого приїзду до Москви за милостинями в травні 1660 року. Не одержавши нічого у відповідь на свої перші три чолобитні, у четвертій Креховський просить милостині не лише на монастир, але й на військовий шпиталь. На цей раз він назвав конкретний об'єкт своїх домагань: «...Покорне просим о отбігщину, што протопоп київський Михаїл Гунашевський, совітник ближній Івашка Луговського, на так-рочном сеймі Варшавськом виправил бул собі сіл кілька з млинами, то есть — Крехаїв, Євминки, Слободку і прочая на Подесниці. О тоє бієт чолом Іоасаф ігумнішко, вашого царського величества і військовий богомолец, монастиря Трахтемиров, вашему царському величеству, аби нам тая отбігщина по тому змінному і всякому злу междособнїя бранї ходотаю і неклятвохраненію не меншому, трелукавому причинці даниною дана, правом вечистим і ненарушонним ваше царськое величество повелиш привілеем своїм царським все тее ствердить, і плац на пожару в Києві на подвор'є монастирськое в тім же привілею ваше царское величество повели записать»¹.

У нас немає змоги встановити, в чому тут справа. Чи справді М. Гунашевський поводив себе неблаговидно, чи ігумен І. Креховський намагався дискредитувати М. Гунашевського перед царем, щоб угоддя, надані останньому польським урядом, одержати для монастиря. Адже відомо, що особи духовного стану завжди, особливо у період феодалізму, коли монастирі і духовенство уперто домагалися права на земельні володіння, ворогували поміж собою і не гребували для досягнення своєї мети будь-якими засобами, аж до наклепів і насильств.

Нам не відомо, чи була задоволена четверта чолобитна І. Креховського і яка дальша доля М. Гунашевського. Для нас лише ясно, що Гунашевський, наблизений у свій час до І. Виговського, як і інші особи, близькі до цього гетьмана і його політики, скомпрометували себе, чому й зазнавали відповідних нападків з боку своїх сучасників, які залишалися вірними прихильниками союзу українського народу з російським народом. Можливо, що й І. Креховський у своїх нападках керувався такими ж міркуваннями, хоч тут не виключені і звичайні корисливі мотиви.

Однак події, що стосуються останнього періоду життя М. Гунашевського, не мають вирішального значення для оцінки літопису та аналізу його змісту. Адже свій твір М. Гунашевський писав до вступу в канцелярію Війська Запорізького, коли він ще не мав нічого спільного з І. Виговським та його політични-

¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. III, стор. 431.

ми авантюрами. Не можна забувати, що М. Гунашевський, в протилежність іншим, за своїм походженням був близьким до народу. Виходець з дрібної української шляхти, він здобув непогану на той час освіту в Замойській єзуїтській академії. Після закінчення її Гунашевський не відійшов від українського народу та його віри і виступав активним борцем проти унії, проти зрадників своєї віри і народу та польсько-шляхетських загарбників. У боротьбі з відступниками від православ'я М. Гунашевський користувався підтримкою луцького єпископа Афанасія Пузини, який у своєму вже згадуваному окружному посланні від 12 жовтня 1647 року говорив про Гунашевського, що він «чесний о господі клірик..., рачитель науки богословської благочестивий»¹. Саме бажання М. Гунашевського скласти літопис, який розповідав би про історію українського народу, свідчить про його любов до своєї батьківщини. Сторінки Львівського літопису пройняті глибоким, зворушливим патріотизмом.

Разом з тим, Львівський літопис за своїм змістом в цілому є документом, спрямованим проти польсько-шляхетських загарбників та феодальних експлуататорів, і явно антиуніатським. В ньому відчуваються демократичні настрої автора, його любов і прихильність до народних мас. Під час читання літопису не залишається сумніву, що він писаний особою, близькою до народу і яка була зв'язана з народними масами. Однак таке враження від документа не в'яжеться з особою М. Гунашевського, про якого нам розповідають інші документи, що висвітлюють його діяльність після прибуття на Запоріжжя і особливо його поведінку після прийняття ним пропольської орієнтації. Ця неув'язка стане нам зрозумілою, якщо взяти до уваги ту обставину, що свій літопис М. Гунашевський писав за молодих років, до перебування у Війську Запорізьким, коли він, як виходець з міщан, чи з дрібної шляхти, справді був зв'язаний з народом і в своєму літопису відбив настрої та сподівання прогресивних сил. З прибуттям на Наддніпрянщину, особливо після входження до старшинського середовища, М. Гунашевський зазнав впливу, характерного і звичайного у класовому суспільстві, коли окремі вихідці з народних низів часто відступають від своїх колишніх демократичних поглядів і настроїв, перейшовши в панівний стан.

Переконалим доказом, що автором Львівського літопису був М. Гунашевський, є також особливості рукопису твору в порівнянні з іншими документами, внесеними в складену ним рукописну книгу. Всі численні статті і документи вписано в книгу закінченими. Лише два розділи книги залишилися незаверше-

¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. V, стор. 77.

ними, а саме: збірка цитат і афоризмів, де вислови вписувалися в різний час, в міру їх добору, та літопис, який в першій частині складається з хронологічної сітки, що заповнювалася в міру знаходження для кожного року звістки про найвидатнішу подію, а в другій, і особливо в третій частині, писаній у формі оповідань, що теж складалися в міру знаходження потрібних матеріалів, про що свідчать незаповнені місця рукопису, а також підклеєні сургучем, але потім загублені документи чи тексти, писані на окремих аркушах паперу.

Питання про джерела літопису найскладніше. Передусім можна з певністю сказати, що автор для збирання потрібних йому за той чи інший рік звісток про найбільш важливі події поряд з усними джерелами користувався також писаними документами. Усними джерелами були перекази, чутки, які ходили поміж народом, тощо. Писаними джерелами були хроніки, діаріуші та інші документи, про які згадувалося вище, приєднані автором до свого рукопису, але потім втрачені. Зрештою, автор записував звістки про події, очевидцем яких він був сам. Він описував місцеві події, явища природи, факти з економічного і суспільного життя та окремі події визвольної боротьби українського народу, що в той час відбувалися. Метод роботи літописця над своїм твором у значній мірі визначався обраною ним формою твору.

Хронологічно Львівський літопис обіймає період з 1498 до 1649 року включно. Однак перед основним текстом літопису ми знаходимо дві вставки польською мовою. Одна — про взяття польським королем Казимиром III міста Львова 1339 року з посиленням на Кромера, яку автор за браком місця написав на 162 стор. рукопису, що передує текстові літопису. Друга — про перетворення 1471 року литовським великим князем і польським королем Казимиром IV Ягеллончиком Київського князівства у воеводство — вписана на стор. 163 між заголовком і першим записом літопису. Ці два поодинокі записи, хронологічно віддалені один від одного майже на півтора століття, але споріднені тематично, у зіставленні зі змістом всього літопису, свідчать про те, що М. Гунашевський вбачав основний зміст історії українського народу всього періоду з 1339 до 1649 року в його боротьбі проти польського поневолення, за політичну незалежність. М. Гунашевський почав свій літопис з повідомлення про те, що Львів був захоплений Польщею і що Київ утратив останні залишки своєї політичної незалежності. Автор свідомо хотів надати своєму твору в цілому характер розповіді про багатовікову боротьбу українського народу за своє політичне і соціальне визволення. Ідею боротьби проти загарбників він зробив провідною ідеєю всього твору. Це був прояв глибокого патріотизму М. Гунашевського.

За характером опису подій документ ділиться на три нерівні і помітно відмінні одна від одної частини.

Перша частина літопису (з 1498 до 1591 року) являє собою хронологічну сітку, в яку за кожний рік, очевидно, гадалося вписати звістки про найважливіші події. В цю частину літопису авторові пощастило вписати відомості лише під двадцятьма вісьмома роками з дев'яноста чотирьох. Тут подано сухі, короткі записи про окремі події за відповідні роки.

В другій частині літопису (з 1592 до 1618 року) короткі записи вже чергуються з докладнішими описами подій. Але тут ми ще не зустрічаємо подій, описаних автором, як очевидцем.

Зовсім інший вигляд має третя частина літопису, яка охоплює 1619—1649 роки. Тут, за деякими винятками, за кожний рік подано досить широкий опис подій з цінними деталями і фактами, які доповнюють наші уявлення про становище на Україні в ці роки. З автобіографічного запису під 1621 роком можна зробити висновок, що літописець не тільки був сучасником, але, можливо, й учасником подій цього та наступних за ним років, які він описав у своєму літопису. В цій частині літопису вже зустрічаються звістки про місцеві події як історичного, так і побутового характеру.

Особливо багато уваги в цій частині свого твору автор приділив описові повстання 1630 року, події, яка в той час, очевидно, була в центрі уваги всіх верств українського населення. Тоді селянсько-козацькі маси на чолі з талановитим організатором і керівником Тарасом Федоровичем (Трясилом) могутньою лавиною піднялися на боротьбу проти польсько-шляхетських загарбників і феодальних експлуататорів.

Не менше уваги приділив літописець і описові події 1633—1638 років, коли боротьба українських народних мас проти своїх гнобителів після згаданого повстання 1630 року не згасала, а ще більше розгорталася. Літописець наводить цінні факти, що стосуються цих років, і дає надзвичайно гострі та влучні характеристики методів боротьби козаків і селян за свої права. Так, у 1637 році один шляхтич відібрав у козаків підводи з живністю, які проїздили повз його замок. Відстоюючи свої права, козаки звернулися зі скаргою до польського гетьмана М. Потоцького, але — марно. Тоді «козаки, видячи зневагу, же не можуть одержати справедливості, учинили собі сами справедливості: послали кілька сот козаків одоброти своє», і заодно розгромили замок того шляхтича¹. Виразно, досить загострено розповідає автор про боротьбу козаків і селян проти польсько-шляхетських військ, а також характеризує становище сторін під час визвольної боротьби українського народу. Торкаючись подій 1638 року, літописець відмічає, що «на Україні козаки

¹ Див. стор. 117.

броїли і ляхом деспекти чинили, німців, як мух били, міста па-
лили..., а потом, подїхавши под лядський обоз, вшисткі коні
займили, же небожата ляхи, повергши пиху, мусили піхотою
ходити»¹, глузливо зауважує автор. Оцінку обстановки в цій
війні літописець вкладає також в уста самих шляхтичів, які го-
ворили: «не помнимо нігди такої потреби у чужих землях, жеби
так шляхти, корунних панов погинуло, як ту»².

Обмежившись короткими звітками про події, головним чи-
ном місцевого характеру за 1639—1646 роки, літописець доклад-
но, образною мовою описав події визвольної війни українського
народу проти польсько-шляхетських загарбників, яка почалася
весною 1648 року, не приховуючи свого захоплення успіхами
селянсько-козацьких повстанців. Змалювавши розгром поль-
сько-шляхетського війська під Жовтими Водами, висловивши
обурення тим, що полонені польські гетьмани Потоцький і Кали-
новський в цій перемозі татарським ордам «звитяг приписовали»,
щоб в такий спосіб принизити успіхи повстанців та опорочити
гідність керівників повсталого народу і в першу чергу Богдана
Хмельницького, літописець з гордістю зауважує, що «з того обо-
зу ледво хто уйшов, для оповідення чуда так знаменитого захо-
ван, і то в сермяжці, не в блаватах вишол»³.

Словами, сповненими гніву і ненависті до загарбників, опи-
сує літописець боротьбу селян-повстанців проти армії Ієремії
Вишневецького, про якого він говорить, що це «з руського поко-
ління лях»⁴. Становище королівської армії, що йшла на допо-
могу польським військам, оточеним під Збаражем, літописець
характеризує так: «Окопавши їх на шесть миль вшир, коло них
стоячи з ордами, стерегли їх през неділь п'ять, аж от голоду і
страху поздыхали сами. Мало що їх позоставих безоружно
вийшли на піших ногах і достиховали по дорозі і по містах»⁵.
Досталося і посполитому рушенню, що на чолі з королем поспі-
шало на допомогу полякам, оточеним повстанцями під Збара-
жем. Король з чотирнадцятитисячним військом «под Зборовом
оскочоний от козаков і татаров, где сам Хмельницький і ган, цар
кримський, будучи, так нагнали в сак ляхов, же аж ся попод
вози і в вози крили пред кулями і стрілами, где больш їх поги-
нуло, ніжлі под Збаражом»⁶. Довелося королю просити пере-
мир'я, «обещавши козаком вольності і надавши на письмі под
певними кондиціями»⁷.

Сповнені презирства заключні слова літописця, якими він
описав закінчення операції, що передувала Зборівському дого-

¹ Див. стор. 119.

² Там же.

³ Див. стор. 121.

⁴ Див. стор. 123.

⁵ Див. стор. 124.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

вору. Успіхи повстанців примусили польських магнатів піти на серйозні поступки і погодитися підписати перемир'я. «А так на тот час аж випущени були обляженці і недобитки збаразькії»¹,— з гордістю і задоволенням відмітив літописець.

На описові Зборівського договору літописець обриває розповідь про хід боротьби. Після подій під Збаражем і Зборовом автор літопису пішов на Наддніпрянщину і вступив на службу до канцелярії Війська Запорізького. Военна і дипломатична діяльність, мабуть, цілком оволоділа його увагою, і ведення історичних записів М. Гунашевський припинив.

Третя частина літопису містить також деякі дані про її джерела. Дуже важливим в цій частині документа є те, що в ній помітні явні сліди користування автором при складанні літопису писаними джерелами. Зокрема, опис повстання 1630 року автор літопису побудував на документальному першоджерелі. Слід відмітити, що звістки під цим роком стосуються лише однієї події. Описуючи повстання 1630 року і розповідаючи про похід гетьмана Конецьпольського за Дніпро, щоб «козаков зносити», літописець зауважує: «І як ся му поводи-ло, есть виписано таким способом»², тобто сам автор літопису говорить, що він використав для свого твору опис повстання, складений іншою особою. Далі в літопис вписано текст документа, в якому подано досить детальний опис повстання 1630 року. Після тексту вписаного документа автор літопису повідомив: «Гетьманом козацьким ніякись Тимош Мигайлович Оренда, которий рукою власною тії новини посилав знаємим своїм в року 1630»³. Очевидно, до рук автора твору потрапила «новина», тобто своерідна газета (бюлетень), що в ті часи вже існувала, з описом подій, які цікавили літописця. Цей документ автор літопису, мабуть, цілком і ввів у свій твір⁴.

Про користування автором документами, як джерелом для свого літопису, красномовно говорять пропуски в рукопису на стор. 170 під 1631 роком, стор. 171 під 1632 роком і після запису під 1633 роком, стор. 172 в кінці запису під 1634 роком, стор. 175 після запису під 1637 роком та значні незаповнені прогалини на стор. 176 і 177 в записах під 1638—1645 роками. Прогалини автор залишав, безперечно, для того, щоб, зібравши потрібний матеріал про відомі йому події, вписати або викласти його в своєму літопису. Це припущення, зокрема, під-

¹ Див. стор. 124.

² Див. стор. 105.

³ Див. стор. 111.

⁴ Припущення, що автор Львівського літопису при описі повстання 1630 року користувався писаним документом, висловив раніше один з перших видавців цього літопису А. С. Петрушевич. (Науковий збірник, 1867, стор. 273—274).

тверджується наявністю слідів від сургучу на прогалинах стор. 178 і на чистій стор. 183, наступній за заповненими сторінками. Автор літопису приклав було тут зібрані ним матеріали чи документи, що стосувалися подій 1646, 1647 та 1649 років. На жаль, ці вклейки загублено.

Про користування літописцем як писаними, так і друкованими джерелами, а також про дальшу роботу над доповненням свого літопису, свідчать також згадувані вище вставки в текст рукопису польською мовою, внесені автором у свій твір.

Про дальшу роботу автора над удосконаленням рукопису свідчить і такий факт. На 170 стор., в кінці опису повстання 1630 року, після розповіді про обряд освячення домініканцями меча Конецьпольського, який готувався в похід «на русь, жеби їх викоренати»¹, на вільному місці між рядками автор пізніше вписав: «Собралися бо лізти на главу її і на віру, іскопа яму і впасти». Ця фраза цінна для нас не лише як доповнення літопису. В ній досить яскраво відбилосся ставлення автора до походу Конецьпольського проти козаків, яке склалося у нього, мабуть, лише згодом, коли він повністю осмислив суть цієї події.

Спостереження над сторінками літопису з описом повстання 1630 року дозволяють зробити висновок, що літописець у своїй роботі не тільки використовував писані документи, але й робив спробу критично їх переосмислювати. Якщо автор, починаючи з 1606 до 1638 року включно, робив на полях рукопису ремарки у вигляді слова «рок» проти кожної дати, або коротких фраз, якими відмічено найважливіші місця чи особливо цінні факти, то в описі повстання 1630 року, поряд з ремарками, аналіз яких буде подано нижче, автор в різних місцях тексту опису повстання вписав в дужках ряд фраз, якими пояснюється або доповнюється зміст документа².

Деякі дослідники припускають, що автор літопису під час повстання 1630 року жив на Наддніпрянщині і перебував у Межигірському монастирі³. Але для такого твердження у нас немає певних підстав, особливо коли взяти до уваги, що майбутній літописець у 1621 році лише почав учитися грамоти у дяка. Очевидно, в 1630 році він ще був юнаком і навряд чи навіть міг потрапити на Наддніпрянщину, не міг бути наставником Межигірського монастиря, як гадає один з дослідників⁴.

¹ Див. стор. 111.

² Див. стор. 106, 107, 111.

³ М. С. Грушевский, О так называемой «Львовской летописи» (1498—1648) и ее предполагаемом авторе.—«Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1931, № 5, стор. 574, 585; М. І. Марченко, Українська історіографія, К., 1959, стор. 52.

⁴ М. І. Марченко, вказ. праця, стор. 52.

Немає також підстав, за змістом опису повстання 1630 року в цілому, вважати його автобіографічним твором М. Гунашевського, як це робить М. Грушевський¹. Вписуючи у свій твір опис повстання 1630 року, автор лише додав у тексті в дужках свої доповнення, а на полях рукопису робив зауваження. Характер і стиль письма та зовнішні ознаки рукопису говорять про те, що опис повстання 1630 року і подій наступних років, до 1646 року включно, було виконано одночасно і, мабуть, в середині 1640-х років.

Не говорячи про «Пересторогу», з усіх матеріалів, що містяться у книзі М. Гунашевського, для нас зберіг безперечну цінність також Львівський літопис. М. Грушевський, який досліджував питання про автора цього літопису, говорив про «плебейське» походження та прихильність його до інтересів повсталих народних мас та не визнавав за Львівським літописом значення літописного документа. «Это... не летопись в собственном смысле; автор не стремился быть летописателем своего времени, отмечая достопримечательные события, происшедшие в его время... Это «записки современника», граничащие с мемуаром, «записки украинского студента 1640-х годов», можно сказать»²,— твердить М. Грушевський. Це, безумовно, не так. Львівський літопис є типовим документом українського літописання. Розпочавши з короткого порічного огляду найважливіших подій давнішого періоду, автор літопису докладніше описав події пізніших часів. Починаючи з 30-х років XVII століття, автор писав про події, сучасником і свідком яких він був. Ці події він змальовує у вигляді ряду історичних повістей, об'єднаних спільною ідеєю боротьби українського народу проти панування на Україні польсько-шляхетських загарбників та соціального гноблення. У всьому літопису, особливо в останній частині цього цінного історичного джерела, автор безперечно виступає як літописець свого багатого на історичні події часу.

Острозький літописець дійшов до нашого часу в єдиному відомому нам списку під назвою: «С кройніки Бельського речі потребнії вибрані», виявленому академіком М. М. Тихомировим у рукописній книзі музейного зібрання Державного історичного музею в Москві і виданому ним у 1951 році під назвою Острозький літописець³. Ця назва цілком відповідає змістові основної частини твору, де багато уваги приділено місту Острогу і острозьким подіям.

¹ М. С. Грушевський, вказ. праця, стор. 587.

² Там же.

³ Исторический архив, VII, стор. 236—253.

Час написання літописного документа має дуже важливе значення, бо, чим менший розрив у часі між подіями і описом їх, тим достовірніші звістки літопису, що відображають ці події. Тому розв'язання питання про час складання «Острозького літописця» є одним з найважливіших завдань у науковій оцінці джерела.

Книга, в якій містяться документи, як і самі документи, в тому числі і рукопис Острозького літописця, не подає прямих даних, на підставі яких можна було б визначити час написання твору. Це питання можна вирішити лише приблизно, шляхом аналізу побічних даних.

У книзі всього 148 аркушів, списаних з обох боків, причому незаповненими залишилися лише декілька сторінок. Вона складена з різноманітних історичних матеріалів, зміст яких вміщено на початку, перед текстом. Папір і характер письма наочно показують, що зміст було складено зразу ж після укомплектування книги. Характерна підборка документів, що стосуються переважно історії Росії, намагання розташувати їх у певній хронологічній послідовності, різні почерки, якими написано окремі частини книги, наводять на думку, що вона була скомпонована з текстів, виконаних у різних місцях на замовлення її упорядника. Хто був упорядником книги — визначити немає можливості. Звертає на себе увагу той факт, що всі писарі, яких було залучено для переписування зібраних у книзі матеріалів, були забезпечені замовником папером однакового гатунку. Очевидно, упорядник книги для свого часу був людиною освіченою, займав певне громадське становище, виявляв значний інтерес до історії своєї батьківщини і мав можливість організувати збирання історичних матеріалів та здійснити їх переписування.

Уяву про історичні матеріали, зібрані в книзі, і про місце, яке серед них займає Острозький літописець, дають назви творів, з яких складається книга:

1. «Никифора патриарха Царяграда летописец вкратце» (аркуші 2—7). Звістки, що стосуються історії Київської Русі, закінчуються смертю Олега і початком князювання Ігоря Рюриковича в 912 році; звістки про царювання в Константинополі закінчуються Калоіоаном на 6833 (1325) році.

2. «О взятии фрягами Царьграда 12 апреля 6712 (1204) года в царствование Алексея дуки Марцуфля» (аркуші 8—10).

3. Матфея Стриковского Осостовича хроники литовской книги 1-ой глава 1-я» (аркуші 12—30). Хронологічні межі цього уривка хроніки — від створення світу до 1440 року.

4. «От различных летописцев о летах рождества Христова» (аркуші 32—34). Документ не датовано.

5. «Ис книги глаголаемые Криницы письменная от госу-

дарств римских царей» (аркуші 40—47). Уривок охоплює час «от царств 12» до «от царства римского 22».

6. «Ис книги летописца русского» (аркуші 48—64). Тут наведено відомості про настановлення російських митрополитів та інші церковні справи за 1116—1557 роки.

7. «Ис книги гранографа Великого Новагорода соборные церкви» (аркуші 65—67). Різні виписки, що містять звістки «о первых русских князьях», а також записи «о римских царех», в яких згадуються Доміціан (81—96 роки) і Адріан (117—138 роки)¹.

8. «Ис книги летописца русского» (аркуші 68—74). Перед текстом подано ширший заголовок: «Книга, глаголаемая Проскинитарий или посланник святых мест Троицкого Сергиева монастыря строителя мниха Арсения Суханова, ходившего в Палестине еже есть восточные град Иерусалим и окрест его. Списано мнихом Арсением Сухановым». Це уривок з статейного списку, в якому є дата: «Лета 7157 (1649), мая в 9 день».

9. «Летописец о епископех и о архиепископех и митрополитех новгородских» (аркуші 76—83). Починається літописець хрещенням Володимира в 6496 (988) році і закінчується 1674 роком.

10. «Ис книги летописца или кройника российского о зачале града Пскова» (аркуші 84—85). У тексті є дата заснування Пскова — 6470 (962) рік.

11. «Летописец польский» (аркуші 86—132). Такий заголовок значиться лише в змісті. У книзі на зазначених аркушах вміщено три статті:

а) «Царство 87 в Цариграде Константина брата Калуана в лето 6953 (1445)» (аркуші 86—114 зв.).

б) «Кройника о Чешском королевстве» (аркуші 114 зв.—125). Звістки починаються з року від різдва Христового 644 і доведені до 1523 року.

в) «С кройники Бельського речі потребніи вибрані» (аркуші 126—132). Звістки охоплюють 1500—1636 роки.

12. «Летописец Дмитрия Ростовского» (аркуші 134—140). У тексті матеріал розміщено в двох стовпцях, над першим з яких значиться: «Цари греческие», а над другим: «Патриархи константинопольский». Хронологічні межі літописця з 301 до 1445 року включно.

13. «Новый летописец российский» (аркуші 140 зв.—148). Тут матеріал теж розміщено в двох стовпцях. Над першим стовпцем зроблено напис: «России митрополиты» і записи закінчуються звісткою про кончину патріарха Іоакима в 1690 ро-

¹ У змісті статті 5—7 записано під одним загальним заголовком: «Ис книги Криницы от царств римских царей».

ці. Другий стовпець має напис: «Великие князья». Тут звістки починаються хрещенням Володимира в 988 році і закінчуються воцарінням в 7190 (1682) році Петра і Іоана Олексієвичів, які «венчаєся царским венцом або купно июля в 25 день».

Припущення, що книгу скомпоновано з рукописів, виконаних різними писарями і, очевидно, в різних місцях, наочно підтверджується різнохарактерністю матеріалів, зібраних у книзі, і особливо наявністю в рукописах найрізноманітніших почерків та стилів письма. На аркушах 2—24 стиль письма виразно південноруський. Аркуші 40—74 виконані характерним московським скорописним почерком, одною особою і навіть без розривів між чотирма вписаними тут статтями. Письмо на аркушах 76—85 стоїть ближче до південноруського стилю. Аркуші 86—132 виконані півустановним південноруським письмом одною особою. Причому, перші два документи, вміщені в цій частині рукопису, написано чистою російською мовою. Третій документ, а саме Острозький літописець, написано тогочасною українською мовою. Однак список, що дійшов до нашого часу, свідчить про те, що писар, який переписував літопис, краще володів російською, ніж українською мовою і українським (південноруським) письмом. Спостереження над текстом показують, що писар переписував, вірніше, перерисовував написане з труднощами, часто, очевидно, не зовсім розуміючи значення окремих слів, висловів і характерних для українського письма зворотів, що й призводило іноді до помилок та описок. Аркуші 134—148 виконані московським скорописом, що наближається до півустановного без злиття літер, але з помітним заокругленням їх.

Заслужують на увагу наслідки вивчення даних про папір, на якому написано документи, що ввійшли в книгу.

Всі документи написано на папері двох гатунків. Папір аркушів 2—85 і 134—148 — порівняно білий. На філігранях його зображено два леви, що підтримують велику корону на колонці. Під філігранню монограма HD. На другій половині розвороту аркуша вміщена контрамарка BEAUVAIS (Бове). Причому, на аркушах 2—85 цей напис складено з літер однакового розміру, а на аркушах 134—148 початкова літера виділяється і подібна до великої.

Папір аркушів 86—133 відрізняється від першого кольором — він значно жовтіший — і маркою. На філіграні цього паперу є такий малюнок. На тлі овального щита з короною наверху намальовано менший щит, а на ньому лев з мечем у одній лапі і зі жменюю блискавок у другій. Під малюнком монограма NV.

На окремих аркушах паперу трапляються контрамарки у вигляді написів P. DUBUR, H ARDEL.

Малюнки на філігранях є різними варіантами герба міста Амстердама. Папір для рукописів книги виготовлявся на амстердамських паперових млинах близько 1682 року¹.

Палеографічні дані про рукописну книгу, в якій знаходиться літопис: гагунок паперу з якого зроблено книгу, стилі письма, характер почерків, якими написано документи, що складають книгу, а також найпізніші хронологічні дати — 1682 і 1690 роки, що зустрічаються в текстах джерел, свідчать про те, що збірник складається з рукописів переписаних не раніше двох останніх десятиліть XVII століття. Якщо взяти до уваги, що різноманітні історичні документи, серед яких знаходиться літопис, представлені в книзі в списках, що не викликає будь-якого сумніву, то ми маємо в своєму розпорядженні не оригінал, а копію літопису. Отже, сам літопис, безперечно, міг бути складений раніше, ніж його вписано в книгу.

Деякі дані, що є в тексті самого літопису, дають можливість точніше визначити час складання документа. У звістці за 1621 рік літописець вперше коротко згадує про княжну Анну Алоїзу Острозьку та про її відступництво від православ'я і додає, що детальніше розповість про неї потім — «що низшей окажется»². Дійсно, під 1636 роком він докладно описує бузувірство Острозької³ і на цьому, власне, закінчує свій літопис, бо останні сторінки документа присвячено полеміці з католиками про релігійні догмати. З другого боку, відсутність будь-яких звісток за пізніші роки, зокрема про визвольну війну українського народу 1648—1654 років, яка в значній мірі торкнулася і міста Острога, а також та обставина, що літописець пише про королевича Владислава просто «кролевич»⁴, очевидно, вважаючи, що читач знатиме, що мова йде саме про Владислава IV, — свідчать про те, що літопис складено до смерті Владислава, тобто раніше 1648 року. Таким чином, ми можемо з певністю сказати, що літопис написано не раніше 1637 року і не пізніше 1647 року, вірніше всього — в кінці 30-х років XVII століття.

Слід зазначити, що Острозький літописець у книзі займає особливе місце. Його вміщено в розділі польських літописців, і в такий спосіб підкреслено, що в ньому описуються події, які відбувалися на території, населеній українцями, білорусами і росіянами, що не входила до складу Російської держави, а перебувала під владою панської Польщі.

¹ К. Тромонин, Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, М., 1844, рис. 545; Н. П. Лихачев, Бумаги и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве, СПб., 1891, рис. 500. На малюнках наводяться під 1681 роком філіграні, подібні до тих, що є на папері, з якого зроблено книгу, але без монограми і контрамарок.

² Див. стор. 135.

³ Див. стор. 137.

⁴ Див. стор. 135.

Ми зовсім не маємо будь-яких відомостей про особу автора Острозького літописця. Зважаючи на те, що в літопису, особливо в останній його частині, багато говориться про місто Острог і острозькі події і що документ написано тодішньою українською мовою, академік М. М. Тихомиров висловив припущення, що автором літопису міг бути хтось з мешканців Острога, тамтешній міщанин¹. До того ж, слід зазначити, що автор літопису в своєму творі виступає яскраво вираженим прихильником інтересів народних мас і пристрасним антиуніатом. Можливо також, що автор літопису проживав деякий час у Росії, чим, очевидно, і пояснюється наявність в його мові російських зворотів і слів та значний інтерес до подій, пов'язаних з Російською державою.

Одним з важливіших завдань наукової критики документа є розв'язання питання про склад і джерела пам'ятки. З'ясувати питання про джерела Острозького літописця допомагає визначення часу написання документа, а також зовнішній вигляд рукопису. У списку літопису, що є в нашому розпорядженні, весь текст, виправлення та всі написи на полях, за винятком одного — «О Гришке розстриге», виконаного почерком XIX століття звичайним чорнилом на аркуші 128 проти звісток за 1605 рік, написаний одною рукою. Заголовний рядок рукопису, початкові букви звісток за кожний рік і написи на полях виконано кіновар'ю. В рукопису перший рядок тексту документа написано великими літерами, а вся фраза «С кройніки Бельського речі потребнії вибрані» зовні має вигляд як заголовок всього документа. Та зміст літопису показує, що це далеко не так. Виписки з «Хроніки» Мартина Бельського² становлять лише першу, незначну частину рукопису — чотири сторінки з чотирнадцяти. Хронологічні рамки літопису значно ширші «Хроніки» Бельського, що закінчується 1598 роком, тоді як у літопису є звістки, що стосуються наступних років, аж до 1636 року включно, і складають його другу, більшу і головну частину.

Як за обсягом і змістом, так і за своїми джерелами, різні частини Острозького літописця не рівноцінні. Весь літопис обіймає період з 1500 до 1636 року. Звістки, вибрані з «Хроніки» Бельського, закінчуються 1598 роком. Отже, літопис цілком природно ділиться на дві частини: перша — до 1598 року включно — являє собою виклад звісток «Хроніки» Бельського, і друга частина, — що обіймає час з 1599 до 1636 року.

Ознайомлення зі змістом першої частини літопису показує, що окремі вибірки з «Хроніки» Бельського зроблені автором

¹ Исторический архив, VII, стор. 238.

² Kronika Marcina Bielskiego, tom I—III, Sopot, 1856 (далі — М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка).

літопису не завжди вдало за змістом і з фактичними помилками. Щодо останнього характерний такий приклад. У «Хроніці» Бельського під 1575 роком є звістка, що під час нападу на Поділля татари заподіяли такі незліченні збитки, яких Польща ще ніколи не зазначала, тому що, крім убитих стариків і дітей, людей понад п'ятдесят і п'ять тисяч татари забрали в неволю, «а koni i klacz poltorakroc sto tysiecy, nuz bydla i owiec barzo wiele, nie wspominajac innych lupow, szat, zlota, srebra»¹.

В Острозькому літописцю ця звістка викладена так: «Того же року в Синяві татаре були з Волох і о полтора крот 100 000 полону забрали і увошли през Хотин до Волох»², хоч тут точно у відповідності до звісток «Хроніки» Бельського зазначено, що татари прийшли з Молдавії і повернулися в Молдавію через Хотин. Як бачимо, тут автор літопису допустив прикру опіску.

Питання про джерела другої частини Острозького літописця ми не маємо можливості розв'язати через відсутність будь-яких прямих або побічних про це вказівок. Слід зауважити, що вже звістки за 1598 рік — останній рік «Хроніки» Бельського — викладались автором літопису з використанням інших джерел. Немає сумніву, що при написанні другої частини літопису автор, головним чином, опирався на власні спостереження. Про це свідчить манера викладання матеріалу, розповідний характер опису з подробицями, які міг знати тільки сучасник або навіть очевидець подій, коло питань, обізнаність в обстановці, знання топографії місцевості та жвавість і образність мови опису подій, яка в другій частині літопису поступово наростає і в опису драматичних подій 1616 і особливо 1633—1636 років досягає рівня мови художнього твору. У всякому разі, можна з певністю сказати, що в другій частині свого літопису автор був оригінальним. Саме друга частина Острозького літописця, що охоплює 1598—1636 роки, становить головний інтерес для істориків.

Якщо літопис не містить в собі даних про особу автора, то він все ж таки досить яскраво відбиває його соціальне становище і політичну спрямованість, яка в першій і другій частинах літопису не однакова. У першій частині свого твору автор загалом ішов за Бельським, дослівно переписуючи окремі місця його «Хроніки». Причому, літописець зберігав не тільки освітлення подій польським хроністом, але в багатьох випадках відбивав повністю нюанси ставлення до них Бельського, як поляка-шляхтича. Слідом за Бельським літописець під 1514 роком

¹ «І коней та кобил півтора ста тисяч, а також худоби і овець дуже багато, не кажучи про інші грабунки одягу, золота, срібла» (див. М. Бельський, Хроніка, стор. 1366).

² Див. стор. 128.

записав: «...наші поразили москву на 80 000»¹, до того ж помилково подвоїв втрати російських військ, бо у Бельського фігурує цифра 40 000². Те ж під 1563 роком: «...под Невлем наші побили москви 40 000»³ тощо.

Така залежність автора Острозького літописця від джерела першої частини його літопису пояснюється тим, що авторитет «Хроніки» М. Бельського в колі освічених людей Польщі першої половини XVII століття стояв дуже високо. А той факт, що автор Острозького літописця на початку свого літопису назвав «Хроніку» М. Бельського як джерело, з якого він взяв «речі потрібні», свідчить про те, що автор і сам ставився до Бельського з певним пієтетом. Але вже починаючи з 1598 року характер літопису помітно змінюється. Якщо з дев'яноста дев'яти років, що складають першу частину літопису (1500—1598), звістки про історичні події викладені, як правило, коротко і внесені лише під сорокома роками, іноді з розривами в 6—7 років, то в другій частині літопису з тридцяти восьми років пропущеними виявилися лише дев'ять. Змінився в другій частині літопису і характер записів. Тут автор, нарівні з загальноісторичними подіями, які він висвітлює ширше, ніж у першій частині, систематично відмічає місцеві господарські, суспільні, метеорологічні та інші явища. У цій частині літопису автор багато уваги приділяє звіткам, що стосуються соціальних відносин між різними верствами населення. Особливо його цікавлять питання, пов'язані з боротьбою православних проти унії.

В другій частині свого літопису — в порівнянні з першою — автор виявляє зовсім інше ставлення до описуваних ним подій. Тут він займає явну антиуніатську позицію і виступає цілком на боці українського населення, різко засуджуючи відступництво від свого народу.

Надзвичайно виразно виявилася політична спрямованість автора Острозького літописця в описові вчинків Анни Алоїзи Острозької, онуки князя Василя Костянтина Острозького, видатного поборника руської народності і пристрасного захисника православ'я проти наступу унії. В опису подій, пов'язаних з єзуїтськими витівками Анни Алоїзи Острозької, літописець цілком, без будь-яких застережень, став на бік православних рядових міщан і селян, тобто народних мас, що найкраще характеризує його політичну спрямованість.

Даючи загальну оцінку джерелам Острозького літописця, належить визнати, що академік М. М. Тихомиров цілком правильно вирішив питання, назвавши цей літопис на підставі його змісту саме Острозьким літописцем, підкресливши в такий

¹ Див. стор. 125.

² М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 976.

³ Див. стор. 127.

спосіб самостійність цього твору в основній частині і вказавши одночасно на дуже незначний зв'язок його з «Хронікою» М. Бельського.

Львівський літопис і Острозький літописець є найранішими з відомих нам українських літописів. Невеликі за розміром, вони до краю насичені фактами, датами, численними власними іменами і назвами населених пунктів. За своїм складом, часом написання та змістом обидва літописи, безперечно, можуть бути віднесені до першоджерел. В цьому розумінні цінність даних літописів дуже висока, і вони не поступаються перед іншими українськими літописами, що писалися пізніше, в кінці XVII і на початку XVIII століть. Однак ці два літописні документи, як історичне джерело, вивчені і використані далеко не в повній мірі. З Львівського літопису, звичайно, запозичується опис повстання 1630 року¹ та звістка про смерть М. Кривоноса восени 1648 року², а з Острозького літописця запозичується лише опис характерного прикладу релігійного фанатизму феодалів-католиків, проявленого Анною Алоїзою Острозькою³. Тим часом обидва літописи містять в собі чимало цінних відомостей для характеристики внутрішнього життя, побуту, культури і визвольної боротьби українського народу другої половини XVI — першої половини XVII століть та міжнародного становища України в цей період⁴.

Питання внутрішнього життя українського народу, події соціального та економічного порядку, а також настрої народних мас України в XVI—XVII століттях в історичній літературі висвітлені ще недостатньо. Це пояснюється тим, що до нашого часу дійшло мало документів, які відображають ці сторони життя народу. Літописи, в яких реєстрація фактів часто переходить в оповідний опис подій, є важливим джерелом для висвітлення питань повсякденного народного буття. До таких документів у значній мірі відносяться Львівський літопис і Острозький літописець.

Автор Львівського літопису, йдучи за традиціями давніх літописців, багато уваги приділяв народженню, призначенню на посади та смерті видатних осіб. Але ці звістки дуже лаконічні і мають огріхи в датуванні подій. Останнє пояснюється, мабуть, тим, що в частині рукопису, яка стосується більш дав-

¹ Історія Української РСР, т. I. К., 1967, стор. 188—189.

² Там же, стор. 217.

³ Історія Української РСР, т. I. К., 1955, стор. 216—217.

⁴ Слід зауважити, що в обох літописах трапляються випадки, коли події датуються помилково і переважно на один рік раніше або пізніше. Це, мабуть, пояснюється непослідовним користуванням новим і старим календарем. За старим календарем рік починався 1 вересня, внаслідок чого події, які відбувалися після цього числа, вже датувалися наступним роком. У таких випадках, коли не зазначено місяця, в якому відбувалася подія, точно визначити рік складно.

нього періоду, автор літопису вписував звістки у заздалегідь підготовлену хронологічну канву, добираючи, очевидно, дані з різних джерел, які містили не повні і не завжди точні відомості.

Серед численних звісток про смерть видатних осіб, поданих автором Острозького літописця, в шести звістках говориться про осіб з роду князів Острозьких. Автор цього літопису виявив своє ставлення до осіб, про смерть яких він подає звістки. Про турецького султана Селіма II він зневажливо пише, що «Селім, цесар турецький здох»¹. Про осіб з роду Острозьких літописець розповідає докладніше і виразно виявляє до них своє ставлення. Особливо схвально поставився літописець до Василя Костянтина Костянтиновича Острозького, про якого він під 1608 роком пише, що той, крім церков, «навіть... маєтності надал на шпиталь і на школи місто Сурож з селами»². В документах і літературних джерелах, досить широко відомих³, Василій Костянтин Острозький виступає, як стійкий захисник руської народності і поборник православі'я. Автор Острозького літописця, сучасник і свідок діяльності Василя Костянтина Острозького, змальовує патріотичні риси цього видатного діяча українського народу, що, незважаючи на свою приналежність до панівної феодальної верхівки, в умовах польсько-шляхетського панування на Україні зумів прислужитися справі боротьби українського народу за національне самовизначення та сприяти розвиткові української культури.

Всі літописні тексти подають мало відомостей з економічного життя та про господарську діяльність народу. Мало таких відомостей і в даних літописах. Львівський літопис під 1634 роком містить звістку про те, що польський король Владислав IV, повернувшись у Польщу після укладення Поляновського миру, приїхав до Львова. Перебуваючи у Львові, він «їздив на проїзцшки, осматривал вшистко, і галичане з передмістя Галицького просили его королевську милость о свободу»⁴. Про те, що літописець, записуючи цей факт, мав на увазі інтерес короля до господарських питань, ми знаходимо підтвердження в інших джерелах. Король у цей приїзд до Львова

¹ Див. стор. 128.

² Див. стор. 131.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. III, СПб., 1848, док. 57, 70, 130; т. IV, СПб., 1851, док. 30, 45, 46, 63, 70, 71, 72, 74, 76, 87, 99, 152, 158, 170; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. I, СПб., 1863, док. 185; т. II, СПб., 1865, док. 15; М. А. Максимович, Письма о князьях Острожских. — Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 164—200 (або окреме видання, К., 1866); Н. И. Костомаров, Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, вып. III, СПб., 1896, стор. 528—555; докладна бібліографія є в статті «Острожский, князь Константин (Василий) Константинович». — Русский биографический словарь. Обезьянов — Очкин, СПб., 1905, стор. 461—468.

⁴ Див. стор. 113.

підтвердив привілей місту, виданий його батьком Сигізмундом III 1621 року на 20 років і підтверджений ним же на вічні часи в останньому році свого життя, тобто 1632 року. Цим привілеєм Сигізмунд III надав місту право брати мито за товари, що завозилися в місто або вивозилися штуками, бочками, скринями, тюками, лантухами — по 6 грошей з кожної такої великої штуки, від барила пива — по шелягу, а за мед — по грошу. Дві третини цього доходу призначалося на потреби міста, а одна — на утримування радників¹. Хоч у літопису і не викладено змісту привілею, але саме тому, що цей документ мав для міста велике економічне значення, літописець і відзначив підтвердження його новообраним королем. Владислав IV, перебуваючи цього разу у Львові, безперечно, багато уваги приділяв питанням господарського життя. Зокрема, саме тут він видав розпорядження про встановлення курсу дуката в 5 злотих і 15 грошів, а імперіального таляра — в 3 злотих².

Надзвичайно цінна звістка про економічне життя м. Львова, що вміщена у Львівському літопису під 1638 роком: «В тім же року комісія була і староста вшистого ремесла пустил, до цеху казав приступувати»³. Справа в тому, що у Львові не були упорядковані питання економічного життя і не були визначені норми взаємовідносин між міською владою та польсько-шляхетськими верствами суспільства, з одного боку, і залежними станами — з другого. Особливо дошкуляв львівським міщанам підвєвода, який, зокрема, контролював ваги і міри та встановлював ціни на міські товари. Цей урядовець безкарно визискував трудове населення міста, особливо торговців і ремісників, що цілком залежали від нього: знижуючи ціни на товари, що належали торговцям, і на вироби ремісників, підвєвода міг розорити цю категорію населення. Щоб уникнути утисків, торговці і ремісники змушені були відкуплятися. Від цього найбільше терпіли львівські русини. Тому ще в 1595 році вони розпочали у королівських надворних судах процес проти міського уряду і поляків, які усували їх від торгівлі і позбавляли заробітків. Цей процес зволікався протягом всього королювання Сигізмунда III в надії схилити русинів до унії. Владислав IV теж не хотів розв'язувати цієї справи. Однак становище, що утворилося в той час, примусило польського короля вжити заходів до наведення порядку в місті. Рескриптом від 30 квітня 1639 року він заборонив чинити львівським русинам надмірні утиски, а в грудні 1639 року оголосив рескрипт, яким точно визначалося, які

¹ D. Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, Lwów, 1844 (далі — Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова), стор. 255, 276, 278.

² Там же стор. 278.

³ Див. стор. 120.

податки належали старості, а які місту, і встановлювалися розміри податків¹.

Особливої уваги заслуговує згадане вище повідомлення літописця, що «староста вшисткого ремесла пустил, до цеху казав приступувати». Д. Зубрицький говорить, що поляки усували львівських русинів від всякого гендлю і заробітчанства². Юридично русини не були позбавлені права вступати в цехи, однак насправді їх туди не допускали. Чимала кількість русинів перебувала в становищі партачів та поденщиків. Боротьба цехів проти нецехових ремісників часто доходила до збройних сутичок, як це мало місце зокрема у Львові 1639 року, коли цехові ремісники напали на будинки позацехових ремісників Краківського передмістя, нищили майно і калічили людей³. Саме такі події, очевидно, примушували польський уряд вживати заходів для захисту прав нецехових ремісників. Мабуть, одним з таких заходів була вищезгадана королівська комісія і дозвіл старости займатися різними ремеслами та вступати в цехи, про які говорить автор Львівського літопису під 1638 роком. В інших джерелах відомостей про цю комісію ми не знаходимо.

Рідко також в літописних документах містяться звістки про розміри податків, які важким тягарем лягали на плечі трудящих мас. Однак у Львівському літопису під 1635 роком є цікавий запис: «Сейм бул, на котором побори великії настали. Тільки у Руськом паньстві давалихмо по 30 поборов, а у інших сторонах еще большей»⁴. Очевидно, спеціальна ухвала про податки Варшавського сейму, що відбувався з 31 січня до 13 березня 1635 року, була надто відчутна для Львова і всього Руського воеводства. Справді, ця ухвала сейму дошкуляла зокрема населенню Львова, який в ті часи був значним ремісничим центром. Ухвала сейму дуже відбилася на становищі львівських ремісників, що мали деякі пільги, бо тепер всі податки з ремісників «бургмістр з двома радцями кожного міста і містечка мав збирати ретельно, аби ніхто від тих податків не ухиявся, вчинивши в кожному цеху (шляхом присяги корпорації цехмістрів) допит, склавши на тих ремісників реєстр з докладним описом, вчинивши присягу перед книгами гродськими даного міста або повіту, що справедливо облікували, нікого не втаїли, і що більше ремісників, крім тих, що в згаданому реєстрі докладно описані, в місті або в містечку немає, [про це вони] повинні будуть підтвердити»⁵. Крім того, цей же сейм прийняв спеціальну ухвалу, що стосувалася Руського воеводства, за якою

¹ Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 283—287.

² Там же, стор. 287.

³ Історія Львова, короткий нарис, Львів, 1956, стор. 27.

⁴ Див. стор. 114.

⁵ Volumina legum, т. III, СПб., 1859 (далі—Волюміна легум), стор. 425.

землі цього воеводства, в тому числі і Львівська земля, в справі податків підлягала загальному зрівнюванню зі всіма воеводствами і землями власне Польщі; тут вводилося п'ять нових поборів і, крім того, на утримання війська сім поборів. Разом з тим, місто Львів повинно було сплатити недоїмки подимного за три роки, і взагалі мешканці міста повинні були всі податки сплачувати нарівні з іншими обивателями Львівської землі відповідно до податку з диму, в тому числі податок для покриття витрат на війну з Швецією¹. В ухвалі сейму значиться дванадцять податків, що заново запроваджувалися в Руському воеводстві, а літописець говорить про тридцять. Очевидно, він брав до уваги також побори і податки, що вже існували до ухвали сейму. Про тодішні податки у Львові розповідає Д. Зубрицький, який зазначає, що там стягали: шос*, дупля**, акцизи, торгові, штукові, різноманітні оподаткування врожаю². Про кількість податків у тодішньому Львові можна судити з переліку осіб і установ, що збирали податки, про яких говорить Д. Зубрицький: «Вибирав староста, вибирав магістрат, вибирав підвоевода, міські службовці, митники, кат, пізніше навіть військові і офіцери під різними приводами і назвами, кожний для себе, різноманітні данини з тих, що привозили до міста живність та інші предмети торгівлі»³. Як бачимо, автор Львівського літопису мав рацію, коли з тривогою зазначив у своїх звістках ухвалу сейму про податки, а кількість їх він ні в якій мірі не перебільшив.

Львівський літопис і Острозький літописець містять важливі відомості про ціни на хліб. Однак слід мати на увазі, що літописи не містять докладного аналізу економічних факторів, внаслідок дії яких встановлюються ціни на збіжжя. Зате ми тут знаходимо багато відомостей про інші чинники, що впливали на врожай зернових, а значить і на їх ціну, серед яких головне місце посідали метеорологічні умови. Стихійні явища на території України в ті часи траплялися досить часто. У Острозькому літописцю під 1569 роком вміщено звістку, що в цьому році випав великий сніг у травні і пролежав аж три дні⁴. У тій же звістці говориться, що «голод великий бул, аж селедявка по дві копи бул»⁵. Під 1570 роком у Львівському літопису зазна-

¹ Волюміна легум, т. III, стор. 425.

* Податок з міського населення, який стягався пропорційно до розміру як нерухомого, так і рухомого майна і становив звичайно 1,16% оціночної суми.

** Подвійна сплата податку з орної землі, так званої симплі, що з 1576 року утвердилась в розмірі 30 грошів, як норма оподаткування з кожного лану орної землі.

² Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 284.

³ Там же.

⁴ Див. стор. 127.

⁵ Там же.

чено, що «мороз поморозил жито мая подполня»¹. У Острозькому літописцю під 1571 р. вміщено звістку, що «рок той бул неврожайний, люди з голоду умирали»². Ненормальності в погоді відмічає автор Львівського літопису під 1598 роком, коли в першу неділю великого посту, яка в тому році припадала на 5 березня, гриміло і блискало³. Автор Острозького літописця розповідає, що в 1599 році «сніг великий випал на завтрее покрови, а потом згинул»⁴. Мабуть, осінь того року на Острожчині була дуже несприятлива, бо «люди сіяли на завтрее уведенія»⁵, тобто сіяли озимину лише після 21 листопада. Автор Острозького літописця, мабуть, спеціально цікавився станом погоди, від чого залежав урожай хліба і добробут паселення. Під 1601 роком у нього записано, що «осінь була мокрая, два місяця дождь непрестанно ішол»⁶. Запис під 1614 роком він цілком присвятив описові бурі, яка знищила багато вже зібраного хліба, що стояв у копах⁷. Під 1616 роком відмічено, що була велика засуха, а під 1619 роком записано, що «місяца мая дня 5 бул сніг в самий цвіт і не могла животи́на ходити на поле для снігу і морозу, а сіно було дорого»⁸. У Львівському літопису під 1637 роком відмічено, що «весна була барзо сухая, не хотіло ся нічого родити, але і трави не було»⁹. Ще гірше становище було в 1638 році, яке описано в тому ж літопису: «Весна була барзо сухая, не хотіл дощ падати, не хотіло ся нічого родити, а ні трава, і що ся було озимини оказало, то у свята зеленії мороз попсовал, а що сіяно ярини, то за посухою не сходило. Аж по святом Петрі дощ спал, тож почало сходити»¹⁰. Очевидно, недороди хліба на Львівщині в першій половині XVII століття були досить частим явищем. Лише під 1639 роком автор Львівського літопису відмічає, що «урожай бог дал над сподіванне, бо ся бояли сіяти, ще б не було урожаю, і так мало сіяли. Але бог дал великий урожай...»¹¹.

Економічне становище західних областей України і, зокрема, ціна на хліб зумовлювалися також нападами на посіви шкідників сільськогосподарських рослин. Автор Острозького літописця відмічає, що 1541 року «саранча була великая»¹² і

¹ Див. стор. 101.

² Див. стор. 128.

³ Див. стор. 102.

⁴ Див. стор. 130.

⁵ Т а м ж е.

⁶ Т а м ж е.

⁷ Див. стор. 132.

⁸ Див. стор. 134.

⁹ Див. стор. 116.

¹⁰ Див. стор. 119.

¹¹ Див. стор. 120.

¹² Див. стор. 127.

що 1579 року теж «саранча була»¹. Цей же літописець трохи ширше розповідає про подібне лихо під 1615 роком: «Саранча великая була, іже поїла гречкї і проса»². У Львівському літопису під 1612 роком розповідається, що «шаранча великая вишла була до Польски»³. Крім сарани, в ті часи й інші шкідники заподіювали великі збитки сільському господарству України. В Острозькому літописці під 1618 роком вміщено звістку, що в «Бересті гусеница була, цвіт і лист об'їла»⁴. Ще про більше лихо від шкідників розповідається у Львівському літопису під 1638 роком: «Не досить, що по дереві хробацтва були, але еще горше — що посіяно, то і тоє поїдають в землі якісь робаки»⁵.

В умовах XVI — першої половини XVII століть економічне становище, а також ціни на хліб, безперечно, залежали від пожеж, через які часто гинув зібраний хліб і запаси зерна. В середньовічні часи будівлі, як правило, розміщувалися дуже скупчено, протипожежні заходи не забезпечувалися, а засоби боротьби з пожежами були дуже примітивні. Тому пожежі в ті часи були найнебезпечнішим лихом. Великі пожежі траплялися з різних причин і часто спричинялися до величезних збитків. Надзвичайно велику пожежу в Острозі докладно описав автор Острозького літописця під 1604 роком: «У Острозі пожога великая була, всі міста разом горіли, неможная речей рятовати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і іное метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини»⁶. Автор Львівського літопису коротко під 1602 роком, повідомляє, що «Радимна вигоріла вшистка»⁷, а під 1617 роком у тому ж літопису значиться, що «Кам'янець-Подольський погоріл»⁸. Одну з найбільших пожеж у Львові описав цей же літописець під 1623 роком, коли 17 серпня вночі згоріло Краківське передмістя, що вчинило для всіх незліченну шкоду⁹. Про цю пожежу було повідомлено польського короля, а міський уряд надав погорільцям безплатно ділянки для будування жител¹⁰. Про причини цих пожеж літописці нічого не говорять. Пожежі 1637 і 1638 років автор Львівського літопису описує значно докладніше і вказує на їх причини. Як уже зазначалося, в 1637 році «весна була барзо сухая», а тому «огні почали панувати, же

¹ Див. стор. 129.

² Див. стор. 133.

³ Див. стор. 103.

⁴ Див. стор. 134.

⁵ Див. стор. 120.

⁶ Див. стор. 130.

⁷ Див. стор. 102.

⁸ Див. стор. 104.

⁹ Див. стор. 105.

¹⁰ Д. З у б р и ц ь к и й. Хроніка міста Львова, стор. 259.

много міст погоріло: Сокаль, Крилув, Белз, Самбур, у Вишні передмістя, у Яворові, і в Львові передмістя Галицькое вши-стко»¹. Тут же автор літопису підкреслює, що «не досить ту, але і Україна о тих же огня роскошах мають що повідати»². Останнє зауваження особливо цінне тим, що автор Львівського літопису, описуючи переважно події, що відбувалися в західній частині України, цікавився також подіями, які мали місце на Наддніпрянщині. Це яскравий доказ того, що між західною і східною частинами України і в той час існували тісні зв'язки. В 1638 році знову була посуха, яка спричинилася до нових пожеж: «А ту зась в Польщі, так же, яко і пришлом року, огні пановали. Радимно вшистко вигоріло, Яворув, Тішовці, Ширець міста погоріли, і в Ярославлю передмістя, так же і в Львові на кілька містах показовалося»³. Як людина, що була зв'язана зі Львовом, автор Львівського літопису докладніше описав пожежу, яка трапилася в місті 1640 року: «Перед зеленими святи, в четвер (тогда було царя Константина), о годині 12, у Львові на мості запалилося і вшистко передмістя згоріло до години 18. Раховано шесть тисячний домов згоріло»⁴. Ця звістка має істотне значення для історії міста Львова. Вона красномовно стверджує, що Львів у ті часи, безперечно, був досить великим містом, якщо тільки в одному передмісті його згоріло біля шести тисяч будинків, яких там, очевидно, було значно більше. Адже, крім самої території міста Львів мав у XVII столітті передмістя: Галицьке, Краківське і Підгороддя та приміські селища — Замарстинів, Велике Головсько, Мале Головсько, Кульпарків, Білогоша, Волиця, Поріччя, Брюховиця, Зубря та Сихов⁵. Про цю пожежу коротко згадує у своєму творі з історії Львова Д. Зубрицький⁶. Під 1643 роком у Львівському літопису згадується, що «святий Юрій погоріл»⁷. Безперечно, обидва літописці, відмічаючи в своїх творах пожежі, мали на увазі величезні матеріальні збитки від цього лиха, що позначалося на економічному становищі країни. Це видно, зокрема, з того, що пожежі в місті Ярославі, де щороку 15 серпня відкривався ярмарок, найбільший після Франкфуртського ярмарку, згадуються у Львівському літопису тричі і один раз у Острозькому літописцю. Під 1548 роком у Львівському літопису відмічено коротко: «Ярослав погоріл»⁸. Про одну з найбільших пожеж у Ярославі розповідають обидва літописці, хоч і під різними роками. Автор Острозького літописця

¹ Див. стор. 116.

² Там же.

³ Див. стор. 119.

⁴ Див. стор. 120.

⁵ Нариси історії Львова, Львів, 1956, стор. 68, 77.

⁶ Д. З у б р и ц ь к и й, Хроніка міста Львова, стор. 288.

⁷ Див. стор. 120.

⁸ Див. стор. 100.

під 1624 роком пише: «Того же року Ярославль горіл в ярмарок, вигоріло все місто і ярмарок с крамами, при шкоді великої люде остали»¹. Про цю ж саму подію під 1625 роком Львівський літопис розповідає, що «Ярослав погоріл вшисток у ярмарок. Шкода незлічоная і людей много погоріло»². Збитки від цієї пожежі обчислювалися за одними відомостями у 10 мільйонів³, а за іншими — аж у 40 мільйонів польських злотих⁴.

Розглянувши на матеріалах Львівського літопису і Острозького літописця деякі фактори, що впливали на економічне становище в західних областях України, ми можемо тепер проаналізувати матеріали літописів про ціни на хліб. Під 1591 роком у Львівському літопису читаємо: «Дорожня була, жито було по золотих 9 колода»⁵. Цю ціну, що вперше згадується в даних літописах, візьмо за основу для порівняння з цінами, які будуть зустрічатися на сторінках літописів надалі. Під 1620 роком у тому ж літопису зазначено: «Того ж року по от'їзді крoлевськом [з Львова. — О. Б.] дорожня ся почала, гроші в гору пошли, щораз више. Таляри були по золотих 4, а червоні по золотих 6, а жита колода по золотих 24»⁶. Причини здешевлення польських грошей і зростання цін на хліб не випадкові. В кінці XVI і на початку XVII століть значно ускладнилося внутрішнє і зовнішньополітичне становище Польщі. Наступ польських феодалів на трудящих України і запровадження в 1596 році церковної унії надзвичайно загострили класові суперечності і викликали ряд селянсько-козацьких повстань, найширшим і наймогутнішим з яких було повстання 1594—1596 років під керівництвом С. Наливайка. У 1604—1618 роках відбувалася інтервенція шляхетської Польщі в Російську державу, що закінчилася нечуванним провалом і надзвичайно знизила міжнародний престиж магнатської держави. У 1617—1618 роках прокотилася нова хвиля селянсько-козацьких повстань, викликаних наступом шляхти на права козаків і селян та агресивною війною панської Польщі проти Російської держави⁷, в 1630 році відбулося повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), а в 1637—1638 роках відбулися селянсько-козацькі виступи під керівництвом Павлюка, Скидана, Гуні і Острянина, які переросли в могутній антифеодальний рух, що охопив величезну територію на обох берегах Дніпра. На цей же період припадають різні

¹ Див. стор. 136.

² Див. стор. 105.

³ Науковий збірник, 1867, стор. 268.

⁴ Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana, tom XXXI—XXXII, Warszawa, 1902, стор. 671.

⁵ Див. стор. 102.

⁶ Див. стор. 105.

⁷ Історія Української РСР, т. I, стор. 184.

внутрішні чвари, рокоші та конфедерації, характерні для магнатської республіки взагалі, але надзвичайно руйнівні саме в період внутрішніх і зовнішніх ускладнень, які переживала в той час Польща. Всі ці події, разом з іншими несприятливими обставинами, такими, як засуха, пожежі, шкідники сільськогосподарських рослин, руйнували економіку феодальної Польщі і спричинялися до незвичайної дорожнечі на хліб та інші товари. Під 1621 роком автор Львівського літопису зазначає, що «приморки були всюди і дорожня»¹. Під тим же 1621 роком автор Острозького літописця свідчить, що зростання цін на хліб поширилося далеко від місця воєнних подій, вглиб країни, на північ: «Того же року дорожина була: жито по 12 злот, ячмінь по 8, а овес по 6 [за колоду. — *О. Б.*]. І того ради і у краях все поднялося дорого»². За відомостями, що наводить автор Львівського літопису, високі ціни на хліб трималися і в 1622 році: «Дорожня, жита колода по золотих 24»³. Високі ціни на хліб трималися і в 1638 році: «Жито було колода по золотих 22, а гречка по золотих 19»⁴. Лише в 1639 році, внаслідок урожаю «над сподіванне... колода жита була по золотих три, гороху полумірок по грошій 20, і вшистко було тане»⁵.

Наведені вище дані про ціни на хліб дозволяють зробити деякі висновки про економічне становище на Україні в кінці XVI — на початку XVII століть взагалі. Події соціального і політичного порядку разом з несприятливими природними умовами спричинялися до того, що уже в 1591 році ціни на хліб значно піднялися. Дальший хід подій призвів до того, що з 1591 до 1638 року ціна на жито зросла з 9 до 24 золотих за колоду. В ці ж роки ціни на хліб на півдні, де був центр воєнних дій під час повстанського руху, коли значна кількість населення не мала можливості вирощувати хліб, а запаси його у зв'язку з воєнними діями споживалися військами або ж знищувалися, були в два рази вищі, ніж на півночі України: колода жита 1622 року в районі Львова коштувала 24 золотих, а в районі Острога — 12 золотих. Ці ж причини привели до падіння курсу польських грошей. Автор Львівського літопису схарактеризував це явище висловом «гроші в гору пішли» і писав, що «таляри були по золотих 4» та що ціни на таляри і червонії в польських грошах піднімалися «щораз вище»⁶. Саме це примусило Владислава IV в 1634 році, як про це говорилося вище, визначити курс імперіального таляра в 3 зло-

¹ Див. стор. 105.

² Див. стор. 135.

³ Див. стор. 105.

⁴ Див. стор. 120.

⁵ Там же.

⁶ Див. стор. 105.

тих, а дуката — в 5 злотих і 15 грошей. Заслугове особливої уваги свідчення обох авторів літописів про вплив цін на хліб на ціни інших товарів. Як ми бачили, зростання цін на хліб на півночі України в 1621 році потягнуло за собою зростання цін на інші товари, що автор Острозького літописця виразив словами: «І того ради і у краях все поднялося дорого»¹. Падіння ціни на хліб негайно вплинуло на ціни інших товарів, що і відмітив автор Львівського літопису під 1639 роком².

Львівський літопис і Острозький літописець містять деякі відомості про будівництво міст, замків та різних будівель. Автор Львівського літопису під 1562 роком відмічає, що «замок будовано Ярославський»³, а автор Острозького літописця під 1576 роком говорить, що «Острополь заложено»⁴. Решта звісток з цього питання стосується будівництва церков та заснування монастирів. Автор Львівського літопису подає таких звісток п'ять, а автор Острозького літописця — дві. Але у жодній з цих звісток немає будь-яких відомостей про будівельні матеріали, будівельну техніку або про майстрів. Проте, з Острозького літописця ми дізнаємося, що в той час уже існувало біле, очевидно, вкрите оловом або цинком дахове залізо⁵ і що в ужитку були цинкові труни⁶, а з Львівського літопису довідуємося, що 1648 року у Львові уже був водопровід, бо козаки, обложивши місто, щоб примусити польський гарнізон скоритися, «воду отняли були... рури поперетинавши»⁷.

Кінець XVI — початок XVII століття був дуже тривожним періодом у житті українського народу. Часті напади татар і турків, селянсько-козацькі повстання, зв'язані з посиленням феодалної експлуатації трудящих та жорстоким релігійно-національним гнобленням, спричинилися до виникнення різних чуток та породили своєрідне реагування на незвичайні явища в природі і в суспільному житті. Всі ці чулки і настрої населення знаходили відгомін у хроніках, в тому числі в Львівському літопису та Острозькому літописцю.

Львівський літопис і Острозький літописець містять відомості про пошесні хвороби, зокрема про так званий мор, під яким розумілися різні повальні захворювання, що викликали серед населення особливу тривогу. Треба мати на увазі, що пізні середньовіччя в цьому відношенні було періодом своєрідним. В ті часи досить швидко розвивалася міжнародна торгівля, відбувалися мандрівки в різні країни, здійснювалися чис-

¹ Див. стор. 135.

² Див. стор. 120.

³ Див. стор. 101.

⁴ Див. стор. 129.

⁵ Див. стор. 132.

⁶ Див. стор. 138.

⁷ Див. стор. 122.

ленні пересування людей та транспортування різноманітних товарів. Цілком зрозуміло, що ніяких дійових санітарних заходів тоді не існувало, як не було і надійних методів боротьби з епідемічними захворюваннями. Відомості про хвороби, зібрані авторами літописів, свідчать, що морові пошесті на території України в другій половині XVI — першій половині XVII століть бували досить часто. Автори обох літописів під різними роками на протязі 1550—1648 років зареєстрували п'ятнадцять випадків пошесних захворювань на Україні та відобразили настрій населення під час епідемій. Автор Острозького літописця під 1550 роком нарівні з великим голодом у Польщі відмітив також мор¹. Автор Львівського літопису відмічає мор у Ярославі в запису під 1560 роком². Велику пошесть відмічає автор Острозького літописця під 1572 роком: «Того же року мор бул великий в Польщі, же большего не помнять»³. За звістками Львівського літопису під 1595 роком «мор бул великий в Перемишлю і во Львові»⁴. Цей мор, мабуть, тривав довгий час, бо під 1598 роком у Острозькому літописцю відмічено, що «повітря неслиханое кілька літ було»⁵, а слідом за цим під 1599 роком у Львівському літопису подано трохи ширший опис цього лиха: «Мор бул великий во Львові, що, мовили, і птах, як летів през місто, то впал і здох»⁶. За звістками Острозького літописця, під 1604 роком мор був у Острополі⁷, а під 1621 роком у Львівському літопису відмічено, що «приморки були всюди і дорожня»⁸. Це була чи не найтяжча епідемія, що охопила територію України між Львовом, Брестом та Новоград-Волинським. За свідченням того ж літопису, дорожняча тривала і в 1622 році⁹, а в наступному 1623 році у Львові був великий мор, що почався після 29 червня, а потім знову спалахнув після 15 серпня¹⁰, тобто в саму спеку, яка завжди сприяє поширенню пошесних захворювань. Історик міста Львова Д. Зубрицький наводить цікаві відомості про цей мор. Він говорить, що хворобу до Львова приніс з Кракова один капелан кармелит, і за короткий час померло 15 ксьондзів. Хвороба швидко поширилася по всьому місту і околицях; завмерла вся діяльність міського населення, заможні і всі, хто тільки міг, тікали з міста,

¹ Див. стор. 127.

² Див. стор. 101.

³ Див. стор. 128.

⁴ Див. стор. 102.

⁵ Див. стор. 130.

⁶ Див. стор. 102.

⁷ Див. стор. 130.

⁸ Див. стор. 105.

⁹ Т а м ж е.

¹⁰ Т а м ж е.

шукаючи порятунку. Вимерло тоді близько 20 тисяч чоловік¹. Пошесть, очевидно, тривала довго і дедалі поширювалася, бо автор Острозького літописця відмітив під 1624 роком, що мор був у Мирополі і в Баранівці на Новоград-Волинщині, а також, що в тому ж році великий мор був у Бресті і Слуцьку². Автор Львівського літопису під 1634 роком розповідає про пошесть віспи у Львові, від якої помер навіть королевич Олександр, брат Владислава IV, який в той час разом з королем проїздом був у Львові³. В тому ж літопису вказується під 1641 роком на джерело поширення пошесних хвороб: «Скоро по ярмарку ярославськом у Ярославлю мор ся почал і трвал аж до року»⁴. Про джерела поширення морових хвороб знаходимо звістку також у Львівському літопису під 1642 роком: «І приморок почался починати таким способом. Люде злодії викрали домов 5, що у Ярославлю повимирало богатих людей щонайбільших, і тії речі принесли до Львова, і жиди во Львові передміській покупили. І так с того почалося примирати помалу-малу. В том же місті син пана Мигалов поїхал до Турок і заповітрися, і сам умер в Турцех, а до Львова товари припроважено. І з того ся мор почал у місті і на передмістю, до святих П'ятиць занесли, і так поп і дяк і много людей померло в том року»⁵. Як бачимо, поширення інфекційних захворювань в ті часи відбувалося через приїжджих з інших країн і ярмарки, де від хворих людей і забруднених ними речей пошесть швидко поширювалася серед великої маси населення. Другим джерелом пошестей було скупчення і пересування великої кількості людей під час воен. У Львівському літопису під 1648 роком розповідається, що в ту пору «бул теж і голод всюди, куди тільки прошли войська козацькіі. Було і повітря ніякоєсь, бо люд мер окрутне всюди наголову, навіть і в самих їх войсках, набарзі на бігунки. Мнозство їх великое на дорозіх і на Україні змерло»⁶.

Поряд з іншими незвичайними явищами, серед населення України в ті часи викликали занепокоєння такі явища, як землетруси, затемнення сонця і місяця тощо. Все це збуджувало тривогу та спричинялося до виникнення марновірства. Виникненню марновірства сприяла панівна тоді релігійна ідеологія, яка сама по природі своїй є марновірством і здатна викликати та ширити містичні настрої. Треба зазначити, що автори обох літописів, очевидно, самі не були позбавлені забобонів, віддавали достатню дань марновірству і тому відомості про

¹ Д. З у б р и ц ь к и й, Хроніка міста Львова, стор. 258—259.

² Див. стор. 136.

³ Див. стор. 113.

⁴ Див. стор. 120.

⁵ Т а м ж е.

⁶ Див. стор. 122.

різні такі явища ретельно заносили в свої літописи¹. У Острозькому літописцю під 1624 роком зазначено, що «мор бул в Миропольї і в Барановці. І попалили відьми в Мирополю для перестятя мору, ано еще горше мерло. І в Барановці знашли відьм кілька і боялися палити, аби не горій було»².

Львівський літопис і Острозький літописець містять цінні матеріали про внутрішнє становище Польщі в XVI—першій половині XVII століття. В світлі звісток літописів про становище в Польщі в ті часи стають цілком зрозумілі причини неспокійних настроїв, що мали місце в ту пору серед українського населення. Треба в першу чергу зазначити, що українському населенню дуже дошкуляла та міжусобна боротьба, яка точилася всередині шляхетсько-магнатської держави. Особливо згубними для українського населення, як і для трудящих всієї Польщі, були так звані рокоші і конфедерації. Острозький літописець під 1537 роком містить звістку про один з найхарактерніших для феодальної Польщі рокошів, який автор літопису кваліфікує таким саркастичним виразом: «Того же року рокош бул под Львовом, назвали его кокошію войною, іже дома сиділи»³. Період королювання Сигізмунда I Старого був одним з найскладніших в історії Польщі. Король прагнув зміцнити свою владу, спираючись на католицьку церкву, проведенням ряду конче потрібних для держави реформ за рахунок інтересів крупної шляхти. Насамперед передбачалося зміцнення матеріальних ресурсів уряду шляхом оподаткування всіх земельних володінь шляхти і заміни посполитого рушення регулярною найманою армією, яку мали утримувати шляхтичі пропорційно у відповідності до їх земельних володінь. Крім того, король хотів повернути урядові державні землі, роздані приватним особам після ухвали сейму 1504 року, якою заборонялося закладати коронну власність без згоди сейму. Як підставу для відбирання розданих державних земель, що мали зміцнити державну скарбницю, король використовував дані королівського архіву, що звався коронною метрикою. Свої заходи король здійснював, наступаючи на права шляхтичів-магнатів і придушуючи реформаційний рух, що ширився серед частини польської шляхти. Внаслідок такої політики король викликав проти себе опір майже всіх верств населення Польщі. На черговому сеймі, що проходив дуже бурхливо з 1 листопада 1536 року до 10 березня 1537 року, накреслені королем заходи не знайшли підтримки. Навпаки, шляхта вимагала доказів королівської власності на землю не на підставі метрики, а в судовому порядку та скасування митних податків, від яких вона була

¹ Див. Львівський літопис, звістки за 1578, 1596, 1598, 1616, 1619, 1637, 1638 роки; Острозький літописець, звістки за 1527, 1571, 1577, 1598, 1605, 1617, 1619 роки.

² Див. стор. 136.

³ Див. стор. 126.

звільнена привілеєм 1496 року. В результаті незгод сейм було розпущено і незадоволені депутати роз'їхалися по домах, поширюючи серед шляхти хвилювання. Король допустив грубу помилку в своїх діях. З метою вишукування додаткових коштів він оголосив посполите рушення, начебто для боротьби проти турків, які тоді Польщі зовсім не загрожували, маючи на увазі замінити рушення грошовим збором — поземельним і з напоїв. Хоч король в основному домігся заміни рушення грішми, але шляхта скрізь обстоювала рушення, на готування і озброєння якого вона вже потратила багато коштів. Разом з тим, шляхта вирішила використати загальні збори землевласників у таборі, де мало зібратися посполите рушення, щоб примусити короля задовольнити вимоги шляхти. На початку липня 1537 року в околицях Львова зібралося близько 150 тисяч шляхти¹. Тривалі і безладні переговори, що супроводжувалися взаємними образами і зневагою, ні до чого не привели, бо шляхта не мала достатніх сил, щоб домогтися задоволення своїх вимог — в першу чергу відмови короля від розшуку королівської власності на підставі метрики і скасування митного податку з худоби, вигодовуваної шляхтою, а король, вражений таким рухом, переконався, що не зможе провести накреслені реформи і відмовився від податку з худоби, обіцявши задовольнити вимоги шляхти щодо способу розшуку королівської власності тощо. Не добившись будь-яких позитивних наслідків, рокошани розбрелися по домах. Цей безсилий заколот і безглузда метушня замість вигаданої війни проти турків і дістала глузливу назву «куряча війна», а наш літописець влучно пояснив цю назву — «іже дома сиділи».

Обидва літописці під 1606 роком подають звістку про рокош проти короля Сигізмунда III. «Рокош великий под Вислицею бул против крелеві, а кроль поймал бул Гербурта і інших», — читаємо у Львівському літопису². «Того же року рокош под Сендомиром бул, где кроль поймал пана Жебридовського, воеводу краковського, і Радівіла, подчашого», — пише про цю ж подію автор Острозького літописця³. Це був один з найкрупніших рокошів під керівництвом М. Зебржидовського і Я. Радзівілла, в якому брало участь близько 100 тисяч рокошан⁴. В основі конфлікту лежала боротьба між крупною шляхтою, яка відстоювала свої вольності, і королем, що намагався зміцнити свою абсолютистську владу на основі утвердження в Польщі католицизму, придушення православ'я і викорінення протестантизму, до якого схилилася частина шляхти, виступаючи проти засилля

¹ Г. Шмитт, История польского народа, т. II, СПб., 1866, стор. 43.

² Див. стор. 103.

³ Див. стор. 131.

⁴ J. U. Niemcewicz, Dzieje panowania Zygmunta III, t. 2, Kraków, 1860, стор. 38.

католицької церкви в громадських і політичних справах¹. Саме політика короля, скерована на придушення православ'я, і спричинилася до неймовірного гноблення українського, в першу чергу, трудящого населення.

Надзвичайно характерний виклад звісток у Львівському літопису про так звану московську конфедерацію під 1615 роком: «Конфедерація була московська, во Львові ся скарбами ділили, і конфедерацію палили, і сами ся в нівущо пообертали»² і далі «Купилися знову конфедерати, а кроль розказал їх зносити. Теди, где заскочено, то іmano і гублено. І ве Львові едного дня под ратушем 19 порану стято, а ку вечеру в замку 6 так же стято, а старшину 4 панув в поле випровадили: Карвацького і Конського на паль убито, а Цибора і Сума четвертовано. Такую їм нагороду дано»,— підсумовує автор літопису у звістці під 1616 роком³. Це була одна з найзгубніших для населення конфедерацій. Після провалу інтервенції проти Російської держави частина польського війська, що була під Москвою, в грудні 1612 року організувала конфедерацію проти короля Сигізмунда III, вимагаючи збільшення і своєчасної видачі оплати за службу у війську та виводу з Росії. Весною 1613 року конфедерати розбрелися по верхньому Поволжю і грабували та убивали місцеве населення, аж поки влітку того ж року не були розгромлені російськими партизанами («шишами») і тільки частина їх прорвалася в межі Польщі. Тут вони обрали центром свого розташування Львів і продовжували нещадно грабувати населення. Весною 1614 року (а не 1615, як сказано в літопису) під тиском військ гетьмана Ст. Жолкевського, одержавши від короля значну суму грошей, конфедерати зробили оголошення про саморозпуск. Але й після цього вони не розійшлися по домах, а продовжували безчинствувати. За наказом короля конфедерати були розгромлені і жорстоко покарані. Слід зазначити, що звістки літопису точно відповідають відомостям, які містяться в донесеннях королю коронного гетьмана Ст. Жолкевського, що керував операцією по розгрому конфедератів⁴, але треба мати на увазі, що ці події відносяться не до 1616 року, як значиться в літопису, а до 1614 і 1615 років.

Як бачимо, у звістках, що стосуються рокошів і конфедерацій, виразно псзначаються політичні тенденції авторів обох літописів. Незважаючи на те, що літописці обстоювали інтереси

¹ В. Гребенський, История польского народа, СПб., 1910, стор. 99, 101, 176.

² Див. стор. 103.

³ Див. стор. 104.

⁴ S. Żółkiewski, Pisma, Lwów, 1861 (далі — С. Жолкевський, Писання), стор. 219 — 221, 230 — 240; див. також Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 243—248.

українського народу, співчували його боротьбі проти економічного і національно-релігійного гноблення польською шляхтою та магнатами, в питаннях загальнодержавних інтересів вони були на боці короля і позитивно ставилися до його боротьби за абсолютну королівську владу та схвалювали жорстоке покарання рокошан і конфедератів, які вносили анархію в життя суспільства. Обидва літописці були прихильниками абсолютної монархії, явища на той час прогресивного. Це дає підставу гадати, що обидва літописці належали до передових людей свого часу.

Не менш згубною як для українського народу, так і для польського трудящого населення була збройна боротьба серед самої польської шляхти і магнатських родин. Яскраві приклади такої боротьби містить на своїх сторінках Львівський літопис. Під 1605 роком читаємо коротку звістку: «Стадницький ліський старосту перемиського забил»¹. Цей же Стадницький фігурує у звістці під 1607 роком: «Гербурт із Стадницьким войну точили і поймал бул Стадницького, і згодилися були в Жолкві. А Стадницькії ся були зобрали з великим людом, було їх 5 Стадницьких і люду було больше тисечи. А Гербурт до Львова бул з'їхал, а Стадницькії за ним, і стали обозом под святым Юрим, шкodu чинили по передмістю великую, а потом, коли от'їздили, казали діло нарихтовати в ратуш, і раз минув, а другий раз трафил, і поїхал»². Нарешті, під 1608 роком читаємо: «Знову Опалінський із Стадницьким о пса войну точил, і людий погубили много. Наостаток Стадницькому козак Шевлюга голову втял, ланцуцькому»³. За наведеними скупими літописними звістками криється збройна боротьба між двома шляхетськими родинами, Опалінськими і Стадницькими, яка точилася з 1607 року до серпня 1610 року. Безпосереднім приводом до такої боротьби могли стати і такі дріб'язкові сварки, як непорозуміння із-за собаки, про що говорить літописець і до чого схиляється також польський історик Ф. Сярчинський⁴. Але справжньою причиною боротьби безперечно були політичні розходження, бо Стадницькі були рокошанами, а Опалінські — явними прихильниками короля. Одною з причин такої боротьби міг бути і характер окремих шляхтичів. Крутий характер мав Станіслав Стадницький з Ланцута, прозваний «дияволом», а його сини успадкували від батька прізвисько «дияволята». Лише вбивство Стадницького припинило цю безглузду боротьбу. Можна собі уявити, які збитки і втрати терпіли від такого розбишацт-

¹ Див. стор. 102.

² Див. стор. 103.

³ Там же.

⁴ Див.: W. Lozinski, Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku, t. II, Wojny prywatne, wyd. 2, Lwów, 1904, стор. 377—378.

ва прості люди. Тому цей випадок зухвалого розбишацтва і записав автор у свій літопис.

На Україні в середні віки католицтво було релігією переважно панівних класів — польської шляхти і магнатів, православ'я — релігією залежного від Польщі українського народу, головним чином, простого люду.

В період феодалізму класова боротьба виступала під оболонкою релігійної боротьби. У ставленні польського уряду до православ'я відбивалася його політика по відношенню до українських народних мас.

Львівський літопис і Острозький літописець містять відомості про події з історії національно-релігійної боротьби на Україні в XVI — першій половині XVII століття. Наступ польських феодалів на українське населення відбувався в союзі з католицькою церквою, яка сама була одним з найбагатших феодальних землевласників і одночасно з економічною експлуатацією здійснювала також ідеологічний тиск на українське православне населення, щоб шляхом окатоличення і ополячення відірвати його від братнього російського народу та цілком підпорядкувати польським магнатам і шляхті.

Обидва літописи містять чимало фактів, в яких розкривається боротьба українського народу проти польсько-шляхетських експлуататорів, що на Україні, як і в інших країнах, за визначенням Ф. Енгельса, хоч і була релігійною за формою, але мала яскраво виявлений соціальний, класовий характер¹. Автор Львівського літопису записав шість звісток, що стосуються релігійної боротьби. Острозький літописець містить таких звісток чотирнадцять. Автор Острозького літописця у своєму творі частково відбив той сектантський рух, який точився в Польщі в XVI столітті. Особливо цікава звістка цього літопису під 1534 роком: «Секта новокрещенцов, которії бул головою Ганусь, кравець, менился кролем ізраїльським, а товариш его звался духом святим»². Відомо, що нарівні з бюргерськими сектами, які лише домагалися дешевої церкви, не виступаючи проти церкви взагалі, існували також секти, що відбивали інтереси селян та плебеїв, як найбільш революційної частини середньовічного суспільства³. Секта новохрещенців була поширена як на Сході, так і на Заході, головним чином, серед селян та міських плебеїв. Вона протестувала проти церковного авторитету та феодального устрою, втіленого в католицькій ієрархії. Характерно, що головою секти був кравець, виходець з міського ремісничого населення. В цьому ж літопису під 1540 роком зафіксовано жорстоку розправу з сектанткою Малхеровою, райчиною, яку за прина-

¹ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, К., 1954, стор. 31.

² Див. стор. 126.

³ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 33—34.

лежність до секти було спалено, «до которой немало людей приставало було»¹.

Католицька церква і польсько-шляхетський уряд розглядали унію православної церкви з католицькою, як політичний засіб для підпорядкування собі українського населення. Обидва літописці подають звістки про насадження унії на Україні і відверто виявляють своє негативне ставлення до неї. Одним із заходів для здійснення унії було запровадження на Україні григоріанського календаря. В середні віки свята являли собою не тільки побутово-релігійні традиції. Вони були також основою для датування різних подій в житті народів. Щоб порушити традиції і переплутати дні, в які український народ відмічав свої свята, що неминуче мало привести до плутанини в датуванні різних подій, польський уряд разом з католицькою церквою вирішили запровадити на всій території України, що перебувала під владою Польщі, так званий «новий стиль», або григоріанський календар. Автор Львівського літопису відмітив цю подію під 1582 роком², тобто в рік, коли папа Григорій XIII ввів новий стиль. В Острозькому літописцю звістка про це вміщена під 1598 роком³.

Офіційне введення церковної унії, на яку дала згоду частина вищого православного духовенства, було здійснене в грудні 1595 року на аудієнції у папи в Римі двох посланців від віровідступницького українського духовенства — єпископів володимирського І. Потія і луцького К. Терлецького. На Брестському соборі 1596 року його уніатська частина схвалила унію, а православна — відхилила її. Введення церковної унії дуже стурбувало український народ, який вбачав у ній один із засобів посилення національно-релігійного гноблення. Автори Львівського літопису і Острозького літописця різко виявили своє негативне ставлення до унії. Автор Львівського літопису у звістці під 1592 роком, де зібрано відомості, які стосуються тривалого періоду поступового запровадження унії, що завершився Брестським собором 1596 року, дав яскраву політичну оцінку унії. Коли І. Потій і К. Терлецький прибули до римського папи, то, як пише літописець, «он тому рад бувши барзо, одослал їх до короля, аби їм привілей надал. І дал їм, що і до сего часу мучать християн, як слуги і предитечі антихристові»⁴.

Як бачимо, автор Львівського літопису дуже добре розумів, що римський папа і польський король розглядали унію як політичний захід для прибирання до своїх рук православного, в даному разі українського населення, а верхівка українського духовенства, в першу чергу І. Потій та К. Терлецький, дали згоду

¹ Див. стор. 126.

² Див. стор. 101.

³ Див. стор. 130.

⁴ Див. стор. 102.

на унію, щоб зберегти своє привілейоване, панівне становище за рахунок пригнобленого населення і в першу чергу селянства. Автор Острозького літописця у стриманих, але виразних формах висловив своє ставлення до унії у звістці під 1590 роком, заявивши, що Потій і Терлецький «всіяли ересь, дозволяючи на новий календар»¹. Немає сумніву, що автор Острозького літописця не розумів, що під виглядом боротьби за православну віру український народ боровся за своє соціальне і національне визволення. Але, об'єктивно описуючи події, він наводить факти, які стверджують це положення. Виступництво від православної віри він розглядав як зраду українському народові. У звістці під 1616 роком, в якій описуються події, що стосуються різних років, автор літопису різко засуджує вчинки православного шляхтича князя Самуїла Корецького, який зрадив українському народові і, прийнявши католицизм, перейшов на бік загарбників і гнобителів свого народу². В цьому ж літопису під 1622 роком наведено важливі подробиці страти народом Іосафата Кунцевича, що відбулася на території теперішньої Білорусії, яка в ті часи становила з Україною єдине ціле: «Місяця апріля, у Вітепську будучи, уніят владики Іосафат всі церкви под унією, тільки една не под унією, і он взявши того священника православного в ланцюх на воскресеніє Христово. Мішчане, ужалившись священника, найшли на двор владичий, добуваючи его. А они, запершись в дворі моцно, і боронилися, з двору стріляли, і застрілили владичії слуги одного міщанина, котрий міл двох синов вдатних. Тії з жалю великого по своєм отці моцно до двору добивалися, а, добившись, прибігши еден і ударив владику бартою, і убили его на смерть, і в воду викинули. І за тое міщан стратили 17 старших»³. Як бачимо, в літопису цей факт подається не просто, як випадок в релігійних суперечках, а як виразний прояв класової боротьби. Тільки трапилася ця подія не в 1622 році, як зазначено в літопису, а в листопаді 1623 року⁴.

Надзвичайно гостро засуджує автор Острозького літописця дії Мелетія Смотрицького, який з метою збереження привілейованого стану відступився від православ'я. У звістці під 1629 роком він пише: «Мелетій Смотрицький, архієпіскоп полоцький, будучи православний, для архімандритства Дерманського монастира отступив восточния церкви і стався хульником на церков восточную святую. Потом тую свою ересь і письмо проклаинав

¹ Див. стор. 130.

² Див. стор. 133.

³ Див. стор. 135—136.

⁴ П. Ж у к о в и ч, Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.), вып. 4 (1623—1625), СПб., 1908, стор. 69—104.

і палил і топтав у монастирі Печерському при службі божій і при соборі. Потом паки солгав духу святому, і бисть хульник на святую церкву і на патріархи, а хвальца папіжський, кламца на святих божіих. І умре в таком зломудрії своїм»¹.

Автор Острозького літописця боротьбу українських феодалів і вищого православного духовенства проти засилля на Україні польських магнатів і католицької церкви змальовує як загальнонародну справу. Під 1621 роком в літопису вміщено звістку про призначення київським митрополитом Іова Борецького, в якій виразно відбивається антиуніатський настрій автора літопису, але в ній нічого не згадується про народні маси: «Того же року патріарха ієрусалимський Феофан бул в Києві і много благочестія вніс в нашу землю, отступников, котріі во унії були, откидал і проклятству їх отдал, а отца Іова Борецького на митрополитство посвятил»².

Особливу увагу приділяли обидва літописці подіям у релігійному житті українського народу, що мали місце після вступу на престол польського короля Владислава IV. У звістці під 1633 роком автор Львівського літопису дуже в лояльних тонах описує доброзичливі вчинки Владислава IV по відношенню до українського населення: «Король Владислав настал, син старого короля, і русі прав старих поправил без унії, і на митрополитство право надал так же без унії»³. Автор Острозького літописця у звістці під 1633 роком теж відзначив деякі полегшення в релігійному житті українського народу, що настало з обранням польським королем Владислава IV⁴. Однак треба мати на увазі, що зазначені полегшення були звичайнісіньким політичним маневром нового польського короля, який, надавши деякі пільги верхівці козацької старшини і православного духовенства, намагався «заспокоїти» український народ, щоб втягнути його у війну проти російського народу, яка точилася в 1632—1634 роках⁵. Автор Острозького літописця закінчив свій літопис на 1636 році, даючи, як і автор Львівського літопису, позитивну оцінку діям Владислава IV. Автори літописів не могли тоді знати, що «Статті для успокоєння руського народу» не тільки не припинили наступу католицизму і уніатства на український народ, а навпаки, національно-релігійне гноблення та економічна експлуатація українських народних мас ще більше посилювалися, що призвело до визвольної війни українського народу 1648—1654 років.

Увагу обох літописців привернули антинародні дії княжни

¹ Див. стор. 136.

² Див. стор. 135.

³ Див. стор. 111.

⁴ Див. стор. 136—137.

⁵ Історія Української РСР, т. 1, стор. 190.

Анни Алоїзи Острозької. Автор Львівського літопису під 1636 роком говорить, що Острозька і єзуїти своїми діями «учинили много зла християнству»¹. Значно ширше і в деталях вчинки Острозької описує автор Острозького літописця, про які міг знати лише очевидець або принаймні сучасник подій. Вперше Анна Алоїза Острозька в цьому літопису згадується під 1621 роком у зв'язку з смертю її чоловіка гетьмана Ходкевича, «котрий взяв бул ксяжну Острозькую. А она вдовою панувала і напускала у Острог єзуїтов, іже през них много злого сотвори православним, що низшей окажется»².

Автор Острозького літописця власне свій твір закінчив 1633 роком, але у звістках під цим роком він спеціально розповів про події 1636 року «о преждереченной княжні, котрая у Острозі панувала, розмаїтими способами примушувала до унії, ласкою і под утраченнем ласки, і не могла до того привести»³. Автор літопису досить детально розповідає про те, як Острозька чинила утиски священикам, «бо она розуміла, іже би они для недостатку мусять приступити до унії»⁴. Літописець дав високу оцінку рядовому православному духовенству, бо «священики о достаток мало дбали, аби при православїї»⁵ і чинили опір за провадженням унії. Але Острозька не заспокоювалася. У звістці під 1636 роком літописець зауважує, що вона «тепер свой час прибрала, що давно мислила»⁶. На великдень вона вчинила над православними справжній погром, провела численні арешти, потім здійснила над ними жорстоку судову розправу та піддала тяжким карам ні в чому не винних людей: «Інії не витривали, померли в муках, і покидано за містом на сніденіє псом, не вольно і проводу отпраляти, тільки так загребли в пісок без трум; а іних на пол позбивано»⁷. І на завершення всього Острозька запечатала на підлеглий їй частині міста всі православні церкви.

Звістки Острозького літописця під 1633—1636 роками є цінним джерелом для історії міста Острога, що в кінці XVI — початку XVII століття займав визначне місце у боротьбі проти насадження католицизму та був визначним культурним центром і розсадником освіти на Україні. Разом з тим, звістки, що містяться в цьому літопису під 1636 роком, допомагають правдиво висвітлювати вчинки Анни Алоїзи Острозької, ідеалізованої українським буржуазним істориком О. Левицьким, який допустив

¹ Див. стор. 115.

² Див. стор. 135.

³ Див. стор. 137.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Див. стор. 138.

⁷ Там же.

очевидне спотворення історичної дійсності¹. Користуючись творами про життя Острозької, складеними єзуїтами, та документами польського походження, О. Левицький змалював Острозьку як безвільну жертву єзуїтів, яка нібито від природи без сумніву була обдарована добрим серцем, але позбавлена будь-яких ознак самостійності характеру, підпала під вплив єзуїтів і перетворилася в жалюгідне зняряддя в їх руках². Одночасно О. Левицький розповідає про те, що Острозька цілком свідомо всю свою діяльність скеровувала на службу католицизму, а свої численні багатства повністю віддала єзуїтам, про що говорить в її духівниці³; двір Острозької, незважаючи на її пустельницьке життя, утримувався в давнішній князівській розкоші⁴. Нібито здатна до милосердя⁵, Острозька жорстоко розправлялася з своїми підданими лише за те, що вони дотримувалися православ'я⁶. По-об'єктивістському змальовуючи образ Острозької, О. Левицький, однак, не покладаючись на безсторонність єзуїтів-біографів Острозької⁷, у своїй статті висловив таку тверезу думку: «Можна сміливо поручитися в тому, що якби хтось з православних письменників того часу склав на повчання потомкам життєпис Анни Алоїзи, то в ньому образ єзуїтської праведниці був би накреслений зовсім іншими фарбами. На жаль,— продовжує автор,— в південноруському письменстві XVII століття немає нічого подібного до такого твору»⁸. Як бачимо, такий твір знайшовся. Це Острозький літописець.

Описані в Острозькому літописці трагічні події знайшли своє відображення також у тогочасному художньому творі під назвою «Лямент»⁹. Цей віршований твір був написаний через два місяці після подій¹⁰ невідомим автором, що позначив себе ініціалами М. Н. Можливо, це був учитель, один з представників тодішньої українсько-руської освіти, який у передмові до твору зазначив, що він «з Ровного, з найубогшей школи»¹¹. Незважаючи на те, що автор говорить про католиків надто стримано, княжну Острозьку називає «поцтивою матроною»¹², намагається

¹ О. Левицький, Анна Алоїза Острожская.—«Киевская старина», т. VII, 1883, ноябрь, стор. 329—373.

² Там же, стор. 332.

³ Там же, стор. 362—365.

⁴ Там же, стор. 348.

⁵ Там же, стор. 350.

⁶ Там же, стор. 357—358.

⁷ Там же, стор. 352.

⁸ Там же.

⁹ Див. П. Житецький, Острозька трагедія.—«Записки наукового товариства ім. Шевченка», т. 51, кн. 1, Львів, 1903, стор. 1—24.

¹⁰ Подія сталася 18 квітня. Автор у вступі зазначив, що твір стосується подій, «с пильнотою описаних року божого 1636, місяця іюня, дня 14» (там же, стор. 11).

¹¹ Там же, стор. 13.

¹² Там же, стор. 21.

зберегти цілковиту безсторонність по відношенню до обох ворогуючих між собою партій та дивиться на всі людські вчинки з висоти загальнолюдської справедливості, він, одначе, дав досить яскравий і правдивий опис подій і вчинків езуїтки Острозької. Розповівши про страту на плацу під час ярмарку приречених на смерть і про те, що інших віддано на поруки, поки шляхтичі таємно порадяться, якої карі їм завдати, автор відверто зазначає:

Больше убогих там есть виноватий
І предше згинет, ніжлі богатий,
Хто зась ліпше пінязьми заложить,
Той ся не трвожить¹

Твори Острозький літописець і «Лямент» допомагають нам повністю відтворити справжнє обличчя езуїтської фанатички Анни Алоїзи Острозької.

Автор Львівського літопису у звістці під 1637 роком описує приклад фанатичної ненависті польських магнатів до українського населення, яка виявилася в діях Фоми Замойського, коронного канцлера. Цей магнат ніколи не приховував своєї ворожнечі і ненависті до українського народу. Вже будучи смертельно хворим, він довідався про дії польської армії проти селянсько-козацьких повстанців під проводом Павлюка і висловив жаль, що «без его волі важилися того: «Бо скоро я встану с тої хвороби, я тоє поганство знесу, а ежелі умру, навіки їм ніхто нічого не вчинить». І так розгнівавшись, жеби пророцтво его сполнилося, умер»². Крім ненависті до українського народу, в наведених словах Замойського відбивається розуміння ним зростаючих сил українських повстанців та висловлюється сумнів у спроможності польської влади подолати український народ, що піднявся на повстання.

Автор Острозького літописця розповідає про українських магнатів, що з класових міркувань перейшли в католицизм. 1636 року князь Владислав Домінік Заславський, рід якого давно відступився від православ'я і українського народу, успадкувавши численні володіння князів Острозьких, рід яких вимер, негайно запровадив у Острозі унію³, явно намагаючись вислужитися перед католицькою церквою і польсько-магнатським урядом. Своє ставлення до цієї події автор літопису виявив у оцінці вчинку одного священика: «Міщане міли надію на отца Стефана пречиського, хотіли при нім опертися, яко при мурі, же чоловік бул побожного житія, безженний і научений по-латині, по-грецьки. А он наперед всіх приял унію»⁴.

¹ П. Ж и т е ц ь к и й, вказ. праця, стор. 23.

² Див. стор. 118.

³ Див. стор. 139.

⁴ Т а м ж е.

Історична наука має в своєму розпорядженні небагато документальних матеріалів, що висвітлюють внутрішнє суспільне життя українського народу в період його формування та перших віків боротьби проти іноземних загарбників та феодальної експлуатації. До таких документів в першу чергу слід віднести українські літописи, автори яких не тільки фіксували події, але й відображали факти з буденного життя українського народу з його настроями, сподіваннями і ставленням до подій.

Обидва літописці приділяли багато уваги питанням політичного становища України і сусідніх з нею держав та міжнародним відносинам. За XIV і XV століття автор Львівського літопису описав лише дві найвидатніші події: під 1339 роком — загарбання польським королем Казимиром III міста Львова і під 1471 роком — перетворення польсько-литовським королем Казимиром IV Ягеллончиком Київського князівства у повіт Литви з призначенням старостою литовця Гаштольда. Літописець описав більш або менш докладно народні повстання на Україні проти польського панування в кінці XVI — першій половині XVII століття і довів свій літопис до завершення першого етапу визвольної війни українського народу 1648—1654 років, виклавши докладно пункти Зборівського договору, що, як відомо, надавав Україні автономію на дуже урізаній території трьох воєводств — Київського, Брацлавського і Чернігівського. В такий спосіб Львівському літопису було надано яскраво виражене політичне забарвлення. В центрі історичного життя України XIV — першої половини XVII століття автор літопису поставив боротьбу народних мас проти польського панування, за національне і релігійне визволення.

На сторінках обох літописів висвітлюються різні події з історії України XVI — першої половини XVII століття і визвольна боротьба українського народу проти іноземних загарбників та феодальних експлуататорів. Особливо ж для нас цінні ті сторінки літописів, де автори відбивають настрої певних верств українського населення та виявляють своє ставлення до подій.

Міжнародне становище України в XVI — першій половині XVII століття було надзвичайно складним. Тоді Україна входила в сферу боротьби, що велася між коаліцією держав на чолі з Туреччиною, з одного боку, і коаліцією європейських держав, серед яких не абияку роль відігравала Польща, — з другого. Справа ускладнювалася тим, що Польща — в той час одна з наймогутніших християнських держав середньої Європи, — крім боротьби проти турків і татар, вела також агресивні війни проти Росії, зазіхала на Молдавію і Прибалтику та здійснювала загарбницько-колоніальну політику по відношенню до України. В той же час нормальне життя польського суспільства порушувалося нескінченними міжусобицями та боротьбою серед шляхетсько-магнатських родин та їх угруповань. Тривале перебу-

вання Польщі в такому напруженому стані позначилося на становищі держави в цілому, знесиловало її та знижувало боєздатність у боротьбі проти головного ворога європейських народів того часу — турецько-татарських орд.

Львівський літопис і Острозький літописець містять цінні звістки про намагання польських магнатів загарбати Російську державу¹, про війни Польщі у Прибалтиці² та про боротьбу за Прибалтику між Польщею і Росією³, про намагання Польщі приборкати до своїх рук Молдавські землі⁴ тощо. Особливо цінні відомості містять обидва літописи про напади на Україну татар і турків, про боротьбу проти них українських козаків та про політику магнатської Польщі в питаннях боротьби проти турецько-татарських агресорів і грабіжників.

Територія України, що перебувала під владою Польщі, зазнавала з півдня систематичних і спустошливих нападів турецьких і татарських загарбників, від яких польський уряд був неспроможний захистити підвладну йому територію. За час з 1498 до 1633 року обидва літописці під різними роками відмітили 29 нападів татар і турків на Україну. Важливо зазначити, що в описах цих нападів літописці звертали свою увагу на спустошливість і жорстоку розправу грабіжників над українським і російським населенням, нездатність польського уряду і шляхетської армії дати належну відсіч ворогам і захистити населення від грабунків та вбивств, на все зростаючу силу і здатність українських козаків захищати свою рідну землю від нападів та спустошень турецько-татарськими феодалами.

Автор Львівського літопису перші шість звісток, вписаних у літопис під 1498, 1500, 1501, 1518, 1524 і 1525 роками, присвятив виключно турецьким і татарським нападам⁵. Не випадково в цьому літопису напад татар на Україну 1498 року зроблено першим записом. Це був перший і нечувано спустошливий напад турків і татар на Галичину. В Густинському літопису, у звістках, заснованих на творах М. Бельського, М. Кромера, О. Гваньїні, наведено відомості про напад ворогів у цьому році на Галицько-руські землі. Весною 1498 року Галичина зазнала нечувано спустошливого нападу татар і турків, яких направив на руські землі, що перебували під владою Польщі, молдавський господар Стефан III Великий, який мстився Польщі після невдалого походу в Молдавію польського короля Яна Ольбрахта. Турки і татари разом з волоськими військами, обминувши Львів, який витримав облогу, де вороги лише спалили передмістя, просунулися у глиб країни і розорили та спалили багато сіл і міст,

¹ Див. стор. 102, 112, 113, 126, 130, 131.

² Див. стор. 101, 127, 129.

³ Див. стор. 101, 127.

⁴ Див. стор. 102, 103, 104, 112, 126, 130, 133.

⁵ Див. стор. 99, 100.

в тому числі Перемишль, Радимно, Ярослав, Переворськ, Ланцут та ін.¹ За свідченнями джерел, татари тоді «людей же о сто тысячей в плен поведе, и распродав татаром и турком. И бе в то время видити полно руси и ляхов в Татарех, Греции, Фракии и Македонии, кроме сих, их же zde безчисленное множество в плененной стране лежаше побитых, такожде и по путех»². У липні того ж року «приидоша татаре и такожде без милости пакости сотвориша огнем и мечем на Подолу и Волюню..., попленивши землю і поведше безчисленное множество християн в плен»³. У тому ж році пізньої осені через Молдавію на Поділля вторглися турки «тысячей семьдесят, иже начаше около Днестру, около Галича, Жидачева, Дорогобича, Самбора огнем и мечем поплениша»⁴. Лише люта зима врятувала країну від остаточного розорення її ворогами, яких від морозу загинуло близько сорока тисяч; решту молдавський господар Стефан «поби для користей..., поведаше царю турецькому, яко ляхи постигоша и избиша их»⁵. Польська армія, як показав хід подій, була зовсім нездатною вчинити загарбникам будь-який дійовий опір. Про стан польської армії говорить той факт, що хоч король Ян Ольбрахт звелів всій шляхті зібратися біля Сандомира для опору татарам, «они же собирахуся и собравшешя людей [тобто місцевих українських селян.— О. Б.] лупиша»⁶. М. Бельський з властивою йому прямою свідчить, що польські шляхтичі, незважаючи на наказ короля, свої війська «leniwo zbierali» і татари з великою здобиччю в цілості повернулися в Орду. Довідавшись про відхід татар, «naszy do domu sie też wrócili, gdy malo mniejszą niżli tatarowie szkodę, zwłaszcza w sandomierskiej ziemi, poszypili»⁷,— з гіркотою заключає М. Бельський.

Траплялося, що боротьба Російської держави проти Польщі, яка загарбувала українські землі, мимоволі утруднювала становище на території України. Саме так трапилося 1518 року. Битва під Сокалем, про яку згадується під цим роком у Львівському літопису⁸, за звістками «Хроніки» М. Бельського, пов'язана з такими обставинами. Московський князь Василій III Іванович, намагаючись відібрати від Польщі західноукраїнські землі, загарбані польськими і литовськими феодалами, вишукував різні засоби для здійснення своїх планів. З цією метою він дійшов згоди з перекопським ханом Магметом Гереєм, який на-

¹ Полное собрание русских летописей, т. II, СПб., 1843, прибавление, стор. 361.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ «Наші теж додому повернулися, коли небагато менше ніж татари шкоди, особливо в Сандомирській землі, заподіяли» (М. Бельський, Хроніка, стор. 904).

⁸ Див. стор. 100.

правився з військом, що налічувало сорок тисяч чоловік, у польські володіння. В той же час з другого боку князь Василій з своїми військами мав вступити в руські землі, загарбані Литвою. Татари в липні місяці вступили в Поділля і Волинь, переправилися через Західний Буг і просувалися через Львівське, Бельзьке та Любелське воеводства. Польські і литовські війська зібралися в незначній кількості вже тоді, коли татари поверталися назад, захопивши багато полонених та велику кількість худоби. Невигідне співвідношення сил, бо польських і литовських військ нараховувалося всього близько п'яти тисяч чоловік, а татар було близько вісімдесяти тисяч, непогодженість серед командування польськими і литовськими військами та гарячість молодих воєначальників привели до жорстокої поразки польських і литовських військ. Литовський великий гетьман Костянтин Іванович Острозький, подільський воевода Мартин Каменецький та коронний маршалок Станіслав Галицький, побачивши поразку польсько-литовських сил, виїхали з армії і заховалися в Сокальському замку¹.

Разом з сумними наслідками союзу московського князя з татарами для боротьби проти польських загарбників, у битві під Сокалем яскраво виявилася нездатність польських військ чинити дійовий опір татарській навалі. Однак вторгнення на Поділля в 1524 році дванадцяти тисяч турків, серед яких було чотири тисячі білгородських та інших татар, польські війська зустріли більш організовано, ніж у битві під Сокалем. Всі польські воєначальники мали щире бажання битися з ворогом, але, як зауважує М. Бельський, гетьман Микола Фірлей попереджував, щоб вони не були «*bagzo gorący*», пригадуючи їм невдачу під Сокалем у 1518 році. Цього разу навала турків і татар була з успіхом відбита польськими військами².

Далі автор Львівського літопису відмічає напади татар на Україну під 1558, 1567, 1575, 1588, 1590, 1594, 1618, 1619, 1620, 1621 і 1633 роками³. Переважна більшість звісток про ці напади надто лаконічна: «1558. Зимі татаре були на Подолу», «1567. Татаре були на Подолу» і т. д. Лише події 1619 та 1620 років автор літопису описав ширше, виявив своє ставлення до подій та відвів у боротьбі проти татар і турків відповідне місце українським козакам. Особливо яскраво це виявилось в опису битви під Цецорою. Восени 1620 року великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський, маючи в своєму розпорядженні незначні сили, вирішив вступити в Молдавію і встряв у війну з Туреччиною, в якій зазнав жорстокої поразки у битві під Цецорою. Це примусило польську армію панічно відступити, але, наздогнана за дві милі від Могилева на Дністрі, вона 7 жовтня (н. ст.) бу-

¹ М. Бельський, Хроніка, стор. 1007—1009.

² Там же, стор. 1027—1028.

³ Див. стор. 101, 102, 104, 105.

ла розбита наголову турецько-татарськими військами. У цій битві Ст. Жолкевський загинув, а польний гетьман С. Конєцьпольський і ряд інших визначних осіб, в тому числі і князь С. Корецький, потрапили до турків у полон. Автор Львівського літопису так пояснює причини цієї поразки: «Канцлера Жолковського у Волосіх забито і Корецького взято, бо без козаків войну точил, мовил так: «Не хочу я з Грицями воевати, нехай ідуть до ролі, альбо свині пасти»¹. Автор літопису розцінив цей вислів як знуцання над козаками і на полі рукопису написав: «Шидерство з козаків», тобто глузування, знуцання. Не вдаючись в оцінку історичної відповідності наведеного висловлення про козаків, ми аж ніяк не можемо відмовити літописцеві в його палкому патріотизмі та в шануванні козацької гідності. В умовах, коли кількість козаків зростала і козацьке військо щоразу набувало все більшої сили і значення у боротьбі за інтереси українського народу, політичні міркування не дозволили Жолкевському запросити собі на допомогу значні сили козаків. Тому у битві під Цецорою брала участь лише дуже незначна кількість реєстрових козаків. Ця обставина безперечно відіграла серйозну роль у цецорській поразці, що й знайшло своє відображення в літопису.

Зазнавши поразки під Цецорою, польська армія потрапила в несподівано тяжке становище. Знесилена московським і молдавським походами, Польща, стоячи перед лицем грізного ворога, змушена була напружено готуватися до опору і скупчувала свої сили біля кордонів Молдавії. Сейм, що зібрався у Варшаві спеціально для обговорення питань майбутньої війни, одностайно обрав начальником всіх польських воєнних сил досвідченого у військовій справі віленського воєводу, великого гетьмана Литовського князівства Яна Кароля Ходкевича. В армію виїхав королевич Владислав, який проїздом відвідав Львів і, пробувши тут кілька днів, з шеститисячним загоном війська вирушив далі. 26 вересня до Львова приїхав також польський король Сигізмунд III і очікував там закінчення походу. Разом з тим, польський уряд змушений був звернутися до українських козаків з пропозицією взяти участь у війні проти турків. Український народ розумів, що турки несуть поневолення в першу чергу Україні. Скликана в Сухій Діброві широка козацька рада, в якій брало участь також православне духовенство, схвалила рішення про негайний виступ на боротьбу проти турків. На чолі українських козаків став Петро Конашевич-Сагайдачний, який відзначався полководницьким мистецтвом і особистою хоробрістю. Українські козаки в кількості сорок тисяч чоловік на чолі з Сагайдачним у битві під Хотиним відіграли вирішальну роль у поразці п'ятдесятитисячної турецької армії, після чого

¹ Див. стор. 104.

Туреччина змушена була підписати з Польщею так званий Хотинський мир 1621 року. Автор Львівського літопису відмічає успіх у цій битві українських козаків, а також визнання козацьких заслуг польським королем: «І так за помочтю божиею а за стараннем козацьким сталося, где видячи старання їх, сам признал їм рицерство, і отримали звитязтво великое»¹.

Витримавши величезний натиск ворожих сил в укріпленому таборі під Хотином, Польща добилася почесного миру. Втрати польської армії і українських козаків були дуже великі. Під час облоги хотинських укріплень помер начальник польських військ Ян Кароль Ходкевич. Серед різних версій про смерть гетьмана українських козаків Петра Конашевича-Сагайдачного версія Львівського літопису про поранення його у битві під Хотином може бути найімовірнішою², оскільки цей документ складено в час найближчий до подій. Поранений отруєною стрілою під Хотином, Сагайдачний помер 10 квітня 1622 року в Києві. Після закінчення Хотинського походу польська армія, яку від неминучого розгрому врятували українські козаки, і яка понесла величезні втрати в людях, опинилася у винятково тяжкому становищі. Але понесені жертви допомогли розтрошити силу турецької могутності.

Слід зазначити, що похід турецького султана Османа II проти Польщі і поразка турецької армії під Хотином, що коштувала польській армії і українському козацтву величезних жертв і втрат, мала винятково важливе значення не лише для Польщі і України, але й для всього слов'янства. Справа в тому, що в першій чверті XVII століття Туреччина ще вважалася непереможною державою, яка чисельністю і організацією своїх військових сил і засобів боротьби перевищувала всі найбільші держави Європи, Азії і Африки. В Хотинській битві було одержано вирішальну перемогу над грізним до того часу ворогом прогресивної частини людства — мусульманською Туреччиною, яка відповідно до політики, заснованої на вченні корана, намагалась підкорити собі весь християнський і, в першу чергу, слов'янський світ. Щоправда, ця перемога ще не була остаточною, але вдала відсіч у цій битві наступальним діям Туреччини знаменувала собою послаблення могутності ісламської держави, яка, хоч і поволі, але явно почала йти до занепаду і відсуватися на політичній арені Європи на другорядне місце. Важливість цієї події дає підставу вважати, що літописець не випадково приділив їй — в порівнянні з іншими — так багато уваги.

Автор Острозького літописця відмітив напади татар і турків на Україну під 1512, 1516, 1519, 1524, 1527, 1532, 1534,

¹ Див. стор. 104.

² Там же.

1550, 1564, 1568, 1575, 1577, 1605, 1606, 1607, 1608, 1616 і 1618 роками¹. Якщо у Львівському літопису активні дії українських козаків проти татар і турків описані лише у битві під Хотином, то Острозький літописець приділяє цьому питанню значно більше уваги. Перша звістка про напад татар на Україну під 1512 роком у цьому літопису сформульована так: «Татар поражено под Вишневцем»². Такий енергійний вираз літописець вжив не випадково. Перекопський хан Менглі Герей, незважаючи на мирні відносини з Польщею, весною 1512 року вторгнувся в руські землі, що перебували під владою Польщі, і з загоном у двадцять п'ять тисяч чоловік розташувався між Буськом і Олеськом. Звідси татари розбрелися у всіх напрямках, нещадно грабували та розоряли міста і села, а населення забирали в полон. Польські війська під командуванням М. Каменецького і литовські на чолі з К. Острозьким своїми вдалими діями розгромили татар під Вишневцем, які зосередили тут усе награбоване майно і полонених, збираючись повертатися назад. Переможці звільнили з полону близько п'ятнадцяти тисяч жителів, відібрали награбоване майно, а також забрали близько десяти тисяч коней, що належали татарам³. Немає сумніву в тому, що автор літопису надавав великого значення у цій перемозі війську під командуванням Костянтина Івановича Острозького, яке складалося переважно з українців, що у XVII столітті нарівні з литовцями та білорусами загалом називалися литовцями.

Ще більшої уваги заслуговує звістка про напад на Україну татар, яка вміщена в Острозькому літописцю під 1516 роком⁴. У цьому році відбулися найспустошливіші напади кримських татар на Поділля і Волинь. За свідченням джерел була зовсім розорена територія на сорок миль удовж і стільки ж шир, над населенням чинилися неймовірні насильства і грабунки, було забрано в полон понад п'ятдесят тисяч чоловік⁵. Польський уряд, який віз тоді агресивну війну проти Російської держави, був неспроможний дати татарам належну відсіч. На боротьбу проти них саме життя висунуло нову суспільну силу. Саме з цим нашестям татар пов'язується початок дій українських козаків. На запитання польського короля Сигізмунда I до Менглі Герей, чому, перебуваючи в мирних відносинах з Польщею, він дозволив своїм людям розоряти польські землі, хан відповів, що це зроблено без його відому людьми, яких він не може утримати в покорі. Бажаючи помститися за таке глузливе

¹ Див. стор. 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134.

² Див. стор. 125.

³ М. Бельський, Хроніка, стор. 963—966.

⁴ Див. стор. 125.

⁵ М. Бельський, Хроніка, стор. 989; Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 367.

до нього ставлення, польський король у 1517 році послав на Україну Предслава Лянцкоронського «собирати люду и та-кожде татаром пакостити»¹. Перший похід козаків під Білгород та перші бої з татарами і турками під Очаковом біля Овідієвого озера були вдалими. Згодом кількість козаків збільшувалася, а походи їх проти татар і турків щоразу множилися. Польський хроніст М. Бельський вважає цей похід козаків проти татар і турків початком існування українського козацтва².

Автор Острозького літописця з особливою ретельністю вписував у свій твір звістки про боротьбу з татарами і турками, в якій значну роль відіграло військо, що складалося з українського населення. Серед різних звісток під 1527 роком читаємо: «Того же року князь Костянтин у Ольшаниці татар побил»³. На початку 1527 року двадцять шість тисяч татар напали на литовські володіння. Користуючись тим, що ріки і озера позамерзали, вони дійшли аж до Пінська, розорили Белзьку і Любельську землі, вогнем і мечем руйнуючи і знищуючи все на своєму шляху. Лише князь Костянтин Острозький із своїм загоном переслідував татар і наздогнав їх біля Канева, де вони, повертаючись назад з полоном, зупинилися на ночівлю. Напавши на світанку на татарський табір біля Ольшаниці, Острозький розгромив грабіжників наголову, визволив з полону сорок тисяч в'язнів і спіймав сімсот татар, з якими прибув до Кракова, де його зустріли з пошаною і вдячністю⁴.

Як і у Львівському літопису, звістки про напад татар і турків на Україну в Острозькому літописці теж мають переважно лаконічний характер. Ми не ставимо перед собою завдання проаналізувати всі ці звістки і зупиняємося лише на деяких з них.

У зв'язку з оглядом звісток про боротьбу українських козаків проти татар і турків слід відмітити, що увагу обох авторів літописів не привернула особа князя Дмитра Вишневецького, якого дворянсько-буржуазна історіографія оточила ореолом слави як борця проти турецько-татарських грабіжників і захисника інтересів українського народу, отожднюючи особу Вишневецького з героєм українських народних дум та історичних пісень Байдою. Автор Львівського літопису взагалі не згадує про діяльність і загибель Вишневецького, а автор Острозького літописця під 1563 роком цю подію відмітив короткою, наче мимохіть кинutoю фразою: «Того же року і Вишневецького в Константинополю на гак скинено»⁵. Таке, так би мовити,

¹ Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 368.

² М. Бельський, Хроніка, стор. 991.

³ Див. стор. 126.

⁴ М. Бельський, Хроніка, стор. 1040.

⁵ Див. стор. 127.

зневажливе ставлення обох літописців до загибелі Вишневецького, мабуть, не випадкове. Вони краще пізніших дворянсько-буржуазних істориків розуміли суть подій, що тоді відбувалися. Немає сумніву в тому, що Д. Вишневецький був хоробрим воякою, але з загарбницькими і авантюристичними замашками. Про це свідчать його часті переходи на службу від одного правителя до іншого. Розпочав свою кар'єру Вишневецький як підданий великого литовського князя Сигізмунда Августа, за якого він з 1551 року став черкаським і канівським старостою¹. Та влітку 1553 року Вишневецький залишив Литву і перейшов у Стамбул до турецького султана Сулеймана II, де був прийнятий на службу і обдарований, а через півроку повернувся в Литву і знову одержав Черкаське та Канівське староства². Магнат Д. Вишневецький, намагаючись закріпити за собою Запоріжжя, загравав з Сигізмундом Августом і чинив напади на кримських татар. Зазнавши невдачі в своїх намірах, він у 1557 році вирішив перейти на службу до російського царя Івана IV Грозного, який прийняв Вишневецького на службу і щедро обдарував³. Та недовго служив Вишневецький російському цареві, незважаючи на обіцянку служити йому «правдою і до самої смерті». У вересні 1561 року Вишневецький втік з Росії і повернувся в Литву⁴. Одержавши згоду польського короля Сигізмунда II Августа на повернення на Україну, Д. Вишневецький оселився на деякий час у Черкасах, де старостою був його двоюрідний брат М. Вишневецький. Повернення Д. Вишневецького з Росії в Литву без сумніву було зв'язано з намірами цього магната здійснити свої загарбницькі плани, про що й свідчать всі його дальші вчинки.

Магнат Д. Вишневецький став жертвою своїх загарбницьких і честолюбивих підступів та польських інтриг у відношенні до Молдавії. Польські і литовські феодали весь час зазіхали на багаті і родючі землі Молдавії. Скориставшись міжусобною боротьбою серед молдавських бояр за оволодіння господарським престолом, яка настала після вбивства 1552 року останнього господаря з роду Драгошичів, Стефана VI Рареша⁵, польські і литовські феодали вирішили прибрати до своїх рук Молдавію. Серадзький воевода А. Ласький спочатку сприяв самозванцеві деспоту Якову Василякі Геракліду в захопленні молдавського господарства, а потім виступив проти нього разом

¹ В. А. Г о л о б у ц к и й, Запорожское казачество, К., 1957, стор. 71.

² Там же, стор. 72—73.

³ Там же, стор. 80.

⁴ Там же, стор. 82—83; С. М. С о л о в ь е в, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5—6), М., 1960, стор. 576—577.

⁵ С. Н. П а л а у з о в, Румынские господарства Валахия и Молдавия, СПб., 1859, стор. 84.

з Д. Вишневецьким¹. Цей ватажок козаків, знаючи, що Польща зайнята війною з Російською державою, міг вільно орудувати своїми силами на південному сході України і вирішив виступити претендентом на молдавське господарство. В процесі боротьби Ласький встиг замиритися з деспотом, обложеним в Сучаві². Вишневецький, однак, вирішив добиватися здійснення своїх намірів. З цією метою він направив до обложеного господаря свого парламентаря польського офіцера Яна П'ясецького, колишнього намісника Ласького в Хотині, який перейшов на бік Вишневецького, з пропозицією відмовитися від Молдавії на користь гетьмана українських козаків. Деспот цю пропозицію відхилив і вирішив боронитися до краю³. Тим часом обурені бояри, вважаючи, що деспот, який був ставлеником Польщі, доживає останні дні, обрали нового господаря Стефана Томшу, що теж перебував у змові проти деспота. В такий спосіб виявилось, що новообраний господар мав двох супротивників — обложеного деспота і козацького гетьмана. Причому, другий — Дмитро Вишневецький, був значно небезпечніший за першого. Томша вдався до хитрості, яку Вишневецький не розгадав і попав у пастку. Новоявлений господар послав до Вишневецького обраних бояр і звелів переказати, що він, Томша, прийняв на себе обов'язки молдавського господаря тимчасово, і що всі бояри і народ бажають мати своїм господарем хороброго гетьмана українських козаків. Вишневецький повірив посольству і, нічого не підозрюючи, взяв з собою лише близько чотирьох тисяч козаків і перейшов з ними через ріку Прут. У цей же самий час Томша переправив через ріку Серет всі наявні у нього військові сили і поспішав назустріч Вишневецькому, щоб покінчити з цим претендентом на молдавське господарство. Вишневецький занадто пізно побачив свою помилку. Одчайдушна хоробрість козаків не могла врятувати їх у жорстокій битві з переважаючими силами ворогів. Вишневецький і П'ясецький були схоплені. Томша, щоб заслужити довір'я і милість турецького султана, відправив їх у Константинополь, де вони були страчені⁴.

Як бачимо, у всьому житті і загибелі Д. Вишневецького не було нічого героїчного, і ніяких особливих заслуг перед українським народом, як і перед українським козацтвом у нього не було. Шляхетські апологети магнатства та українські буржуазно-націоналістичні історики значно пізніше вигадували легенди про подвиги Вишневецького та оточили його ореолом борця

¹ С. Н. Палаузов, вказ. праця, стор. 93.

² Там же, стор. 95.

³ Там же.

⁴ С. Н. Палаузов, вказ. праця, стор. 95—96; М. Бельський, Хроніка, стор. 1148—1149.

проти жорстокого турецько-мусульманського варварства¹. Вони ж намагалися ототожнити його з Байдою — героєм відомої української народної пісні, який, нехтуючи життям, іде на смерть в ім'я боротьби проти бусурманських грабіжників і загарбників. Тим часом, є підстави вважати, що пісня про Байду значно ранішого походження і Д. Вишневецький з її героєм нічого спільного мати не міг².

Коли б у діяльності Д. Вишневецького справді було щось героїчне, то воно, безумовно, знайшло б відображення у творах сучасників, в тому числі і у Львівському літопису та Острозькому літописцю. Але, як ми бачимо, автор першого літопису зовсім обминув особу Д. Вишневецького, а другий згадав про його страту, як про рядову подію. Відсутність свідoctва у Львівському літопису і Острозькому літописцю про подвиги Д. Вишневецького, як у літописних документах, що за часом написання стоять найближче до подій, становить одну з підстав для остаточного розвінчання його як захисника українського народу.

Не випадково увагу автора Острозького літописця привернули події 1575 року, у звітках під яким читаємо: «Того же року Богдан Ружинський с козаки низовими, впадши за Перекоп, барзо великії шкоди починил»³. Справа в тому, що після втечі 17 червня 1574 року польського короля Генріха Валуа у Францію, Польща переживала один з найтяжчих періодів безкоролів'я. Цим скористалися татари, які в кількості вісімдесяти тисяч вторглися 8 вересня 1575 року на Поділля, розтеклися вглиб країни і вчинили жажливі спустошення. Вони спалили велику кількість міст і сіл, убили багато дітей і стариків, забрали в полон п'ятдесят п'ять тисяч жителів, захопили сто п'ятдесят тисяч коней і незліченну кількість різної худоби та іншого майна й цінностей⁴. У всій Польщі настала нечувана паніка, населення тікало на захід, дехто дістався аж до Кракова. Польські воеводи виявилися неспроможними вчинити татарам дійовий опір. Лише українські козаки на чолі з Богданом Ружинським вторглися за Перекоп і, нікого не милуючи, помстилися татарам за вчинені на Україні збитки. Та, як зауважує М. Бельський, це ні в якій мірі не відповідало шкоді, заподіяній татарам в руських землях⁵.

Про особливо активні дії українських козаків проти турків

¹ Д. Эварницкий, История запорожских козаков, т. I, СПб., 1892, стор. 83—86; Н. И. Костомаров, Собрание сочинений, кн. 8, т. 21, СПб., 1906, стор. 729—731; М. Грушевський, Байда-Вишневецький в поезії і історії. — «Записки українського наукового товариства в Києві», кн. III, Київ, 1908, стор. 108—139; його ж, Історія України-Русі, т. VII, Київ—Львів, 1909, стор. 126.

² Українська радянська енциклопедія, т. 2, К., 1960, стор. 403.

³ Див. стор. 129.

⁴ М. Бельський, Хроніка, стор. 1366.

⁵ Там же, стор. 1367.

і татар розповідається в Острозькому літописцю під 1609 роком. На варшавському сеймі, який відбувався в тому році, турецький і татарський послі скаржилися на козаків, що вони «пред тим Перекоп збурили і замок з містом спалили і шкоди великої починили, і старосту перекопського взявши, кролю дали, а назад ідучи, і Очаков збурили»¹.

Дані про напади татар і турків на Україну, що містяться у Львівському літопису і Острозькому літописцю, показують, що ці напади в XVI і першій половині XVII століть були найбільш нестерпним лихом, яке зносив український народ. Наші літописці це добре розуміли, чому вони і записували в свої літописи досить ретельно всі відомі їм випадки нападів татар і турків на територію України. Серед цих звісток є відомості про облогу татарами Меджибожа в 1564 році², про напад татар на Україну восени 1588 року³, про спустошення татарами Вінниці, Гайсина, і Шаргорода 1607 року⁴, про напад татар на Остропіль 1618 року⁵ та інші, про які відомостей в інших джерелах не знаходимо.

Взагалі, слід відзначити, що за кількістю і достовірністю звісток про напади татар і турків на Україну Львівський літопис і Острозький літописець, як документи, що складалися невдовзі після подій, мають значення першорядного джерела для висвітлення цього питання. Літописи переконливо доводять, що магнатська Польща була нездатна захистити підвладну їй територію України, як і прилеглу до неї територію Польщі та Литви, від турецько-татарської агресії. Лише воз'єднання України з Росією забезпечило злам у співвідношенні сил між Україною і Кримом. Спільні зусилля російського і українського народів, скеровані на боротьбу проти турецько-татарських грабіжників, привели до цілковитого розгрому татарських орд і остаточної ліквідації осинового гнізда міжнародного піратства, яким була Кримська орда.

Звістки обох літописів про події в Росії та про взаємовідносини між Польщею і Росією цінні для вивчення зв'язків між українським населенням, що перебувало під владою Польщі, і російським народом. Ці звістки свідчать про глибокий інтерес братнього українського народу до історичних подій в Росії, яка йшла по шляху утворення сильної держави з централізованою владою, що намагалася ліквідувати феодальну анархію.

Автор Львівського літопису під 1556 роком вмістив коротку звістку: «Ляхове до Інфлянт шли на войну»⁶. Щоб зрозуміти, чому саме літописець відмітив у своєму творі цю подію, слід по-

¹ Див. стор. 132.

² Див. стор. 127.

³ Див. стор. 102.

⁴ Див. стор. 131.

⁵ Див. стор. 134.

⁶ Див. стор. 101.

знайомитися з політичними обставинами, які існували на той час у питаннях, зв'язаних з Прибалтикою. Між Польщею і Литвою, з одного боку, і Росією — з другого, точилося тривале суперництво за Лівонію. Саме через Лівонію російський уряд добивався виходу в Балтійське море для зближення з Західною Європою, що необхідно було для дальшого розвитку продуктивних сил Російської держави. Разом з тим, Лівонія в руках Росії стала б ключем для оволодіння руськими землями, що підпали під владу Литовського князівства. Польський король Сигізмунд II Август скористався з того, що меченосці ув'язнили ризького архієпископа, який був братом короля, і убили королівського посла Каспара Лонцького¹, і вирушив у Лівонію з сотисячною армією. Налякані меченосці смирилися і уклали з Польщею оборонний і наступальний союз². Російський цар Іван IV Васильович Грозний, занепокоений успіхами польського короля, розпочав війну з меченосцями, захопив Дерпт і Нарву — найважливіший порт на Балтійському морі³, і в 1559 році вступив у Курляндію. Не маючи змоги відстояти себе від зазіхань сусідів, тому що крім Росії у війну з Лівонією вступили Швеція і Данія, великий магістр лівонський ордена меченосців Готгард Кеттлер і ризький єпископ звернулися за допомогою до Польщі. 1561 року у Вільні був підписаний акт про приєднання Лівонії до Польщі і Литви, за яким орден рицарів-меченосців скасовувався, а великий магістр ордена Кеттлер, відмовившись від чернецької обітниці, одержував Курляндію у вічне спадкове володіння по чоловічій лінії як світський васал Польщі. При цьому лівонцям була обіцяна свобода протестантського віросповідання та їхні давніші права⁴. Такий стан боротьби між Росією і Польщею за Лівонію і привернув увагу нашого літописця.

Під 1605 роком автор Львівського літопису подав надзвичайно яскраву характеристику становища, в якому опинилися польські інтервенти в окупованій ними Москві: «Того ж року цар московський ся явил і ве Львові бул. Мнішко, воевода руський, дочку за него дал і до Москви его провадил на паньство і осадил его бул. Єднак же ляхи хотіли верх мати над Москвою, почали їх зневажати. Москва, видівши, що зле, змінила царя, убили, і людей много, а других в неволю побрано, і Мнішко сиділ. І с того ся война почала в Москві і точилася много. Потім през присягу поддалась була столиця гетьманові Жолкувському. Потом знову облегла їх була Москва і так їх трапили, же не мали що їсти, а ні пити. Же до того пришло було, же не только псов, альбо коток, альбо шуров, але і людей їли, спячих різали, а моч

¹ М. Бельський, Хроніка, стор. 1131.

² История Польши, т. 1, изд. 2, М., 1956, стор. 186.

³ Там же.

⁴ История Польши, т. 1, стор. 187; Г. Шмитт, История польского народа, т. II, стор. 66.

свою пили»¹. Як бачимо, автор Львівського літопису з неприхованим презирством і ненавистю говорить про польських загарбників, які вдерлися в столицю братнього російського народу.

Під цим роком літописець зібрав звістки, що стосуються неодноразових спроб польських феодалів підпорядкувати собі Російську державу. Політична обстановка, що склалася в Російській державі і в стані польських інтервентів у 1604—1612 роках, була надзвичайно напружена. Один з претендентів на московський престол Лжедмитрій I (1605—1606) був забитий прибічниками Василя Шуйського². Така ж доля спіткала і Лжедмитрія II (1607—1610), прозваного «Тушинським злодієм», якого забив один з його прихильників³. Польський коронний гетьман Станіслав Жолкевський, прибічник планів підкорення Російської держави Польщі, вороже ставився до здійснення цього задуму за допомогою лжедмитріїв, але енергійно підтримував кандидатуру королевича Владислава на московський престол. Скориставшись з розбрату, що точився серед бояр і вищої російської знаті, Жолкевський схилив деяких з них на присягу Владиславу. В серпні 1610 року на підступах до Москви Жолкевський привів до присяги Владиславу бояр і московських жителів⁴. Вночі з 20 на 21 вересня поляки вступили в Москву⁵. Відчуваючи нестійкість становища і знаючи про інтриги польського короля Сигізмунда III, який намагався сам сісти на московський престол, що неминуче викликало б заколот серед всього російського народу, Жолкевський в кінці жовтня залишив Москву, не бажаючи затьмарювати своїх військових успіхів і втрачати свій престиж в очах московського населення, яке він зумів привернути до себе⁶. Могутня хвиля народного руху змела польсько-шляхетських інтервентів з російської землі. Частина поляків, що засіла в Кремлі, доведена тривалою облогою і голодом до скрути, капітулювала⁷. Остаточо Москва була звільнена від інтервентів 26 жовтня 1612 року і плани польських магнатів підкорити собі Російську державу назавжди було поламано⁸. Автор Львівського літопису добре розумів суть цих подій і відверто виявив своє цілком негативне ставлення до польських інтервентів.

¹ Див. стор. 102—103.

² С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. IV (том 7—8), стор. 455.

³ Там же, стор. 619.

⁴ Там же, стор. 584.

⁵ Там же, стор. 592.

⁶ Там же, стор. 593.

⁷ Там же, стор. 686—687.

⁸ Там же, стор. 687; История Москвы, т. I, М., 1952, стор. 356; К. Маркс, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, М., 1946, стор. 167—173.

Торкаючись війни Росії проти шляхетської Польщі 1632—1634 років, автор Львівського літопису дає дуже цінну за своєю об'єктивністю характеристику становища російської армії під Смоленськом. У звістках під 1634 роком він свідчить, що «Шагін [Шейн], гетьман московський, з військом великим окопался у острожку противко короля, которий бул барзо оборонний, с которого ся боронил, же не могли їм що чинити», але Шейн, почувши, що до поляків прибули підкріплення на чолі з королем, «перестрашившися і мусил ся поддати»¹. Операціями проти польської армії тоді керував російський воевода М. Шейн. Близько десяти місяців польські війська були обложені в Смоленську. Змучені голодом та стомлені до знесилення, вони вже були готові капітулювати. Та прибуття під Смоленськ свіжих польських сил докорінно змінило обстановку. Владислав відбив війська Шейна від Смоленська та примусив їх окопатися, внаслідок чого російська армія з облягаючої перетворилася в обложену. Будучи відірваними від баз постачання, російські війська опинилися в надзвичайно скрутному становищі. Шейн змушений був капітулювати, але виговорив право вивести свої війська в кількості близько десяти тисяч недоторканими. Російський цар Михаїл Федорович стратив Шейна, звинувативши його в зраді². Автор Львівського літопису справедливо вважав, що російський цар, який на Шейна «велике уфане [надію] міл», але після капітуляції російської армії «мусил юж і сам склонитися до примир'я і учинил примир'я», просто «сам ся на Шагину помстил (підкреслено мною.— О. Б.), которого із его народом вигубил»³. Правильне розуміння літописцем подій Смоленської війни свідчить про його хорошу обізнаність у військовій і політичній обстановці, що створилася було тоді для Росії. За тих обставин рішення Шейна про капітуляцію не відіграло вирішальної ролі в подіях, що привели до Поляновського миру 1634 року.

Автор Острозького літописця порівняно більше приділив уваги подіям в Росії і взаємовідносинам між Польщею та Росією. Цікаво, що перший запис у літопису під 1500 роком присвячено успішним діям Російської держави проти Польщі: «Москва Сівер землю взяла, Путивль, Дорогобуже, Торопець і інші міста»⁴. Під 1509 роком подана звістка про те, що «князь великий московський міста зацного і славного Пскова обітницями достал і звон великий, котрим на гвалт звонено, до Москви отпровадил»⁵, що в тодішніх умовах мало дуже важливе значення, оскільки було покінчено з незалежністю Пскова і здійснювалося

¹ Див. стор. 112—113.

² С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. V (тома 9-10), М., 1961, стор. 164—173.

³ Див. стор. 113.

⁴ Див. стор. 125.

⁵ Там же.

зміцнення в цьому пункті Російської держави. Літописець саме тому і вважав за потрібне внести звістку про цю подію у свій твір. Під 1514 роком коротко записано: «Поддался Смоленск Москві»¹. Ця подія зв'язана з переходом М. Глинського з Литви на бік Російської держави і наступною його спробою втекти назад в Литву. Відомо, що один з могутніх литовських бояр руського князівського походження Михайло Глинський, не примирившись із зазіханнями польської шляхти на необмежене панування в Литовському князівстві, повстав проти польського короля і великого литовського князя Сигізмунда I, маючи намір відторгнути від Речі Посполитої споконвічні руські землі. З цією метою він вступив у контакт з московським князем Василієм III Івановичем, який прагнув повернути в склад Російської держави руські землі, захоплені Литвою, і в першу чергу Смоленськ, що був ключем для оволодіння Білою Руссю. В результаті тривалої війни, що незабаром розпочалася, і двократних невдалих штурмів укріпленого міста, Смоленськ, нарешті, в 1514 році був взятий російськими військами. З населенням міста, що дуже потерпіло під час штурму, і з захисниками, що капітулювали, Василій III повівся дуже гуманно, дозволив їм обрати собі російське або литовське підданство і обдарував грішми: ті, що прийняли російське підданство, одержали по два карбованці, а ті, що залишилися в литовському підданстві — по одному карбованцю. Свою лють, викликану втратою Смоленська, Сигізмунд I зігнав на своєму смоленському наміснику Сологубі, який після капітуляції міста повернувся до короля. Сологуба було звинувачено в зраді, над ним вчинили судову розправу, засудили до страти і відтяли голову². Польща не змогла відновити попереднього становища, незважаючи на значні успіхи польського війська в битві під Оршею, що відбулася через місяць після падіння Смоленська. Поразка російського війська під Оршею була наслідком зради головного начальника російських військ М. Глинського, який у вирішальний момент залишив свій пост і втік до польського короля. На шляху до Мінська, де в той час перебував Сигізмунд I, Глинського було спіймано і повернено в Дорогобуж, де в той час перебував Василій III по дорозі в Москву. Звідти Глинського відправили в Москву, де його довгий час тримали в ув'язненні³. Однак, незважаючи на невдачу для російської армії під Оршею, все ж таки Смоленськ залишився за Росією. Втрата Польщею Смоленська була дуже важливою подією у взаємовідносинах між Польщею та Росією, яку літописець не міг обминути і вписав її у свій твір.

¹ Див. стор. 125.

² П. Д. Б р я н ц е в, *История Литовского государства с древнейших времен*, Вильна, 1889, стор. 322; С. М. С о л о в ь е в, *История России с древнейших времен*, кн. III (тома 5—6), стор. 244.

³ П. Д. Б р я н ц е в, *вказ. праця*, стор. 323.

Очевидно, події в Росії дуже цікавили автора Острозького літописця, тому він і відмітив під 1521 роком, що «Махмет, перекопський цар, взяв Казань под Василієм, князем московським, і в Москві [тобто в Російській (Московській) державі.— О. Б.] больш 300 000 в'язнів набрал»¹. Слід зазначити, що в цей час у зв'язку з війною, яку московський князь Василій III Іванович вів у Польщі, створилися сприятливі умови для наступу на руські землі турецьких військ і орд кримських татар. Правда, ні Казані — центру Казанського ханства, що в ту пору перебувало в тимчасовій васальній залежності у Російської держави, — ні Москви, до якої кримські татари було підійшли, вони не взяли. Але наслідки нашествя татар були жахливі. Така подія в Російській державі, цілком природно, привернула увагу літописця.

Автор Острозького літописця не міг обминути такої події, як смерть у 1533 році Василя III Івановича, після якого залишився його трирічний син Іван², що потрапив під опіку трьох наближених до князя осіб: Михайла Юр'єва, Михайла Глинського, Івана Шигоні-Поджогина та матері Олени Глинської, що стала правительницею Російської держави. Якщо при Василії III зміцнювалися нові форми державного життя, що будувалися на засадах централізації і зміцнення верховної влади, то правління Олени характеризувалося пожвавленням боротьби між окремими угрупованнями бояр за вплив на хід державних справ і зміцнення своєї влади³. Автор літопису, який позитивно ставився до зміцнення централізованої державної влади, відмітив у своєму творі смерть великого московського князя, що боровся за зміцнення центральної влади в Російській державі.

Далі літописець відмічає взяття російськими військами Нарева 1558 року, Полоцька 1563 року, поразку російських військ під Невелем 1563 року, продовження боротьби між Польщею і Росією та зв'язані з нею події під Радошковичами, Улою та Вітебськом 1568 року⁴.

Цікавлять також автора літопису події на далекій східній окраїні Російської держави. Описуючи під 1570 роком успішну мирну місію польського посла Андрія Тарановського до турецького султана, літописець передає спостереження королівського посланця в турецькому таборі, де він перебував, вказуючи на успіхи російських військ: «Там под Астороханем, которого замку Волга ріка обишла в коло, борзо много турков і татар Москва побила, а другії з голоду поздыхали»⁵. Під 1571 роком літописець занотовує звістку про найзгубніше нашествя татар на Моск-

¹ Див. стор. 125.

² Див. стор. 126.

³ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III, (тома 5—6), стор. 395—397.

⁴ Див. стор. 127.

⁵ Див. стор. 128.

ву, під час якого все місто, за винятком Кремля, було спалено¹, коли загинуло понад 800 000 російського населення і війська та було забрано в полон понад 150 000 чоловік². Під 1577 роком відмічено поразку російського війська під фортецею Кесь³, що трапилась під час походу Івана IV в Лівонію, коли польський король Стефан Баторій, оволодівши Данцігом, оголосив війну Росії. Кесь була віддана полякам лівонцями, які на чолі з своїм королем Магнусом перейшли на бік Польщі⁴. Літописець під 1579 роком вмістив звістку про облогу і взяття Баторієм Полоцька⁵, що було дуже дошкульною для Росії втратою, бо з падінням цього міста для поляків відкривалася дорога в Лівонію і Литву. Зважаючи на важливість цього факту в боротьбі між Польщею і Росією, автор і вніс його у свій твір.

В порівнянні з Львівським літописом автор Острозького літописця дуже стримано описує події, зв'язані з польською інтервенцією в Російську державу в 1604—1612 роках. У звістці під 1605 роком читаємо: «Того же рока за кроля Жигмонта поляци до Москви князя Дмитра Івановича на царство отпровадили і москву поразили, котрий в Польщі невідоме кілько літ мешкал, чернцем будучи»⁶. Під 1606 роком він подав звістку про Лжедмитрія II у досить лояльній формі: «Знову озвался Дмитр, цар московський, которий маючи гетьманом князя Романа Ружинського, землю Сіверную опановал і Шуйському великій войська поразил, і татаров перекопських до кілька на сту тисяч у Москві побил і под столицею обозом ся положил»⁷. Трохи в іншій редакції він повторив цю звістку під 1607 роком, додавши, що «знову Дмитрія на Москву поляци провадили»⁸. З викладу цих звісток випливає, що автор Острозького літописця начебто не розрізняв Лжедмитрія I від Лжедмитрія II і, очевидно, вважав їх за одну особу у цілковитому узгодженні з офіційною польською версією в цьому питанні.

Події 1604—1612 років мали дуже важливе значення як для Польщі, в складі якої перебувала основна частина території України, так і для Російської держави. Ці події, природно, не могли не цікавити авторів Львівського літопису і Острозького літописця, як осіб руської народності, тому вони і вписали звістки про них у свої твори. Але ставлення до подій, що відбувалися в ці роки, у літописців різне. Автор Львівського літопису дав чітку

¹ Див. стор. 128.

² С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (том 5—6), стор. 607; М. Бельский, Хроника, стор. 1209—1210.

³ Див. стор. 129.

⁴ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (том 5—6), стор. 646.

⁵ Там же.

⁶ Див. стор. 130—131.

⁷ Див. стор. 131.

⁸ Там же.

оцінку діям польських інтервентів, з гнівом і презирством охарактеризувавши те становище, в якому опинилися загарбники в обложеної російською народною армією Москві. Автор Острозького літописця не виявив чітко свого ставлення до польської інтервенції в Російську державу, хоч він був сучасником подій, або описував їх незабаром після того, як вони відбувалися. Більше того, він, мабуть, не зміг зовсім звільнитися від впливів польського оточення. Працюючи над звітками за ці роки, літописець продовжував вживати звороти, властиві для нього в першій частині літопису, коли він перебував під впливом «Хроніки» М. Бельського. Наприклад, у звітці під 1608 роком він писав, що «князь московський *наших* [підкреслено мною.— О. Б.] за посланням короля его милості пана Мнішка і інших повипускал»¹. І взагалі, звітки про інтервенцію в Російську державу цей літописець подав у досить лагідних по відношенню до поляків тонах. Однак, судячи по змісту Острозького літописця в цілому, це не заважало його авторові бути на боці свого українського народу і сміливо засуджувати неподобства, які чинила польська шляхта по відношенню до православного українського, білоруського і російського трудящого населення, що перебувало під владою та визиском магнатсько-шляхетської Польщі і католицької церкви.

Обидва літописці цікавилися подіями, зв'язаними з Молдавією, з якою український народ прагнув підтримувати добросусідські відносини. Польські феодали уперто намагалися приборкати Молдавію і Волощину до своїх рук. Замість того, щоб дійти з Молдавією згоди і разом боротися проти спільного ворога — турецько-татарських загарбників, польський уряд намагався порядкувати в Молдавії за допомогою своїх ставлеників, яких він просував на посаду молдавських господарів.

Посягання Польщі на Молдавію завжди завдавало великої шкоди українському народові, бо географічне положення України перетворювало її в плацдарм боротьби між Польщею і Молдавією. Вище вже говорилося про спустошливий напад на Україну турків і татар у 1498 році, яких сюди направив молдавський господар Стефан III Великий, що мстився польському королю Яну Ольбрахту за напад на Молдавію². Яскравим прикладом втручання Польщі у внутрішні справи Молдавії є події, про які автор Львівського літопису під 1562 роком коротко записав: «Домшу, господаря волоського, стято»³. Подію, що передувала цьому факту, автор Острозького літописця відмітив під 1563 роком: «Того же року деспот стят»⁴. На цей раз Польща намагалася приборкати Молдавію до своїх рук за допомогою

¹ Див. стор. 132.

² Див. стор. 56—57.

³ Див. стор. 101 та 63—64; страта Томші відбулася в 1564 році.

⁴ Див. стор. 127.

самозванця Якова Василякі Геракліда, якого вона поставила на господарство, вигнавши попереднього господаря Олександра ІV Лепушано. Але Гераклід не зумів утриматися на господарстві Молдавії, за яку точилася боротьба між польськими і турецькими феодалами, й загинув від руки новообраного господаря Стефана VII Томші, який намагався спертися на Туреччину. Коли ж Туреччина відновила на молдавському господарстві Олександра ІV Лепушано, то Томша втік на територію Польщі з наміром таємно перебратися в Угорщину, але був схоплений на кордоні польською вартою і ув'язнений. Польський король Сигізмунд ІІ Август, щоб помститися Томші за нехтування ним Польщі та намагаючись зміцнити замирення з Туреччиною, наказав його стягти¹.

Автор Львівського літопису під 1574 роком вмістив таку коротку звістку: «Іона, господар волоський, битву точил з цесарем турецьким»². Про це ж саме під тим же роком, але значно ширше, автор Острозького літописця записав: «Того же року Івоня турков до кілька раз поразил, Тагіню і Білгород взяв. Того ж часу Івоня забит. Козаци там же побиті»³. Не випадково обидва літописці вмістили в своїх творах звістки про цю подію. Адже Івоня (Іона), прозваний Іваном Лютим (Грозним), був одним з тих господарів Молдавії, що запропонував відновити союз європейських християнських держав для боротьби проти мусульманських держав на чолі з Туреччиною і зумів привернути до себе молдавських бояр і народ, за якими; мабуть, піднялась би вся Україна і Польща⁴. Та польський король Генріх Ваула і магнати в особі сенату рішуче відмовили Іоні в підтримці його заходів. Тоді Іона звернувся до українських козаків, які на чолі з своїм ватажком Іваном Свірговським виступили на боротьбу проти турків разом з молдаванами. У жорстоких битвах молдавани і козаки одержали кілька блискучих перемог над переважаючими силами турків. Але внаслідок зради молдавського боярина, колишнього хотинського старости Ієремії Чарневича, залишеного Іоною на березі Дунаю біля фортеці Браїли з тридцятитисячним військом, щоб стежити за пересуванням турків, який за велику суму грошей пропустив турецькі війська через Дунай, військо Іони і козаки у битві під Бендерами біля Кагульського озера, недалеко села Рошкани, зазнали жорстокої поразки. Іона по-зрадницькому був забитий турецьким пашою, а всіх молдаван озвірілі турки порубали. З жорстокої битви з

¹ С. Н. П а л а у з о в, вказ. праця, стор. 85—97; Д. З у б р и ц ь к и й Хроніка міста Львова, стор. 186—187; История Румынии, под. ред. М. Роллера, М., 1950, стор. 125—126.

² Див. стор. 101.

³ Див. стор. 128.

⁴ С. Н. П а л а у з о в, вказ. праця, стор. 99—100.

турками вийшли живими лише 16 козаків, в тому числі і Свірговський, які потрапили в полон¹.

Факт особливо зухвалого втручання у молдавські справи відмітив автор Острозького літописця під 1597 роком лаконічною фразою: «Воевода седмигородський поражен»². В другій половині XVI століття Туреччина остаточно прибрала Молдавію, Волощину та Трансільванію до своїх рук. Не втручаючись у внутрішнє життя країни, турецькі султани обмежували зовнішньополітичні права господарств, садовили на них своїх ставлеників, віддаючи господарство тому, хто більше за нього заплатить. Турецькі султани особливо широко почали практикувати продаж посади молдавського господаря, коли з припиненням династії Драгошичів, починаючи з 1552 року відбувалися так звані вибори господарів³. Все це спричинилося до нещадного грабування трудящих Молдавії⁴. Країна підпала під нестерпне турецьке іго, у визволенні з-під якого народи Молдавії, Волощини та Трансільванії могли поклатися тільки на власні сили. В кінці XVI століття визначилися тенденції до об'єднання цих земель для посилення опору Туреччині. Осередком цього руху стала Трансільванія на чолі з князем Сигізмундом Баторієм, яка користувалася відносною незалежністю. За допомогою семиградського господаря С. Баторія 1595 року Стефан Розван усунув з молдавського господарства турецького ставленика Арона Тірана і став господарем Молдавії⁵. Незважаючи на те, що Розван орієнтувався на Польщу, він, однак, розуміючи важливість посилення опору цих земель Туреччині, вирішив підпорядкувати Молдавію Трансільванії і оголсив себе в ленній залежності від С. Баторія⁶.

Дальший крок на шляху об'єднання зусиль для боротьби проти турків зробив той же Розван, коли повів молдавські полки у Волощину на допомогу тамошньому воеводі Михайлу Хороброму, який в той час вів успішну боротьбу проти турків. Саме на цьому важливому етапі боротьби вирішальну роль відіграла зрадницька політика польських феодалів, які всупереч інтересам антитурецької боротьби не могли спокійно дивитися на об'єднання і зміцнення названих земель. Skorиставшись з того, що Розван перебував у Волощині, Польща в серпні 1595 року просунула на молдавське господарство свого ставленика Ієремію

¹ Л. Г о р е ц к и й, Описание войны Ивони, господаря волошского (1574). — Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1 (XVI ст.), К., 1890, стор. 104—132; Н. А. М о х о в, Очерки истории молдаво-руско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века), Кишинев, 1961, стор. 45—52; С. Н. П а л а у з о в, вказ. праця, стор. 100—103; Летопись Самовидца, стор. 333—348.

² Див. стор. 130.

³ С. Н. П а л а у з о в, вказ. праця, стор. 84.

⁴ История Молдавии, т. I, Кишинев, 1951, стор. 164—167.

⁵ С. Н. П а л а у з о в, вказ. праця, стор. 104.

⁶ Т а м ж е.

Могили¹. Блискучі перемоги об'єднаних сил над турками обіцяли їм значні успіхи в боротьбі за свою незалежність. До 1600 року Михайло Хоробрий об'єднав під своєю владою всі землі давньої Дакії². Та інтриги проти хороброго господаря бояр, яких він позбавив права необмеженої влади над селянами, а також протидії сусідів — Австрії і особливо Польщі, яким міг загрожувати міцніючий господар, — привели його до загибелі. Михайло Хоробрий загинув 19 серпня 1601 року; його по-зрадницькому було забито агентами австрійського імператора Рудольфа II³. Лише передчасна смерть Михайла Хороброго допомогла Польщі утвердити над Молдавією владу Ієремії Могили, що дуже дорого обійшлося молдавським трудящим, бо крім щорічної данини туркам у розмірі 40 тисяч злотих, Ієремія сплачував щороку 28 тисяч злотих польському королю⁴.

Під 1612 роком автор Львівського літопису подав ще одну звістку, що стосується молдавських справ: «У Волосіх побито польське войско с Потоцьким, без волі королевської поїхал»⁵. Це черговий епізод з історії втручання Польщі у внутрішні справи Молдавії. Під час господарювання в Молдавії ставленика Польщі Ієремії Могили, Польща для захисту своїх інтересів тримала в Молдавії збройні загоны, які грабували населення і чинили безчинства, що викликало велике обурення молдавського населення⁶. Після смерті Ієремії, що настала 10 липня 1606 року, і його брата Симеона, який був молдавським господарем після Ієремії й помер 24 вересня 1607 року, настав період затяжної боротьби між їхніми наслідниками за престол, що привела до розколу боярства на два ворожі табори і до нескінченних війн. Господарем Молдавії з листопада 1607 року продовжував залишатися ставленик Польщі, син Ієремії, Костянтин Могила. В листопаді 1611 року ставленик Туреччини Стефан IX Томша за допомогою татар усунув Костянтина з господарства і став господарем Молдавії. Костянтин Могила втік у місто Хотин під захист поляків. Його шурин Стефан Потоцький, сподіваючись на допомогу короля, але без його відома і згоди, з загоном польського війська, що налічував 6 тисяч чоловік, вступив у Молдавію з метою відновити на господарстві Костянтина Могили. У битві під містечком Корнуллуй-Сас біля ріки Прут татарський загін у складі 30 тисяч чоловік на чолі з Стефаном Томшею розгромив поляків. Лише незначна частина їх врятувалася втечею, а більша частина разом з Стефаном Потоцьким потрапила в полон. Щоб відомстити полякам за вчинки Потоцького, тата-

¹ Історія Молдавіи, т. I, стор. 220.

² С. Н. П а л а у з о в, вказ. праця, стор. 46.

³ Т а м ж е, стор. 47.

⁴ Історія Молдавіи, т. I, стор. 158.

⁵ Див. стор. 103.

⁶ Історія Молдавіи, т. I, стор. 220.

ри вторгнулися на Поділля і Волинь, де нещадно грабували і забирали в полон українське населення¹.

В скупих звістках Львівського літопису і Острозького літописця про боротьбу польських феодалів за підпорядкування собі сусідньої Молдавії відбивається чималий інтерес обох літописців до молдавських справ і українсько-молдавських відносин. Ці звістки допомагають розкрити загарбницьку політику польських феодалів, які заради своїх особистих і класових інтересів зраджували справі спільної боротьби проти найлютіших ворогів українського, російського, польського і молдавського народів — турецько-татарських загарбників.

Природно, що обидва літописці найбільше уваги в своїх творах приділили визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетських загарбників та феодального гноблення.

Національно-визвольна і класова боротьба на всіх ступенях розвитку суспільства і у всіх народів на вирішальному етапі неминує переходити у збройну боротьбу. На Україні в період феодалізму збройну боротьбу вели козаки і селянство, яке було головною і вирішальною силою у боротьбі проти соціального гноблення польських і українських феодалів-кріпосників та іноземного поневолення². Обидва літописці широко висвітлюють роль у визвольній боротьбі українського козацтва, центром якого в XVI столітті стала Запорізька Січ, що відіграла прогресивну роль в історії українського народу³. Українське козацтво утворилося в основному за рахунок селянства та міської бідноти, що тікали в південні степи від феодального гноблення, і перетворилося в грізну військову силу. На Україні, як і в інших країнах, селяни, доведені експлуататорами до краю, залишали села, шукаючи кращих умов для життя. Однак війна не була єдиною галуззю діяльності козаків, як про це любили твердити деякі дворянські та буржуазні історики, а вимушеним станом, бо «збігли кріпаки прагнули тільки того, щоб вільно розвинути і зміцнити свої вже наявні умови існування»⁴. Будучи в основному військовою організацією, Запоріжжя одночасно було також своєрідним соціально-економічним явищем з елементами державності, суспільними станами, розвиненою господарською діяльністю і класовою боротьбою. Говорячи про козаків, К. Маркс зазначив, що з українських і російських втікачів на Подніпров'ї «утворилася християнська козацька республіка»⁵. Польський уряд в особі короля Сигізмунда I, який «за хо-

¹ Історія Молдавії, т. I, стор. 221; А. С. Петрушевич, Дополнения к сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. Львов, 1891, стор. 53—54.

² Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, стор. 8.

³ Там же, стор. 7.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 73.

⁵ К. Маркс, Хронологические выписки. — Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 154.

робрий захист кордонів Литви... дав їм [козакам.— О. Б.] багато громадських вольностей разом з землями нижче дніпровських порогів, де вони збудували місто Черкаси»¹, та Стефана Баторія, який «дав їм королівський прапор, бунчук, булаву і печать»², фактично визнав українське козацтво як окремий суспільний стан, близький за своїм становищем до дрібної шляхти. Польська шляхта розуміла справу так, що козаки в складі Речі Посполитої створюють свою державу. Цей факт підтверджувався в різних польських документах, в одному з яких про козаків говорилося, що вони «ані магистратів в містах, ані старостів, ані гетьманів не слухають, сами собі права складають, сами урядовців і вождів становлять і немов у великій республіці іншу республіку творять»³. Ще з більшою тривогою говорить польська шляхта про українських козаків в іншому документі: «Забувши віри і підданства, становлять собі окрему республіку..., вся Україна від них завойована, шляхтич в домі своєму не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада при козаках, присвоюють собі суд, встановлюють права»⁴.

Українське козацтво, як військова сила, особливо прислужилося українському населенню та населенню Польщі й Литви своєю боротьбою проти нападів татар і турків, з якими польський уряд своїми силами не міг впоратися. Одночасно українські козаки почали все частіше виступати проти польсько-шляхетських експлуататорів та брати активну участь у селянських антифеодальних повстаннях. Запорізьке козацтво у своїх діях дедалі більше не рахувалося з польським урядом, самостійно вело війни з сусідніми державами, приймало іноземних послів та укладало з ними угоди. Однак польський уряд не міг примиритися з посиленням українського козацтва і з все зростаючим загальним опором безмежному пануванню магнатів і шляхти на Україні. Польські феодали, намагаючись за допомогою зброї придушити селянсько-козацькі виступи, чинили жорстокий терор, нещадно караючи учасників рухів, особливо ватажків повстань. Перший акт розправи польського уряду над козацькими ватажками, записаний у Львівському літопису і Острозькому літописцю, стосується загибелі Івана Підкови. Під 1577 роком автор Острозького літописця коротко записав: «Того же року король Стефан дал Подкову козака ве Львові стяти»⁵. Слід,

¹ К. Маркс, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 154.

² Там же.

³ Жерела до історії України-Русі, т. VIII, Матеріали до історії української козаччини, т. I, Документи по рік 1631, Львів, 1908, стор. 285. Цитую в перекладі за книгою: І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 56.

⁴ Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 285.

⁵ Див. стор. 129.

однак, зауважити, що літописець помилково датував цю подію, бо страта Підкови відбулася в 1578 році. Автор Львівського літопису у звістці під 1578 роком відтворює атмосферу, за якої було страчено хороброго козака Івана Підкову: «Баторій бул во Львові і поїхал на лови, а казал козака Подкову стяти, бо посол турецький скаржил на него, що татарув біял і до Польщі недопушал»¹. Як бачимо, літописець з гіркотою і іронією пише про те, що Баторій звелів скарати на горло Підкову за те, що він «татарув... до Польщі недопушал», підкреслюючи цим чорну невдячність польського короля по відношенню до українських козаків, які грудьми захищали українські землі, що були під владою Речі Посполитої.

Уяснити міркування, якими керувався польський король, даючи згоду на страту Підкови, допомагає польський хроніст М. Бельський. Він розповідає, що Стефан Баторій через деякий час після сейму, що відбувався у Варшаві з 14 січня до 14 березня 1578 року, поїхав до Львова з приводу занепокоєнь, що виникли в зв'язку з арештом Підкови. Хроніст зауважує, що король був би стратив Підкову ще під час сейму, бо мав на нього злість за турбування королівського приятеля, молдавського господаря Петра V Кривого, але не міг на це зважитися, тому що шляхта шачувала Підкову, який захищав українські землі від нападів татар і турків, і відправив його до в'язниці у Раву². Цікаві подробиці про обставини, за яких було страчено Підкову, подає історик міста Львова Д. Зубрицький. Король учинив розправу над Підковою у Львові на догоду Туреччині і Криму, з якими він намагався поліпшити взаємовідносини в зв'язку з тим, що назривала війна Польщі з Росією. Щоб уникнути прохань і домагань шляхти про помилування Підкови, король у день страти в'язня поїхав на полювання. Підкові на ринку прилюдно було відтято голову 16 червня 1578 року³. Страта козацького ватажка Івана Підкови була одним з фактів віроломної політики польського уряду по відношенню до українського козацтва. Козаки виступали на захист інтересів українського селянства та міської бідноти, але польські магнати користувалися також послугами козаків для захисту своїх володінь від нападів татар і турків. Однак це не заважало польському уряду приносити козаків у жертву, коли це вимагалось політичними міркуваннями.

По-різному поставилися літописці до страти польським урядом Северина Наливайка. С. Наливайко, видатний керівник нереєстрового козацтва і повсталого селянства в період 1594 — 1596 років, був сином селянина з містечка Гусятин на Поділлі, який займався хліборобством та ремеслом і загинув від побоїв,

¹ Див. стор. 101.

² М. Бельський, Хроніка, стор. 1439—1440.

³ Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 202—203.

заподіяних йому магнатом Калиновським. С. Наливайко служив у надвірному війську князя Василя Костянтина Острозького. Людина великої відваги і військової хоробрості, Наливайко не міг задовольнитися своєю службою у магната, коли навкруги рідний народ стогнав під ярмом панського гноблення. В 1594 році Наливайко залишив службу в Острозького, зібрав загін козаків і почав боротьбу проти магнатів і шляхти, оперуючи переважно в Білорусії, в районі Слуцька і Могильова. Автор Острозького літописця у звістці під 1597 роком писав: «Наливайко в Слуцьку і в Могилеві великі шкоди починил і сам громлен, а потом пойман і на паль збит»¹. Якщо ми пригадаємо, що літописець був зв'язаний з Острогом, можливо, стояв близько до Острозьких взагалі, а до Василя Костянтина Острозького ставився з особливим пієтетом², то для нас стане зрозуміло, чому автор Острозького літописця саме так висловився про діяльність С. Наливайка. Автор Львівського літопису під тим же роком коротко відмітив: «Наливайка згублено»³. Така лаконічна фраза не дає можливості виявити ставлення літописця до відміченої ним події. Однак форма і, головне, зміст самого виразу, начебто говорять про те, що автор літопису розумів характер діяльності Наливайка, позитивно оцінював його діяльність і співчутливо поставився до особи С. Наливайка, якого магнати згубили як керівника народного повстання. Героїчна боротьба повсталого українського народу під керівництвом Северина Наливайка, його мужня поведінка під час страти і сама страта залишили глибокий слід у свідомості його сучасників та знайшли відбиття в різних документах, в тому числі і в даних літописах. Ім'я С. Наливайка стало символом боротьби за волю і породило багато оповідань та легенд. Героїчний образ ватажка повсталих народних мас з любов'ю оспівував Т. Г. Шевченко, а також поет-декабрист К. Ф. Рилєєв.

Обидва літописці відмітили у своїх творах черговий широкий наступ польської шляхти на українських козаків. Автор Острозького літописця під 1624 роком вмістив коротку звістку: «Гетьман коронний с козаками ся воевал за росказаннем кроля»⁴. Автор Львівського літопису цю подію трохи ширше описав під 1626 роком: «Гетьман Конєцьпольський ходил за козаками аже до Медвежих Лоз і гетьмана дал їм Дорошенка. Завіл бул ляхов хорошенько, але не хотіл бити, мусили би ся були просити»⁵. У цих коротких звістках відбито одну з важливих подій в історії українського козацтва. У тяжкій боротьбі проти польсько-шляхетського панування на Україні широкі маси україн-

¹ Див. стор. 130.

² Див. стор. 131—132; звістка під 1608 роком.

³ Див. стор. 102.

⁴ Див. стор. 136.

⁵ Див. стор. 105.

ського населення і козацтво шукали підтримки і захисту у братнього російського народу. Виконуючи волю українського козацтва, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний у 1620 році відправив до російського уряду посольство з листом, в якому писав, що, як і раніше, українські козаки готові служити «проти всяких його царської величності ворогів»¹. У 1624 році митрополит Іов Борецький порушив перед російським урядом питання про возз'єднання України з Росією². Польсько-шляхетський уряд особливо боявся зміцнення зв'язків козацтва, як організованої сили українського народу, з Москвою. Вирішено було розгромити козацтво і послабити сили українського народу, в низових прошарках якого назрівало нове повстання. З цією метою в 1625 році на Київщину, в центр козацтва, було надіслано польське військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конець-польським. У бою біля Курукового озера, проти Кременчука, польське військо зазнало поразки і понесло значні втрати убитими і пораненими. Але й козаки не мали достатніх сил для продовження боротьби. Внаслідок такого становища було укладено Куруківську угоду від 27 жовтня (17 жовтня) 1625 року³, яка являла собою не що інше, як компроміс між польським урядом і козацькою верхівкою за рахунок інтересів народних мас.

Незважаючи на компромісну угоду, поразка польського війська під Куруковом мала в історії українського козацтва істотне значення, бо козаки вперше примусили польський уряд вступити з ними в переговори і добилися збільшення козацького реєстру до 6 тисяч чоловік замість одної тисячі, яка була визначена в 1617 році в результаті угодовської політики гетьмана П. Сагайдачного по відношенню до Польщі⁴. Однак за умовами Куруківської угоди десятки тисяч козаків, що не увійшли в реєстр, опинилися в безправному становищі і за вимогами угоди повинні були негайно повернутися до своїх власників⁵. Це викликало різке незадоволення рядового козацтва і широких народних мас, які продовжували героїчну боротьбу проти загарбників і експлуататорів. Після Куруківської угоди реєстровці обрали гетьманом М. Дорошенка, який теж повів по відношенню до Польщі угодовську політику. Літописець прямо — і справедливо — називає Дорошенка ставлеником С. Конецьпольського. Вираз про те, що Дорошенко обдурив було поляків «хорошенько, але не хотів бити» і вони «мусили би ся були просити», — мабуть є простою літературною фразою, за допомогою якої ав-

¹ П. А. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, М., 1877, стор. 95

² Воссоединение Украины с Россией, т. I., стор. 46—48.

³ Архив Юго-западной России, ч. III, т. 1, К., 1863, стор. 284—292.

⁴ Історія Української РСР, т. 1, стор. 184—185.

⁵ Там же, стор. 187—188.

тор літопису намагався підкреслити факт поразки козаками поляків у битві під Куруковом.

Наступальні сили українського народу у збройній боротьбі проти польської шляхти зростали з кожним роком і зрештою дійшло до повстання 1630 року, що було важливою подією в історії боротьби українського народу проти польсько-шляхетських загарбників, яка передувала зизвольній війні 1648—1654 років. Слід зазначити, що опис повстання 1630 року, як відображення збройного виступу українського народу проти польських феодалів, у обох літописах займає чільне місце.

Автор Острозького літописця у стислій формі, чіткими виразами описав повстання 1630 року і відверто виявив своє позитивне ставлення до цих подій: «Поляци, посполитое рушення, хотіли козаков знести і стали обозом под Переясловлем і кілька крот потреби міли. І поражені поляци от козаков, і мало що ся остало войська ляцського, і мусили єднати козаков і примир'є взяли. Ліпей здобилися козаки дома, ніжє на море ходячи. Ні єдин шляхтич не пришол до дому, а черні без лічби, жолнірства, німцов — все там полегло»¹. Безперечно, літописець втрати поляків значно перебільшив, але йому ніяк не можна відмовити у патріотизмі і доброзичливому ставленні до українських козаків.

Автор Львівського літопису особливо багато уваги приділив описові повстання 1630 року, події, яка в той час, очевидно, була в центрі уваги всіх верств українського населення, коли селянсько-козацькі маси на чолі з талановитим організатором і керівником Тарасом Федоровичем (Трясилом) могутньою лавиною піднялися на боротьбу проти польсько-шляхетських загарбників і гнобителів.

Звістки Львівського літопису під 1630 роком мають виняткове значення для історичної науки, бо вони є єдиним описом цієї найважливішої події з історії боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування початку XVII століття на Україні. Подібного опису досі не виявлено в будь-яких інших тогочасних документальних або літературних джерелах.

Як уже говорилося вище, свій опис повстання 1630 року літописець склав на основі документа, створеного гетьманом Орендаренком². Щоб пересвідчитися, в якій мірі авторитетне джерело, використане автором літопису для опису подій повстання 1630 року, варто визначити політичне обличчя гетьмана Оренди, або Орендаренка, як його ще називали, що, за словами літописця, сам писав і розповсюджував свої «новини»³. Найвні в науковому обігу джерела дозволяють це зробити.

¹ Див. стор. 136.

² Див. стор. 21.

³ Див. стор. 111.

Героїчна боротьба українського народу під проводом Тараса Федоровича (Трясила) привела до поразки польських військ під командуванням великого коронного гетьмана Станіслава Конецьпольського, якої вони зазнали 25 травня 1630 року під Переяславом, і поляки змушені були піти на примирення з козаками. Але і на цей раз козацька старшина зрадила народні маси. У переговорах під Переяславом козацька старшина добилася лише збільшення реестру з 6 до 8 тисяч чоловік, з метою включити до нього лише частину заможніших козаків-виписчиків. Польське командування вимагало крім того видачі йому Тараса Федоровича та ближчих його помічників. Козацька маса відмовилась видати Конецьпольському свого ватажка і, щоб уникнути зради з боку реакційної частини старшинської верхівки, Федорович з загоном козаків, незадоволених угодою, пішов на Запоріжжя. Такі наслідки повстання ще більше загострили протиріччя між старшинською верхівкою і рядовими козаками, які не хотіли миритися з угодовською політикою старшини у відношенні польського уряду, і продовжували боротьбу за свої права.

Після відходу Федоровича на Запоріжжя деякий час козацьким гетьманом був Антон Конашевич Бут, за якого відбувалися переговори під Переяславом. При укладенні Переяславської угоди Конецьпольський затвердив гетьманом реєстрового козацтва Оренду або Орендаренка Тимоша Михайловича. Антон Бут, не бажаючи підкоритися новому гетьманові, теж з кількома тисячами козаків пішов на Запоріжжя. Тут нереєстрові козаки разом з запорізькими брали участь у морських походах і напали на турецькі і татарські володіння. Не заспокоїлися і не підкорилися польському уряду і реєстрові козаки, тому що ні збільшення реестру до 8 тисяч чоловік, ні збільшення у зв'язку з цим плати, ні свободи віросповідання, обумовлених Переяславською угодою, вони добитися не змогли. У зв'язку з таким становищем і під тиском заможної частини реєстровців Орендаренка з гетьманства було усунено і на його місце обрано представника верхівки реєстровців Івана Кулагу-Петражицького, якого польський король Сигізмунд III затвердив своїм універсалом від 22 вересня 1631 року. Згодом, а саме — літом 1632 року, за угодовську політику щодо польського уряду на загальновійськовій раді біля Маслового Ставу Кулагу з гетьманства було скинуто, а потім забито козаками в Каневі¹.

Як бачимо, Орендаренко не пішов на угодовство з польським урядом і не зазнав кари від рядового козацтва. Це дає підста-

¹ К. Г. Гуслистий, Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття.— Нариси з історії України, вип. III, К., 1941, стор. 136—140; М. Грушевський, Історія України-Русі, том VIII, ч. 1, Київ—Львів, 1913, стор. 123, 130—131, 153—154.

ви припускати, що він залишався лояльним по відношенню до рядового козацтва і народних мас та, як скривджений польським урядом і старшинською верхівкою, він об'єктивно і правдиво описував добре відомі йому події, учасником і очевидцем яких він був. Це дозволяє нам розглядати опис повстання 1630 року, зроблений Орендаренком, як першоджерельний і достовірний документ.

Опис повстання 1630 року настільки важлива і цінна історична пам'ятка, що вона приверне до себе увагу не лише істориків, а й літературознавців та мовознавців. В даній роботі ми розглянемо цей документ лише як історичне джерело, звертаючи увагу в першу чергу на звістки, відмічені автором Львівського літопису, з приводу яких він зробив свої помітки і зауваження на полях рукопису, та розглянемо його коментарі до певних фактів, даних ним в тексті документа в дужках, де відбулося ставлення літописця до подій, його ідейні погляди.

Для нас дуже цінне солідаризування автора літопису з визначенням причини повстання козаків проти поляків, яке дав автор опису повстання 1630 року: «Жолніре до Києва приїхали с тим інтендом, аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви... То єдині в Києві, а другії всюди поза Дніпром, где нігде ніхто не пам'ятаєт, аби туди стояти міли. І так збродні і кривди незносніі чинили, людей без дання причини забиваючи»¹. Як бачимо, автор опису повстання 1630 року вважав головною причиною боротьби козаків проти польської шляхти жорстокість, з якою польські магнати ставилися до українського населення, навіть намагаючись винищити його фізично. Автор літопису на полі рукопису відмітив: «Причини війни з козаками», тобто чітко сформулював свої думки з приводу наведених фактів і міркувань і висловив своє ставлення до них.

Деякі польські магнати, як наприклад Ієремія Вишневецький, проявляли зв'язчу жорстокість по відношенню до українського населення. Та зразком неперевершеного ката, який нещадно винищував і убивав не тільки українських селян, але й дрібну шляхту, був С. Лащ-Тучапський. Ми знаємо про сваволю і безчинства Лаща, що відносяться до 1646—1649 років, з розповіді І. Єрлича². В опису повстання 1630 року маємо відомості про найжорстокіші вчинки Лаща в цей період: «Пан Лащ, до Києва шедши, Лисінку містечко на самий день великодній вшистко вистинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих, і попа з ними. По дорозі людей невинних, буле би тільки русин бул, забивали»³. Автор літопису на полі рукопису відмітив: «Діло Лащове на самий великдень», підкресливши цим самим, що Лащ зробив це навмисне в день традиційного свята,

¹ Див. стор. 105—106.

² J. Jęrci z, *Latopisiec albo Kroniczka*, t. I, Warszawa, 1853, стор. 49—50

³ Див. стор. 106.

щоб якнайгірше досадити православним. Треба мати на увазі, що поява людей типу Лаща була обумовлена тим державним ладом, який існував тоді в Польщі. Адже Лащ, який відзначався жорстокістю, віроломством, сваволею і безкарністю, був коронним стражником, тобто урядовцем, а безчинствувати він міг лише тому, що у своїх наскоках і розбишацтві користувався захистом краківського каштеляна, великого коронного гетьмана С. Конєцьпольського, у якого він фактично перебував на службі. Громлячи і грабуючи українських селян і середніх та дрібних шляхтичів, Лащ допомагав Конєцьпольському привласнювати їхнє майно і землю. Звістки Львівського літопису доповнюють характеристику цього шляхетського виродка.

У процесі війни козакам доводилося боротися не тільки з тими польськими військами, що стояли обозом, але й винищувати ті військові підрозділи, які пересувалися по території України. До козаків щоденно прибували нові сили, яких незабаром набралось близько ста тисяч. Наявність численних повстанських сил дозволила практикувати партизанські методи боротьби, за допомогою яких громилися окремі підрозділи і групи, що йшли на з'єднання з основними польськими силами. Про партизанські методи боротьби і винахідливість повстанців яскраво розповідає сам автор опису повстання: «Где ж которий ішол до войська польського, заступивши, побили, вшистка побрали, а що гайдуци були, же русь була, зоставляли, не забивали, а в їх сукні повбивавшися, тих жолніров кілька сот побили, котрії за гайдуками шли, бо жолніре розуміли, же гайдуки стоять, і обезпечилися»¹. Літописець на полі рукопису відмітив: «Стратекма козацькое», тобто військова хитрість.

В окопі за Дніпром козаки натрапили на «роту одну вельце богатую, мудрую, зо вшистких панят, ім'я їй було Золотая рота — на хоренкві коло золотое було — на світання вшистких побито, і ноги не впустили, і там в окопі поклали і ховати не казали»². Це, мабуть, була добірна частина, «котрая рота стала, повідають, в Ченстохові, полковник їй бул ніякись Мишчинський», на яку, очевидно, покладалися особливі завдання. Знищення цієї роти, безперечно, було відчутною втратою для ворога. Автор літопису на полі рукопису позначив: «Золотая рота».

В ході війни польські війська несли тяжкі втрати. Однак окремі частини похвалялися своєю силою, а втрати намагалися приховати. В опису повстання 1630 року є таке місце: «С королічевої роти, що стала в Луцьку і на русь окрутне ся перехваляли, «гди ся вернемо, вшистких вас в п'ясті міти будемо», мовили, п'ятдесят товаришов згинуло, окром пахоликов»³. Автор опису повстання викриває фальшування дійсності: «Німцов і гай-

¹ Див. стор. 107.

² Див. стор. 108.

³ Див. стор. 109.

дуков, ніц, альбо мало ся што остало, тих, що за Дніпром були. Бо тії, що монастирі лупили за Дніпром, так повідають, же триста вельце значних панов коронних згинуло; вшисткого войська до десяти тисячий згинуло»¹. Автор літопису на полі рукопису робить помітку: «1000», підкреслюючи цим і наголошуючи, що польського війська загинуло не десятки, а тисячі чоловік.

Закінчується опис повстання 1630 року досить оптимістичними і багатозначними словами: «То видячи пан гетьман, же зле, що біють, хоть би еще десять раз так великое було войско, нога би їх не войшла, молился, слише, бо і его намет навіжали: «Найсвятійшая панно, винесь же мене оттоль здорового!» І так о примир'є просил, і що хотіли козаки, то собі вимовили, же знову козаков хоть сто тисячий. Яко і сам виділ, гди му, слише, Тарас обраного войська показал позосталого: юж не 6 тисячий нех будет, гетьмана не он, а ні кроль мает надавати, тільки сами обирати, признал му рицerstво»². Як відомо, Переяславська угода 1630 року містила зовсім інші умови, які дуже обмежували права рядового козацтва, але це ні в якій мірі не суперечить наведеному в опису повстання, бо в момент найсильнішого удару козаків, нанесеного польській армії, переляканий Конецьпольський міг іти на великі поступки, які потім були зведені нанівець в результаті угодовської політики старшинської верхівки щодо польського уряду. Тут же автор опису повстання показує надзвичайну розгубленість Конецьпольського у зв'язку з величезними втратами з обох сторін: «При пану гетьману отцов було честніших п'ять. Теди, слише, показовал їм, слези отираючи, труп великий, тії слова мовячи: «Ото ж унія — лежить русь с поляками!»³ Нам невідомо, як воно було написано в «новині», але автор літопису слова Конецьпольського виділив, написавши їх великими літерами, а на полі рукопису латинськими буквами позначив: «Dikta Coniespolsky». Безперечно, автор опису повстання, як і автор літопису, добре розуміли згубність унії, яку з такою упертістю насаджували на Україні католицька церква і польський уряд. Як бачимо, обидва автори показують, що це зрозумів і польський гетьман Конецьпольський, який навіть наважився висловити докір представникам католицького духовенства, показуючи їм наслідки повстання, що, на його думку, викликано запровадженням унії.

Останній абзац опису повстання 1630 року характерний як своїм змістом, так і ставленням до цих подій автора літопису: «Пан гетьман, гди за Дніпр мал іти, теди мнісі домінікани меч посвящовали і около костела носили, і през вшистку мшу на олтару лежал с тим докладом, же на то поганство, на русь, жеби

¹ Див. стор. 109.

² Див. стор. 109—110.

³ Див. стор. 110.

їх викоренати»¹. Автор літопису на полі рукопису проти цієї фрази поставив єдине слово: «Зри!», в яке він вклав цілком виразний зміст, підкресливши, що Конецьпольський збирався, так би мовити, в «хрестовий похід», з метою винищити православ'я і весь народ, який його дотримувався. Своїм написом автор літопису мав на меті привернути на цей факт особливу увагу.

Слід також відмітити, що під текстом опису повстання після останнього абзаца на вільному місці між рядками автор літопису вписав таку фразу: «Собралися бо лізти на главу її і на віру, іскопа яму і впасти»². Ця фраза до цього часу залишалася непрочитаною і у виданнях літопису не наводилася. У цій фразі, яку літописець, очевидно, вписав пізніше, досить яскраво відбилася ставлення автора літопису до походу Конецьпольського на Україну, що склалося у нього, мабуть, трохи згодом, коли він повністю усвідомив суть цієї події.

В цілому як автор опису повстання 1630 року, так і автор Львівського літопису у своєму ставленні до подій виявили себе прихильниками українського народу, поборниками інтересів селянства і рядового козацтва та патріотами своєї батьківщини.

Зміст Львівського літопису після 1630 року, за незначними винятками, присвячено військовим подіям як на Україні, так і за межами її. У звістках літопису з кожним роком відчувається наростання сил українського народу і наближення рішучої збройної сутички з польсько-шляхетськими загарбниками та феодалними експлуататорами.

У звістках під 1635 роком автор Львівського літопису наводить важливі дані про причини невдоволення козаків будівництвом фортеці Кодак на Дніпрі, яку польський уряд збирався використати для перешкоди козакам на шляху до Чорного моря та про зруйнування фортеці козаками на чолі з Іваном Сулимою, відомим козацьким ватажком у 1628—1629 роках. Однак слід зауважити, що в звістках про ці події є неточність. Івана Сулиму названо Самуйлом. Та навряд, щоб ця деталь внесла сумнів у те, що Сулима 1628 і 1635 років не одна і та ж особа. Мабуть, тут літописець змішав Сулиму з відомим легендарним героєм козацьких морських походів Самійлом Кішкою³. Будівником Кодака був не «ніякий капітан», а французький інженер Боплан, про що він сам писав у своїй праці про Україну: «На Кодаку в липні 1635 року було закладено мною замок»⁴. Капітан, про якого згадував літописець, може був одною і тією ж особою, що фігурувала у Боплана як начальник гарнізону Кодака. За свідченням Боплана, Сулима напав на гарнізон Кодака і

¹ Див. стор. 111.

² Там же.

³ Г. Боплан, Описание Украины, СПб., 1832, стор. 19; М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. 1, стор. 218, 219.

⁴ Г. Боплан, вказ. праця, стор. 19.

«висік двохсотенний гарнізон, що стояв під начальством полковника Маріона, родом француза»¹. Можливо, що Маріон дійсно одружився у Львові на дочці якогось «пана Дзяного» (Івана), родом італійця (влоха), про що писав літописець. Жорстока розправа над гарнізоном Кодака була, мабуть, викликана надмірними утисками, що чинилися над козаками з наказу начальника гарнізону.

Своїм описом знищення українськими козаками під проводом Сулими польського гарнізону фортеці Кодак і зруйнування самої фортеці літописець підтверджує думку литовського канцлера Альбрехта Радзівілла, який, ставлячись явно по-ворожому до українських козаків, все ж змушений був визнати, що Маріон, мабуть, перебільшив свої повноваження, вийшов за межі своїх прав і «видумав більше: не тільки не давав проходу козакам водою в сусідстві, але й боронив їм ловити рибу і звіря полювати, і непослушних забивав у кайдани ручні і нашийні — двадцять таких держав у в'язниці, а ще більше, судячи по всьому, збирався їх наловити в будучності»². Автор літопису позитивно поставився до зруйнування козаками Кодака, однак він вважав, що з капітаном козаки обійшлися занадто жорстоко і зробив на полі рукопису напис: «Збитки козацької над капітаном»³.

Під тим же 1635 роком автор Львівського літопису вмістив звістку про одну з трагічних подій в історії козацтва, коли Сулима та інші козацькі керівники загинули від рук польського уряду в результаті зради частини реєстрових козаків. Автор літопису не намагався приховувати цей сумний факт. Навпаки, з обуренням і властивою для нього прямою літописець викриває підступність і віроломство зрадників, що виявилися серед реєстровців. Літописець зазначив, що козаки запідозрили небезпеку, тому «они юм [реєстровцям.— О. Б.] не вірили, боячися зради», але пильність їх була недостатньою, тому вони «і не уйшли її»⁴. А на полі рукопису літописець прямо написав: «Присяга зрадливая реєстровців».

Про зраду в справі Сулими говорять пізніші листи козаків. Очевидно, частина реєстровців пішла на угоду з польським королем і погодилася доставити до нього Сулиму. Останній, мабуть, заховався було в Запорізькій Січі, тому що у відповіді козацьким послам, які доставили Сулиму і його товаришів у Варшаву, говориться з похвалою, що козаки «своєвольників добувши, човни попалили, кіш знищили, армату звідти забра-

¹ Г. Б о п л а н, вказ. праця, стор. 19.

² Цит. за кн.: М. Г р у ш е в с ь к и й, Історія України-Русі, т. VIII, ч. I, стор. 212.

³ Див. стор. 114.

⁴ Т а м ж е.

ли»¹. Чотирьом полоненим відтягли голови. Особливо жорстоко обійшлися шляхтичі з Сулимою, тіло якого після страти було розрубано на чотири частини і розвішано на кутах міських стін. Двох в'язнів помилувано. Одним з помилуваних був Павлюк, який згодом очолив могутнє селянсько-козацьке повстання.

Цінну за своїм характером звістку вмістив автор Львівського літопису під 1636 роком. Коронний гетьман С. Конєцьпольський «ведлуг своїх способов» поїхав на Україну до обозу. Син руського воеводи Яна Даниловича Станіслав Данилович взяв з обозу близько семисот чоловік і поїхав на відбирання податків на староство до місцевостей, де мешкали козаки, і наказував, щоб вони відбували підданство нарівні з міщанами. Козаки відповіли: «Ми смо люд рицерський, тому смо не привикли, бо то нам не звычай, але тя прохаєм, заховай нас з ласки своєї, милостивий пана, бо можем ся на що вам придати»². Воеводич з погордою відповів: «Я не дбаю о вас, бо я маю над вас ліпших рициров»³. Почувши таку відповідь, козаки «подяковали му за мешкання»⁴, тобто залишили його. Далі розповідається, як Данилович у сутичці з татарами зазнав поразки, німці, що були з ним, «як мухи погинули» і сам він ледве утік від татар і то за допомогою козаків. Намагаючись помститися татарам, він ще раз пішов проти них теж без козаків і там «его зо вшистким взяли татаре»⁵.

Звертає на себе увагу той факт, що звістки про цю подію автор літопису розпочав саркастичною фразою: «Того ж року пощастилося ляхом»⁶. З описаного епізоду літописець робить важливий висновок про вороже ставлення польського шляхтича до козаків. Він розцінив дії Даниловича та подібних до нього, як відверте намагання прибрати козаків до своїх рук, і підкреслив це, вмістивши на полі рукопису проти цієї звістки помітку: «Початок неволі козацької».

Надзвичайно влучну характеристику дав автор Львівського літопису польському магнатові Лукашу Жолкевському, про якого він говорить, що це той, «що с козаками оріхи гриз»⁷, тобто загравав з козаками та вербував серед них зрадників, за що козаки помстилися і Жолкевському, і зрадникам. Справа тут ось в чому. Лукаш Жолкевський, переяславський староста, вважався у польського уряду «фахівцем» у козацьких справах і часто призначався повноважним комісаром для

¹ Цит. за кн.: М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. I, стор. 222.

² Див. стор. 116.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Див. стор. 115.

⁷ Див. стор. 116.

втихомирення козацьких мас під час селянсько-козацьких заворушень. Такі повноваження, зокрема, він одержав для заспокоєння козаків напередодні повстання під керівництвом Павлюка. В своїх діях Л. Жолкевський широко застосовував віроломство, зрадництво, підкуп. Найбільш вірну характеристику Л. Жолкевському дав Павлюк в одному з своїх універсалів від 12 серпня 1637 року, адресованому «поспольству і всій братії», в якому говорилося: «А тих зрадників, скільки есть їх у вас у війську, що їм обіди, вечері і бенкети у п. Жолкевського бували і за то товаришів наших п. Жолкевському повивадали, і не одному вуха пообтинано та до Гадяча вали сипати запроваджено,— тих зрадників військових не бороніть, піймавши, до армати військової приставте. Вони повинні за себе по справедливості відповісти»¹.

Селянсько-козацьке повстання 1637—1638 років висвітлено в історичній літературі достатньо. Звістки Львівського літопису подають деякі нові фактичні дані про це досить широке повстання. Разом з тим, ми тут знаходимо важливі політичні моменти з історії польсько-українських відносин, спроби автора літопису осмислити суть подій та пояснити причини поразки козаків, що об'єктивно привело б до виправдання повстанців у невдачі, яка їх спіткала. Автор літопису говорить про якихось 12 тисяч татар, що в 1637 році піддалися польському королю і присягнули перед гетьманом С. Конєцьпольським. Цим татарам нібито було вказано «мешканне за Дніпром межі козаками»². Польний гетьман М. Потоцький, прибувши до обозу, з дозволу великого коронного гетьмана С. Конєцьпольського, наказав усьому польському війську іти на зимову лежу за Дніпро, «рекомо для татар, але больше для козаків»³,— зауважив літописець. Козаки взяли це до уваги і «еще ся войско лятское не осмотрило, а они юж гдєсь заділи 5 хорогвий (їдять не лупячи)»⁴,— зазначив літописець, підкресливши оперативність козаків у військових діях. Шляхтичі на Лівобережжі, користуючись присутністю тут польських військ, знахабніли. «Юж ся козаків не боїмо»⁵,— говорили вони.

Як правило, представники польської влади не реагували на скарги українських селян і козаків на безчинства та сваволю шляхтичів. Трапилося так, що одного разу козаки послали підводи з живністю іншим козакам, у яких живності не було. Коли обоз проїздив повз замок одного шляхтича, той, вважаючи, що

¹ Цит. за кн.: М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. 1, стор. 250; Дневник Симеона Окольского.— Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II (первая половина XVII ст.), К., 1896, стор. 173.

² Див. стор. 117.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

польські війська його захистять, «випавши з замку, забрали онії подводи козацькіі»¹. Супровідники підвід дали про це знати козакам. Тоді «козаки послали скаржити до пана гетьмана лятського на того шляхтича, а он і тих посланцов. Козаки, видячи зневагу, же не могут одержати справедливості, учинили собі самі справедливість: послали кілька сот козаков одобрати своє»² та заодно вже і за правду помстилися, розгромивши замок того шляхтича. Коли про це провідав польський гетьман, то він відрядив 700 жовнірів, щоб висікти козацьке місто, скориставшись з того, що там не було козаків. Козаки, дізнавшись про намір поляків, послали загін в тисячу чоловік або й більше і «оступивши тое місто, отдали їм, же ніхто не знає, где ся поділи тії 7 сот жолніров, бо і жадного забитого не знашли, мовили: «Альбо їх поїли?»³.

Окремі сутички козаків з польським військом завершилися вирішальною битвою, що відбулася під Кумейками, в якій козаки зазнали поразки. Автор літопису, щоб пояснити причини поразки козаків, наводить версію нібито «гетьман польний пан Потоцький, довідавшись где суть козаки, пошол за ними, і так то битву вчинили з козаками, але штукаю, бо перше подослано жидов з горілками, і Павлюк ручил жидом, же заплащать. І так поспивалося войско — не знали о собі, не так о битві. А Лащ стеріг на тое і гетьманові дал знати, і так напавши, і побили їх»⁴. Невідомо, на якому ґрунті побудовано це оповідання, бо в інших джерелах підтвердження його ми не знаходимо. Однак спроба автора літопису пояснити поразку козаків під Кумейками підступністю польського командування, мабуть, відбиває якийсь реальний, хоч може і частковий факт, бо підступність у боротьбі проти українських повстанців польське командування застосовувало широко. Приклади використання віроломства по відношенню до Підкови, Наливайка, Сулими красномовно свідчать про часте застосування польським командуванням таких прийомів боротьби. Певне довір'я викликає автор у опису цього факту тим, що звістки літопису про втрати козаків відповідають даним інших джерел. Літописець пише, що поляки самі не знають, скільки тоді загинуло козаків: «Єдні кажуть 6000, другії кажуть шестсот, третії кажуть 3000, не можуть ся згодити»⁵. Ці цифри приблизно збігаються з даними С. Окольського, який каже, що реєстровці нарахували побитих близько 4800 козаків⁶. За підрахунками М. Потоцького, в його реляції С. Конєцьпольському від 9(19) грудня 1638 року в са-

¹ Див. стор. 117.

² Там же.

³ Див. стор. 117—118.

⁴ Див. стор. 118.

⁵ Там же.

⁶ М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. I, стор. 268.

мому таборі нараховувалося «певно три тисячі трупів», та ще багато було побитих за табором»¹. Під час пізнішої реєстрації нараховано убитих у цій війні повстанців близько 6000 чоловік². Слід зазначити, що звістка літопису про участь у цій війні С. Лаша відповідає дійсності, що він справді брав участь у битві під Кумейками³, а також, що дати подій подано в літопису вірно: сутички розпочалися 5 грудня, а сама битва відбулася 6 грудня 1637 року⁴. Очевидно, автор літопису був у достатній мірі обізнаний з фактами, що стосуються повстання 1637—1638 років.

Звістки Львівського літопису під 1638 роком стосуються подій, що мали місце на Україні після поразки повстанців під Кумейками в грудні 1637 року. Розповідь про видачу козаками польському командуванню Павлюка і Томашика, яких було скарано, відповідає даним інших джерел⁵. Літописець крім того наводить зворушливий факт про Сахна Черняка, «которий ся їх ужаловавши, сам поїхал з ними добровольне. І так їх постинано»⁶. Опис подій 1638 року не містить якихось особливих фактичних даних, але в літопису надзвичайно яскраво змальовано загальне становище на Україні в той час і показано бойовничий настрій повсталих народних мас. Незважаючи на поразку під Кумейками і жорстоке покарання ватажків повстання, становище в країні не змінилося. Як розповідає автор літопису, народні месники не припинили боротьби, бо «на Україні козаци броїли і ляхом деспекти чинили, німцов як мух били, міста палили, жидов різали, як кур, мніхов у костелах палили єдні, а другії гумна молотили, їздячи стада займовали, м'яса до бочок солили, живність собі готовали»⁷. Незважаючи на те, що авторові доводилося розповідати про досить сумні факти, однак літописець не втратив властивого його мові гумору, і розповів про окремі факти соковитою народною мовою: «А потом, под'їхавши под лядський обоз, вшистки коні займили, же небожата ляхи, поверши пиху, мусили піхотою ходити»⁸.

Хоч обстановка на Україні в той час була досить тяжка, однак літописець описує події в бадьорих тонах, прагнучи показати, що ініціатива і перевага були весь час у козаків: «Ляхи, обачивши, що зле, почали для бога о ратунок просити. І так почали уїздити і на три обози сгановилися, бо ся бояли. А козаци стали і оточилися так потенжне, хотяй би кілька літ їх

¹ М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. 1, стор. 268.

² Там же, стор. 268, 481.

³ Там же, стор. 267.

⁴ Там же.

⁵ Архив Юго-западной России, ч. III, т. I, стор. 369.

⁶ Див. стор. 119.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

доставали, то би їх не достали»¹. Та козаки, за словами літописця, не обмежувалися лише пасивною обороною: «І так що раз то ляхов в луках штук учинили, хотяй сами хлопи, бо ся сами ляхи раховали, же мовили: «Не помнимо нігди такої потреби у чужих землях, жеби так шляхти, корунних панов погинуло, як ту»; і далі літописець наводить дані про втрати поляків: «Же самого товариства, ротмістров, поручників — шестсот, опроче пахолков, опроче німцов, що їх барзо много погинуло»².

Історичні джерела свідчать, що незважаючи на героїчні зусилля повстанців, вони не могли перемогти регулярні, добре озброєні частини польської армії. Потоцькому вдалося розгромити повстанців і учинити над ними жорстоку розправу. Тисячі простих людей було порубано, четвертовано, покалічено. Та літописець не може примиритися з таким станом речей. Показавши втрати поляків, літописець продовжує: «І остаток би бул вигинул, же юж ізложивши встид на сторону, хотіли би назад, але ніяк було, а хотяй ся хто збирал там їм на помоч, неспоро було»³.

«Ординація війська запорізького реєстрованого» була нав'язана козакам польським урядом в результаті перемоги над повсталими українськими селянами і козаками. Вона обмежила кількість реєстрових козаків до 6 тисяч чоловік, ліквідувала виборність старшин і суду, запровадила призначення старшого комісара, полковників та есаулів польським урядом лише з шляхти і т. д. Але літописець представляє справу так, начебто поляки, «почали примир'я просити»⁴, хоч дальше він правильно викладає зміст основних положень ординації. Літописець також наводить досить точну дату перемир'я: «І так заперли згоду перед лядськими святи»⁵, тобто перед католицькою пасхою, яка 1638 року припадала на 4 квітня, а сейм, що схвалив ординацію, відбувався з 10 березня до 1 травня 1638 року.

Як бачимо, автор Львівського літопису описує події, зв'язані з повстанням 1637—1638 років під керівництвом Павлюка, з цінними подробицями, які допомагають краще уявити становище в цей період селян і козаків, зрозуміти, які причини примусили їх зі зброєю в руках відстоювати свої права і добиватися справедливості. Опис подій подано живою, образною народною мовою. Тут літописець виступає як справжній патріот, що яскраво виявив свою прихильність до інтересів повсталого українського народу і непримиренну ненависть до загарбників і гнобителів.

¹ Див. стор. 119.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

Опис подій визвольної війни українського народу 1648—1654 років у Львівському літопису обіймає період від битви під Жовтими Водами до укладення Зборівського договору включно. Треба сказати, що літопис містить ряд звісток про події і факти, яких ми не знаходимо в інших джерелах. В цьому полягає особлива цінність звісток Львівського літопису. Але основне значення цієї розповіді про визвольну війну — в тому, що в ній відбито становище українського народу в цей період, його настрої, тривоги і надії. Причому, все це передано властивою для автора образною народною мовою з безсумнівною любов'ю до повсталого українського народу і його керівників, з одного боку, з ненавистю і презирством до польсько-шляхетських загарбників та зрадників українського народу — з другого боку. До того ж, саме в цьому розділі літопису найбільше проявляються неабиякі літературні здібності автора літопису та відчувається близькість його до народу.

Звертає на себе увагу той пафос і піднесення, з якими автор літопису розпочинає опис визвольної війни українського народу у звістках під 1648 роком. Однак треба відмітити, що в перших рядках цих звісток є деякі фактичні неточності. Час, коли відбулася битва під Жовтими Водами, у літопису визначено неправильно. Військові дії між повсталими українськими козаками і польським військом розпочалися ще за життя польського короля Владислава IV, а не через тиждень по його смерті, як про це сказано в літопису¹. Владислав IV помер 10 травня 1648 року. Польське військо під командуванням М. Потоцького виступило в похід на Україну 15 лютого 1648 року. Перший бій козаків з передовими загонами польських військ біля Жовтих Вод відбувся 19 квітня. Оточені козаками, польські війська 6 травня були повністю розгромлені, а С. Потоцький та Я. Шемберг, що стояли на чолі цих загонів, були взяті козаками в полон. Основні сили під командуванням гетьманів М. Потоцького і М. Калиновського були наголову розгромлені під Корсунем 16 травня, а обидва гетьмани потрапили у полон до козаків, які віддали їх потім татарам². Якщо опис цієї події з фактичного боку не в достатній мірі точний, то передача стилізованої розмови між Потоцьким і Богданом Хмельницьким здійснена чудово: «Тогда Потоцький досить анімушно строфовал Хмельницького: «Хлопе, мовить, чим же так зацному рицерству Орд татарських (которим і звитяг приписовали) заплаши?» Которому отповіділ Хмельницький не глупе: «Тобою, мовить, і іншими с тобою». І на тих міст отдал его татаром, і окован зо всіми»³. Такою ж образною мовою описано фінал цієї

¹ Див. стор. 121.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 22.

³ Див. стор. 121.

битви: «З того обозу ледво хто уйшов, для оповідення чуда так знаменитого захован, і то в сермяжці, не в блаватах вишов»¹.

Виклавши стисло, але досить точно події, що відбувалися після битви під Жовтими Водами, автор літопису зауважує, що поляки з армією «большей, ніжлі на п'ятдесят тисячий за Константинов, под Пилявці, занехавши комісії, з Хмельницьким битися зезволили»². Скупими словами, але досить яскраво змалював літописець картину розгрому польської армії під Пилявою: «А же войська козацькії з ордами і хлопства незлічоного купами перестрашили їх великістю своєю, теди всі ночью з обозу без потички, у чім хто мог і з чим хто мог, і где хто мог, армату, оружія і добра всі зоставивши, утекли»³.

Літописець досить точно описує втечу польських військ аж до Львова та безпорадність польських військових начальників і самого Вишневецького, який лише «всі клейноти, і золото, і сребро от міщан і кляшторов, і костелов, і церквей поотбирал на войско, обіцуючися боронити Львова і не отступити міста і міщан»⁴. Та страхіття зустрічі з повстанцями не дозволило полякам дотримати свого слова перед населенням Львова, бо «скоро послышали о козаках і орді, поутікали: Вишневецький — до Замостя, другії,— где хто могл»⁵. Дальший хід подій теж викладено в літопису досить правильно, за винятком того твердження, нібито Хмельницький «посли до сенату виправил, втуючи на короля Казимира»⁶. Насправді ж було так. На початку листопада (2 та 3 числа за н. ст.) 1648 року Ян Казимир, основний претендент на польський престол після смерті Владислава IV, послав власноручно листа Богдану Хмельницькому через ксьондза Андрія Мокрського, колишнього учителя Хмельницького в роки його навчання у католицькому колегіумі. На цей лист Богдан Хмельницький через того ж Мокрського надіслав відповідь на ім'я польського сенату. В своїй відповіді Хмельницький вимагав покарання Конецьпольського і Вишневецького за розпалювання війни проти українського народу. Сучасники, в тому числі і автор Львівського літопису, сприйняли поїздку Мокрського з листом Хмельницького в польський сенат, як прибуття в Польщу нового козацького посольства⁷.

Тяжке становище армії українських повстанців значно погіршало з настанням осінніх холодів і бездоріжжя. Становище польської армії було не кращим. На пропозицію польського короля розпочати переговори про замирення Богдан Хмельниць-

¹ Див. стор. 121.

² Див. стор. 122.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 1-2, стор. 308—309.

кий відповів згодою, і воєнні дії було припинено. Літописець коротко, але виразно змалював становище, що створилося в країні у зв'язку з війною: «Бул теж і голод всюди, куди тільки прошли войська козацькіі. Було і повітря ніякоєсь, бо люд мер окрутне всюди наголову, навіть і в самих їх войсках, набарзі на бігунки. Мнозство їх великое на дорозіх і на Україні змерло. І з самих татар Тогай бей, царик татарський, умер, і той Кривонос, полковник, і іни многії по звороті от Польськи»¹. Слід зазначити, що звістка про час смерті Максима Кривоноса восени 1648 року для історичної науки має особливе значення, тому що про цей факт відомостей в інших джерелах не знаходимо. Останні, починаючи з осені 1648 року, ім'я Максима Кривоноса перестають згадувати.

Звістки Львівського літопису під 1649 роком починаються з розповіді про «сейм тронедільний, на котором знову посполитое рушення на козаков ухвалено»². Ця звістка літопису не відповідає дійсності. У питанні про посполите рушення в польському сенаті на цей раз не було єдиної думки, тому воно залишилося відкритим. Було лише винесено рішення, щоб у зв'язку з наявною небезпекою нового виступу повстанців воеводства остерігалася і завжди були готові для організації оборони³.

Літописець у звістках під 1649 роком розповідає також про посольство польського уряду, яке очолював А. Кисіль, до Богдана Хмельницького, що привело лише до тимчасового замирення. Автор літопису з явним жалкуванням зазначає: «Але с того нічого, бо ледво назад в покою вернулися, конклюдовавши і отложивши комісію..., под кондиціями певними покоій заварши..., що еднак не сполнили поляци, бо многих і духовних і світських, винних і невинних на паль повбивали, і погубили таємне і явне, і наїзди чинячи, і каждый в своїй маєтності шляхтич»⁴. Далі літописець пише, що Богдан Хмельницький, почувши про безчинства поляків, «не схотіл покою і згоди жадної, любо бул пункта послал до кроля, аби воевода киевський завше русин бул, і каштелян, і митрополит в сенаті аби засідал, і унія аби повсюду знесена була»⁵. Тут мова йде про вимоги, поставлені Богданом Хмельницьким і Військом Запорізьким перед королем і Річчю Посполитою в лютому 1649 року: свобода віросповідання і знищення унії; неминучість нової війни, якщо І. Вишневецький стане коронним гетьманом і буде втручатися в життя українського народу; призначення на посаду київського воеводи осіб руського походження і грецької віри; надання Києву в сенаті трьох місць для митрополита, каштеляна і воеводи; усунення єзуїтів

¹ Див. стор. 122.

² Див. стор. 123.

³ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 1-2, стор. 352—353.

⁴ Див. стор. 123.

⁵ Т а м ж е.

з руських шкіл¹. Ігнорування польським урядом цих вимог викликало відновлення українськими повстанцями війни проти магнатсько-шляхетського панування на Україні.

Автор Львівського літопису в основному правильно описав події, що передували Зборівському договору. Тут цікаво відмітити окремі характеристики, які давав літописець людям і подіям в процесі описування визвольної боротьби українського народу. Про Ієремію Вишневецького, цього відступника від православної віри і свого народу, він говорить, що це «з руського покоління лях»². В ході подій польську армію на чолі з І. Вишневецьким, яка йшла на допомогу полякам, обложеним українськими повстанцями у Збаражі, козаки теж оточили. Літописець так змалював цю картину: «І так знову окопавши їх на шесть миль вшир, коло них стоячи з ордами, стерегли їх през неділь п'ять, аж от голоду і страху поздыхали сами. Мало що їх позосталих безоружно вишли на піших ногах і достиховали по дорозі і по містах»³. Досталось і посполитому рушенню, яке поспішало на чолі з королем для рятування оточених. Літописець розповідає, що король був з сорокатисячним військом «под Зборовом оскочоний от козаков і татаров, где сам Хмельницький і ган, цар кримський, будучи, так нагнали в сак ляхов, же асья попод вози і в вози крили пред кулями і стрілами, где больш їх погинуло, ніжлі под Збаражом»⁴. Довелось королю просити перемир'я, «обещавши козаком вольности і надавши на письмі под певними кондиціями»⁵.

Повні зневаги до загарбників заключні слова, якими літописець змальовує закінчення операції, що передувала Зборівському договору. Успіхи повстанців примусили польських магнатів піти на серйозні поступки і погодитися підписати перемир'я. Літописець з гордістю заявляє: «А так на тот час аж випущени були обляженці і недобитки збаразькії»⁶.

Автор літопису виклав «напереднійшії» пункти Зборівського договору. Треба сказати, що подав він їх хоч і стисло, але досить вдало. Очевидно, літописець мав у своєму розпорядженні текст договору. Про це свідчить точність формулювань у викладі змісту статей і заключна фраза: «І іншії пункти дробнійшії були, одинадцять в лічбі»⁷. Дійсно, Зборівський договір складається з одинадцяти пунктів⁸.

¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 1—2, стор. 332—333.

² Див. стор. 123.

³ Див. стор. 124.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, СПб., 1861, стр. 415—416.

На жаль, літопис залишився незакінченим. Він відбиває не лише настрої й прагнення народних мас у визвольній боротьбі, а й ставлення самого автора до цих подій. На протязі всього літопису виразно відчувається, що симпатії його автора схилилися на бік повсталих мас українського народу. Обірвавши свій літопис на викладі статей Зборівського договору, укладеного між козаками і польським урядом 8 серпня 1649 року, автор Львівського літопису пішов на Подніпров'я для безпосередньої участі в боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників.

Поряд з Львівським літописом багато цінних історичних фактів, як уже зазначалось, містить у собі також Острозький літописець. Описуючи зовнішньополітичні події, питання внутрішнього життя українського народу та визвольної боротьби, автор Острозького літописця виявив себе пристрасним антиуніатом і прихильником інтересів широких народних мас, хоч його літопис доведено лише до 1636 року, коли важливі події визвольної боротьби українського народу лише назрівали.

У підрядкових текстологічних примітках при посиланнях на попередні видання Львівського літопису і Острозького літописця прийнято такі умовні скорочення:

РИС — Львовская русская летопись. — Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских, редактор профессор Погодин, т. 3, кн. 3, М., 1839, стор. 233—267.

НС — Львовская летопись. — Научный сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской материцы, введение, примечания и заключение А. С. Петрушевича, Львов, 1868, стор. 255—294.

ЮРЛ — Исписание летом от рождества Христова року 1498 и по нем идущих. — Южнорусские летописи, под редакцией О. И. Левицкого, издание Киевской комиссии для разбора древних актов, без титульного листа, К., год издания неизвестен (1917?), стор. 1—32.

ИА — М. Н. Тихомиров, Малоизвестные летописные памятники. 4. Острожский летописец. — Исторический архив, т. VII, М., 1951, стор. 236—253.

ІСПИСАНІЄ ЛІТОМ ОТ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА... РОКУ
І ПО НИМ ІДУЩИХ
(Львівський літопис)

- c. 162 Roku 1339. Król Kazimierz polski Lwów wziął, pod-
dali się sami; skarby wielkie pobrał, srebra, złota, ka-
mieni drogich, bławatów, 2 krzyże złote, kamieniami
sadzone, w jednym drzewo krzyża ś., 2 koronie, krze-
sło drogo robione, szatę szczerym złotem przetykaną i
drogim kamienien sadzoną; zamki obadwa, Wysoki i
Niski, drzewiane pali^a. Kroniki 263 list, księga XII¹.//
- c. 163 1471. Król Kazimierz² polski przerobił księstwo
Kijowskie na powiat i za wojewódstwo za radą litowską
1 starosta litwin Gosztold⁶.
1498. Татаре проводніі³.
1499.
1500. Татаре Ярослав спалили і турци Рогатин
звоевали⁴.
1501. То ж.
1502.
1503.
1504.
1505.
1506.
1507.
1508.
1509.
1510.
1511.

^a Року 1339. Польський король Казимир взяв Львів, [мешканці якого] під-
далися сами; забрав великі скарби, срібла, золота, дорогоцінного каміння, бла-
ватів, 2 золотих хрести, усіяних камінням, в одному дерево святого хреста, 2 ко-
рони, крісло коштовної роботи, ризу чистим золотом шиту і дорогоцінним камін-
ням усіяну; два замки — Високий і Низький — дерев'яні спалили. Хроніки
263 лист, книга XII.

⁶ 1471. Польський король Казимир перетворив Київське князівство на по-
віт [на становищі] воеводства під владою Литви. Першим старостою [був] литвин
Гоштольд.

Першу з цих звісток, яка хронологічно передуює першій даті основного тексту
літопису, в рукопису вміщено на вільній 162 сторінці перед текстом літопису.
Другу звістку вписано на сторінці 163 між заголовком документа і першим рядком
тексту. Мабуть, ці звістки вписано після написання першої сторінки літопису і,
очевидно, значно пізніше. Обидві ці звістки в жодному з попередніх видань літо-
пису не відтворювалися, хоч мають істотне значення для характеристики політич-
ної лінії автора літопису.

1512.
1513.
1514.
1515.
1516.
1517.
1518. Битва [у] Сокаля була ⁵.
1519.
1520.
1521.
1522.
1523.
1524. Татаре були на Подолю і Чурилова замку доставали ⁶.
1525. Турци Рогатин доставали ⁷.
1526.
1527.
1528.
1529.
1530.
1531.//
1532.
1533.
1534.
1535.
1536.
1537.
1538.
1539.
1540.
1541.
1542. Саранча о матці божой ⁸.
1543.
1544.
1545.
1546.
1547.
1548. Ярослав погоріл.
1549. Арсеній ⁹ владики умер львовський ^а.
1550.
1551.

с. 164

^а Це скорочене слово у вид. РИС і НС читається «львовський» у ЮРЛ — «в Львові». Правильним читанням, безумовно, слід визнати «львовський», тому що у звістці під 1607 роком про смерть Г. Балабана, а також під 1641 роком про смерть І. Тисаровського у подібних випадках автор літопису писав це слово повністю — «львовський».

1553.
1554.
1555. Угорська королева їхала із сином ¹⁰.
1556. Ляхове до Інфлянт шли на війну ¹¹.
1557.
1558. Зимі татаре були на Подолю ¹².
1559.
1560. Мор бул у Ярославлі.
1561.
1562. Замок будовано Ярославський і Домшу, господаря * волоського, стято ¹³.
1563.
1564.
1565.
1566.
1567. Татаре були на Подолю ¹⁴.
1568. Сніг упал по воскресеніі ¹⁵.
1569.
1570. Мороз поморозил жито мая подполня.
1571.
1572.
1573. Круль Август умер ¹⁶.
1574. Француз кроль утік ¹⁷. Іона, господар волоський, битву точил з цісарем * турецьким ¹⁸.//
1575. Татаре о покрові були ¹⁹.
1576. Стефан Баторій кроль настал.
1577.
1578. Баторій бул во Львові і поїхал на лови, а казал козака Подкову стяти, бо посол турецький скаржил на него, що татарув біял і до Польщі недопушал ²⁰.
Того ж року земля тряслася.
1579.
1580.
1581.
1582. Ляхове отмінили календар ²¹.
1583.
1584.
1585.
1586. Стефан кроль умер.
1587. Жигмунт III кроль настал.
Того ж року церков святої пречистої закладано ²².

с. 165

* Зірочкою помічено при першому згадуванні слова, які пояснюються в словнику, доданому до книги.

1588. Татаре спаськіі ²³. Под Краковом битва була ²⁴
1589.
1590. Татаре Галич спалили ²⁵.
1591. Дорожня була, жито було по золотих 9 ко-
лода *.
1592. Унія настала таким способом.. Іпатій, влади-
ка володимерський, і Кирил Терлецький, влади-
ка луцький, іменем владики львовського, так же і пін-
ського і митрополита київського Рагозу, їхавши до
папіжа, поклонилися ему а повіли, же * «ми суть при-
сланії на тоє, абихмо * унію прийняли от вшистких *
с посполитої шляхти * і от священников і от людей». Он
тому рад бувши барзо *, одослал їх до короля,
аби їм привілей надал. І дал їм, що і до сего часу му-
чать християн, як слуги і предитечі антихристові ²⁶.
О том всім вищей широче «Пересторога» ²⁷, лист...
і прочіі.
- 1593.
1594. Татаре вишли були і Галич спалили, шкоди
много учинили ²⁸.
1595. Мор бул великий в Перемишлю і во Львові ^a.
1596. В п'яток світлий земля ся трясла. Наливай-
ко до Венгер ходил ²⁹.
1597. Наливайка згублено ³⁰.
1598. По дахах на домах щось писало і падовало
на землю, що і люде слыхали, як о землю чим ударив,
а по тому скот здихал барзо.
- Того ж року 1-ої неділі поста ³¹ гриміло і блискало.
1599. Мор бул великий во Львові, що, мовили, і
птах, як летів през * місто, то впал і здох.
1600. Мигалья бито ляхове ³².
- 1601.
1602. Радимна вигоріла вшистка.
- 1603.
1604. Цар до Москви ішов ³³.
1605. Стадницький лиський старосту перемиського
забил ³⁴.
- Того ж року цар московський ся явил і ве Львові
бул ³⁵. Мнішко, воевода руський, дочку за него дал і
до Москви его провадил на паньство * і осадил его

^a Це скорочене слово у виданнях РИС і НС читається «і Волв...», а у вид.
ЮРЛ воно зовсім пропущене і замінене крапками як непрочитане. Я. Головаць-
кий в одній з копій, знятих ним з оригіналу, написав «і Белзі», а в другій —
«і околі». Безумовно, це слово слід читати «і во Львові», тому що літописець вживає

бул. Єднак же// ляхи хотіли верх мати над Москвою, почали їх зневажати. Москва, видівши, що эле, змінила царя, убили, і людей много, а других в неволю побрано, і Мнішко сиділ. І с того ся война почала в Москві і точилася много. Потім през присягу поддалась була столиця гетьманові Жолкувському. Потом знову облегла їх була москва і так їх трапили *, же не мали що їсти, а ні пити. Же до того пришло було, же не только псов, альбо * коток, альбо щуров, але і людей їли, спячих різали, а моч свою пили ³⁶.

Року^а 1606. Рокош * великий под Вислицею бул против кролеві, а кроль поймал бул Гербурта і інших ³⁷.

Року 1607. Гербурт із Стадницьким войну точили, поймал бул Стадницького, і згодилися були в Жолкві. А Стадницькії ся були зобрали з великим людом, було їх 5 Стадницьких і люду було больше тисечи (1000) ⁶. А Гербурт до Львова бул з'їхал, а Стадницькії за ним, і стали обозом * под святим Юрим ³⁸, шкоду чинили по передмістю великую, а потом, коли от'їздили, казали діло * нарихтовати в ратуш *, і раз минув, а другий раз трафил, і поїхал ³⁹.

Року Того ж року Балабан, владика львовський, умер ⁴⁰. 1608. Знову Опалінський із Стадницьким о пса войну точил, і людий погубили много. Наостаток Стадницькому козак Шевлюга голову втял, ланцуцькому ⁴¹.

1609.

1610.

Року 1611. В Мостиськах поставлено церков, котрої там нігда * не було, бо не вольно було.

Року 1612. У Волосіх побито польськое войско с Потоцьким ⁴², без волі королевської поїхал.

Того ж року шаранча великая вишла була до Польськи ⁴³.

1613.

1614.

Року 1615. Конфедерація * була московская, во Львові ся скарбами ділили, і конфедерацію палили, і сами ся в нівуцо пообертали ⁴⁴.

скорочене написання назви міста Львова. Крім того, це скорочене слово дуже подібне до початку повного його написання на цій же сторінці рукопису у звістці під 1599 роком.

^а Слова, вмічені напівжирним, вміщені на полях рукопису.

^б У виданнях РИС і НС після слова «тисечи» поставлено цифру «7». Це наслідок неправильного читання букви «а», яку поставив автор літопису, дублюючи слово «тисяча» відповідною цифрою.

Року 1616. Купилися знову конфедерати, а кроль розказал їх зносити. Теди, где заскочено *, то іmano * і гублено. І ве Львові єдного дня под ратушем 19 порану стято, а ку вечеру в замку 6 так же стято, а старшину 4 панув в поле випровадили: Карвацького і Конського на паль * убито, а Сцібора і Сума чвертовано. Такую їм нагороду дано ⁴⁵.

Чудо Того ж року на знесіння ^a невіста уродила дітей двоє, которії ся зросли були митусь *, а пупок бул єдин. Єдно було живое, а другое умерлоє, і тоє зась * умерло.

Року 1617. Кам'янець-Подольський погоріл.

Року 1618. Татарє о вознесенї ⁴⁶.

Року 1619. Канцлера * Жолковського у Волосїх забито
с. 167 і Корецького взято, бо без ко// заков войну точил,

Шидерство* до ролї, альбо свинї пасти». В той час тут трвога на-
з козаков^б ступила. Татаров великое мнозство розсіялося було. Не було того чоловіка, щоби ся не трвожил, навіть сам король у Варшаві у великой трвозі бул. А тоє ся діяло о святой покрові ⁴⁷.

В той же час в день суботній земля ся трясла о годині 20-туй, же із окен шиби випадали, шкляниці із столув іспадали, і люде в страху були великом.

Року 1620. Крoлевич Владислав бул ве Львові, коли до Волох їхал, бо чекал на Сагайдачного, гетьмана козацького, бо коли бул у Варшаві у кроля, і кроль єму мовил: «Ото я на твою опіку посилаю сина моего». І коли виїждчал зе Львова с кам'яниці * арцибіскупїї *, Сагайдачний у ворот стоял і поклонился єму, а он руку єму положил на голові і мовил так: «Взявши на помоч господа бога, ото я з вами сміле іду противко неприятелем нашим». І так за помочю божиею а за стараннем козацьким сталося, где видячи старання їх, сам признал їм рицерство, і отримали звитязтво * великое. В той час Сагайдачний спосродку турков, беручи по єдному, водил до своего обозу. Там єго пострілено, і умер, а в Києві лежить тіло єго.

^a У вид. НС, а за ним і у вид. ЮРЛ це слово читається «на Знесіню», гадаючи що тут мова йде про село під Львовом з такою назвою. В рукопису ясно написано «на знесѣня», тобто в день свята знесіння, яке в 1616 році припадало на 9 травня. Таке розуміння даного виразу більш правдоподібне, виходячи з самого написання цього слова. Крім того, у звістках літопису під цим роком розповідається лише про львівські події, в тому числі і про згадане явище. До того ж в старі часи датування різних подій пов'язувалося з днями релігійних свят.

^б Цей і наступні написи на полях рукопису досі залишалися непрочитаними і друком не відтворювалися.

Того ж року посполитое рушення * було, стоял обуз под Львовом, і король сам бул во Львові ⁴⁸.

Того ж року по от'їзді крoлевськом дорожня ся почала, гроші в гору пошли, щораз вишше. Тальяри * були по золотих * 4, а червоніі * по золотих 6, а жита колода по золотих 24.

Року 1621. Турчин под Хотиням бул.

Того ж року я-м ся учити почал в Межибожу у дяка Дмитра Щирецького. Того ж року отець мой умер. Я з школи заніс в дом хоробу горячку, і всі хоріли в дому.

Приморки * були всюди і дорожня.

Року 1622. Дорожня, жита колода по золотих 24.

Року 1623. Мур * бул ве Львові великий; почалося по святом Петрі ⁴⁹ а по матці божой, бо було святої пречистої в п'ятницю ⁵⁰. А в неділю вночі вигоріло передмістя Краковськое вшистко, і церквій згоріло 3: святого Федора, святого Онуфрія, святого отця Николи; костелов 3: святого Яна, панни Марії, всіх святих; ормянських 3: монастир, святого Якуба і святого крижа; і жидовська божница една. Шкода незлічона була вшистким.

1624.

Року 1625. Ярослав погоріл вшисток у ярмарок ⁵¹. Шкода незлічона і людей много погоріло.

Року 1626. Гетьман Конецьпольський ходил за козаками аже до Медвежих Лоз і гетьмана дал їм Дорошенка. Завіл бул ляхов хорошенько, але не хотіл бити, мусили би ся були просити ⁵².

Швед воевал ⁵³././

с. 168 1627.

1628.

1629.

1630. Гетьман Конецьпольський ходил за Дніпр козаков зносити. Людий много стратил і сам ледве ся виніс, але предця гармати * їм зоставил і познал, що козаки! І як ся му поводило *, есть виписано таким способом ^a:

**Причини
войни з
козаками.** «Жолніре * до Києва приїхали с тим інтендом *, аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні ⁵⁴ русь * вистинати аж до Москви. А отколь би то відомо? Сами под час визичали * ^b под добрую мисль. Дру-

^a Далі йде текст документа, включеного в літопис.

^b Це слово читається по-різному: у вид. РИС —«вижигали», у вид. НС —«визнавали», у вид. ЮРЛ —«визнали». Зіставлення цих слів з словом, написаним в рукопису, а також зі змістом речення доводить, що його треба читати «визи-

гії зась русь жолніре отцу митрополиту⁵⁵ з милости о том повідали. То єдині в Києві, а другії всюди поза Дніпром, где нігди ніхто не пам'ятаєт, аби туди стояти міли. І так збродні * і кривди незноснії чинили, людей без дання причини забиваючи. Пред вокресенієм⁵⁶ отца митрополитового челядника Петра на штуки розсікли і трьох подданих.

Козаки, вишовши з Запорожжа, і того Гриська гетьмана, же зле пінязі *, рекомо, поділил, котрий на унію бул присягл, — сам ся признал, — которого стято⁵⁷. Потім зобравшись, почали ся купити зевсюд. Пан Лащ⁵⁸, до Києва шедши, Лисінку містечко на самий день великодній вшистко вистинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих, і попа з ними. По дорозі людий невинних, буле би тільки русин бул, забивали.

Діло Лащове на самий великдень.

А козаки, видячи войско, вступили за Дніпр і станули в Переяславлю, завше громили го на кілька місцу значне. А Лащ до Києва притягнувши, рекомо, гонячи за козаками, кілька неділь очікуваючи люду і пана гетьмана Конецьпольського. Потім же, не дочекавшись, шол до пана Потоцького⁵⁹ з людом і з козаками реєстровими *, котрих дві тисячі було, а 4 — до Тараса⁶⁰ були пошли за Дніпр. Потім сам пан гетьман прибул з великим гнівом на козаки і на вшистку русь. Приїхавши, зараз за Дніпр ял * ся перевозити, где найпервій переправі, ту ж под Києвом, козаки капітана німецького живцем поймали і самого пана гетьмана мало не поймали, але умкнул до Києва. А оних тільки за сто коний шпигов * було. А капітан, котрий бул пойманий, на ве[ли]кой помочі бул козаком в стрелбї.

Переправившись, пан гетьман обозом станул под Переяславлем, а козаки в місті. Битва була великая в седьмую суботу⁶¹. Пан Лащ, люд постерегши козацький, котрий на чату * їхал, 5-ти сот коний, повідають, взявши жолніров, штурм до них учинил і, не доставши їх, дал знати пану гетьманові. І пан гетьман жолніра доброго взял з собою 2000 і шол з Лащом. Там же оних козаков на онім місцу не нашовши, других натрафили, которії оним на помоч шли. Повідають, гди ж їх не много було, тільки зо двісті коний, а

чали», тобто ставилися доброзичливо, робили добру послугу. Тоді зміст речення означатиме, що деякі польські жовніри сами «под добрую мысль» — доброзичливо розповідали про наміри польських військ, які полягали в тому, щоб спочатку винищити козаків, а потім всю русь на Україні аж до Москви, тобто до кордонів Російської держави.

поляки повідають же 500. Там же ся козаки заперши в одной шопі, боронилися так, же жадного живцем не поймали, тільки одного сотника, і то юж * раненого. В тім іж * з обозу польського два гайдуки * ся до козаков передали. Тії повідали, же «час маєте, бо і гетьмана в обозі німаш *». В той час козаки до обозу. А намісником бул гетьманським пан Потоцький. Там же були сікли, до двох тисячий люду з обох сторон пало. Там же едні були козаки, а другії діл щонайбільших три взяли і гаковниць *// дві і в свой обоз впровадили. В тім же ся пан гетьман поспішил, теди ся з собою на шесть годин били. Кгди би не дощ окрутне * великий перешкодил, снать би вшистких і ноги не впустили, аж гетьман знак покою виставил ⁶² і перестали. С тої битви значних жолніров 30 до Києва припроважено — полковников, ротмістров, межи которими ніякись * пан Ганібалья, котрий бул 30 літ ротмістром і вшисткой Короні * значний і заслужоний, по которім сам пан гетьман як по отцу плакал, бо его ради во вшистком заживано; і другого пана Ганібалья, повинного * его поручника *; пана Паковського, пана Карського, пана Красноставського, пана Красновоійського, пана Красносільського. І тая то значнійшая битва, в котрой пан Стефан, син старший отца митрополита, поліг межи козаками.

Потім козаков що день прябувает. Повідають, же под сто тисячий їх було. Взяли моць особливе за тоє, же Лаш містечко тоє висік, же жолніре Димер, маєтьность ксюнженца Вишневецького ⁶³ висікли. (Поляков так були облегли зо вшистких сторон, же юж не могли що радити, як богач з Лазарем ⁶⁴. Обуз обозом, а тут полков ^а незлічоних ходить по вшисткой Україні) ^б. Где ж ^в которий ^г ішол до войська польського, заступивши, побили, вшистко побрала, а що гайдуци були, же русь була, зоставляли, не забивали, а в їх сукні повбиравшися, тих жолніров кілька сот побили, котреї за гайдуками шли, бо жолніре розуміли, же

Стратегма
козацькоє.

^а У виданнях РИС і НС це слово читається «поляков», але в рукопису ясно написано «полков». Так воно і відтворено у вид. ЮРЛ. Тут автор літопису, коментуючи звістки вписаного ним у літопис документа, протиставляє польські війська, що стояли обозом і були оточені козаками, іншим польським полкам, які бродили по Україні і придушували виступи селян та козаків.

^б Тут і далі в дужках автор літопису, очевидно, вмістив свої зауваження з приводу окремих фактів, про які говориться у вписаному в літопис документі.

^в У виданнях РИС і НС слово «Где ж» неправильно передано словом «Єдин».

^г В рукопису слово «которий» помилково написано двічі або написано замість якогось іншого слова — загін, полк тощо.

гайдуки стоять, і забезпечилися*. (Знову в Копачові жолніров вшистких збили, і вози їх побрали з скарбами). Потом і в Димеру жолніров громили. (Знову в Білгородці, под Києвом, жолніров побили, же повідають, же в них коний по́чтових до шести сот взяли і вози їх з добрами; а то по святому духу, в п'ятницю)⁶⁵. В неділю всіх святих⁶⁶ в окопі за Дніпром зараз, в котором ся бул пан гетьман зразу окопал, роту єдну вельце* богату, мудру, зо вшистких панят, ім'я їй було Золотая рота — на хоренкві* коло золотое було — на світанню вшистких побито, і ноги не впустили, і там в окопі поклали і ховати не казали; где скарби великіі окрутне побрали. Которих то панят самих полтора ста було і 7-м^а, кром челяді, і купцов киевських зо 20 було, котріі живность* до обозу продавали. Котрая рота стала, повідають, в Че[н]стохові, полковник їй бул ніякись Мишчинський.

Тоеї ж неділі другу роту, перевізши ся з-за Дніпра, на містечку монастирськїм побили, же, як в повітря, по улицах і домах лежали, і тіла їх жолнірськїі оголені, і подданих монастирськїх десять забито. Другїі от вшисткого поутікали, і сам отець архимандрит бул у великом страху. Других с тої ж роти в лісі Никольськом побили до 50. Єдного русина Попеля знашли в чернця, взяли і розстріляли, а другого с церкви святого Феодосія. Межи котрими паня якоєсь було великое — Гломбоцький, в осмьнасту тільки літах повідають, і втекло було. Леч* они, нашовши его, казали ся ему з соболеї шуби розобрати, а он ся просил, по три крот сто тисячий окупу даючи, а они ніц* не дбаючи, і того розстріляли.

На завтрі в Києві байдаков* 50 а чолнув без лічби спалили, жеби* ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону до гетьмана. В той час страх великий на вшистких бул, потом юж були одешли. Того ж дня люд кролевський настигл, котрий, повідають, наятий за жидовськїі бул пінязі. Пришедши в вечор на містечко, на монастир хтіли ударити, і ударили були. Леч козаці неподалеку були, а до того ушлишали звонов великих гвалт, вернулися, тіі опановали мо-

^а Це слово в рукопису трудно читається. У вид. РИС воно просто пропущено, у вид. НС надруковано «і гетьман». Правильно це слово відтворено у вид. ЮРЛ — «і 7-м». Порівняння літери «з» (земля), що означає тут цифру «7», з цією ж літерою в інших місцях рукопису, зокрема в слові «вози» на цій же сторінці рукопису в шостому рядку вище, повністю переконає в правильності такого розуміння цього місця в документі. В такий спосіб визначається, що в тій роті було 157 шляхтичів.

настир і німцов одразили. На завтре знову німці штурмовали до монастира, кулі с кобил * на церков падали, где що за страх бул, хто виповість! * В тім козаки одешли, а німці, рекомо, впросилися в козакув до містечка, // вшистко містечко сплюндровали, і самому би ся монастиреві достало, гди [би] не особливая ласка святої пречистої і тих святих, которие фундовали. (Тая война через тиждень немало около монастира була) ^а. Потім німці монастир Пустинний святого Николи, напавши, сплюндровали і вшистко заграбили, що було в полаті людського ховання і монастирського.

На третій день тії ж німці Іерданський под киевським ^б монастирем пошарпали * і до Межигорського монастиря хтіли штурмовати, леч ся чернці постерегли, забіжали тому. Що ж, розумієте, в яком ми страху були, же юж в козацькім монастиру, на котрий вшисткі зубами скреготали! І певне, гди би ся їм ведлуг * замислов їх повело *, вшисткой би ся русі було достало, але тамтому місцу на горі так ся трагедія точила.

П'ять миль от Барисполя, в Буржаню ^в, жолніров тільки 25 zostалося с полтори тисячі, же їх побито на тім то місцу.

С королічевої ^г роти, [що] стала в Луцьку і на русь окрутне ся перехваляли, «гди ся вернемо вшистких вас в п'ясті міти будемо», мовили, п'ятдесят товаришов * згнуло, окром пахоликов *. Німцов і гайдуків ніц, альбо мало ся што остало, тих, що за Дніпром були. Бо тії, що монастирі лупили за Дніпром, так повідають, же триста вельце значних панов коронних * згнуло; вшисткого войська до десяти тисячий згнуло.

То видячи пан гетьман, же зле, що біють, хоть би еще десять раз так великое було войсько, нога би їх

^а В рукопису тут помилково пропущена дужка.

^б Очевидно, тут в рукопису пропущено слово «Кириловським», внаслідок чого речення стало неясним. Так а здогадка виходить з того факту, що в північно-західній околиці Києва, за Подолом, на місцевості під назвою «Плоске», дійсно в 1616 році при церкві Миколая був заснований жіночий монастир, названий Іорданським, який перебував у залежності від київського чоловічого Кирилівського монастиря (див. Н. З а к р е в с к и й. Описание Киева, т. I, изд. 2, М., 1868, стор. 201). Ця неясність спричинилася до заміни у вид. ЮРЛ слів «под киевським монастирем», всупереч тому, що написано в рукопису, словами «под Киевом монастир».

^в Так в рукопису названо населений пункт Березань.

^г У вид. НС надруковано «королівичевої», а у вид. ЮРЛ «королевичевої». В рукопису ж ясно написано «королічевої». Очевидно, в ті часи вживалася і така форма цього слова.

не войшла, молился, слише, бо і его намет^а навіжали^{*}: «Найсвятійшая панно, винесь же мене оттоль здорового!» І так о примир'є просил, і що хотіли козаки, то собі вимовили, же знову козаков хоть сто тисячий. Яко і сам виділ, гди му, слише, Тарас⁶⁷ обраного войська показал позосталого: юж не 6 тисячий нех будет, гетьмана не он, а ні кроль має надавати, тільки сами обирати, признал му рицество. При пану гетьману отцов було честніших^б п'ять. Теди, слише, показовал їм, слези отираючи, труп великий, тії слова мовячи: «Ото ж унія — лежить

Dista
Coniecpolsky. русь с поляками!»

Жолніре зась позосталії хотіли конфедерацію на него поднести, же їх так много погинуло і гине, а не платять їм. Теди ся їм записал на своїх маестностях, же зараз вшистко заплатил^в і еще їм чверть даровал. Козаци реєстровії, що позостали скілька сот, до них же пан гетьман приточил больше. Юж мі ся с пам'яті вибило. Можете кто інший повідати, хто ся бога боїть, справедливе.

Тое зась запевно повідано его милості отцу архі-мандриту, же унітове, що през кілька літ юж пінязі здирали^г, на школи рекомо, теди тії пінязі послали були до его милості пана гетьмана, котрих було, єдні

^а В рукопису це слово написано нерозбірливо, внаслідок чого у вид. РИС надруковано «на місті», у вид. НС теж надруковано «на місті», а в дужках додано «намет». У рукопису ж ясно написано «намѣт», що означає — палатка, шатро. У вид. ЮРЛ так і надруковано — «намѣт» (наміт).

^б Це одне з найтрудніших для читання місць рукопису. У виданнях РИС і НС це слово передано фразою «от наших», у вид. ЮРЛ — «і наших», але, очевидно, і те і друге читання неправильні. В рукопису цілком ясно написано «честнѣших». Це цілком узгоджується зі змістом і смыслом речення, тому що, мабуть, нічого було робити в таборі польського гетьмана Конєцьпольського представникам православною духовенства: тут може йти мова лише про католицьких духовних осіб. По-друге, відомо, що в політичному житті і в діях польської армії католицьке духовенство брало найактивнішу участь і його представники завжди були наближеними до урядових осіб і керівників польського війська. Що ж стосується самого цього слова, то вираз «честніший отець» — звичайний епітет, який вживався по відношенню до осіб духовного стану. Разом з тим слова дорікання, висловлені Конєцьпольським: «Ото ж унія — лежить русь с поляками!» — могли бути скеровані лише до представників католицького духовенства, як ініціаторів унії, і навряд чи міг би він звернутися з такими словами до представників православного духовенства. Написання цього слова в рукопису відповідає прочитанню його — «честнѣших».

^в У всіх попередніх виданнях літопису це слово читається «заплатить». Це неправильно. В рукопису ясно написано «заплатил». Обставини в польській армії тоді склалися так, що розплату з жовнірами відкладати було неможливо. Тому Конєцьпольський вирішив розплатитися з військом негайно за рахунок своїх маєтків.

^г У попередніх виданнях літопису це слово читалося — «збирали». Уважніший розгляд рукопису показав, що тут написано — «здирали». Це дуже важлива деталь, що разом з іншими даними свідчить про виразну антиуніатську спрямо-

повідать 40 тисяч, а другії — 80 тисяч. Теди і тії пінязі козаки за Дніпром юж отняли. Яко ж есть подобенство, бо Рудський ^а в Києві бул, і з жолнірами ся намовлял, і у пана гетьмана бул.

Зри. Пан гетьман, гди за Дніпр мал іти, теди мнісі * домінікани меч посвящовали і около костела * носили, і през вшистку мшу * на олтару лежал с тим докладом *, же на то поганство *, на русь, жеби їх викоренати» ^б. (Собралися бо лізти на главу її і на віру, іскопа яму і впасти) ^в.

Гетьманом козацьким ніякись Тимош Мигайлович Оренда ^{б8}, котрий рукою власною тії новини * послал знаємим * ^г своїм в року 1630.

Року 1631. Кроль Жигмунт III умер ^{б9}. В тім же року церков посвящовано во Львові святої пречистої.//
с. 171 1632.

Року 1633. Король Владислав настал ⁷⁰, син старого короля, і русі прав старих поправил без унії, і на митрополитство право надал так же без унії. А того ж року Петр Могила, воеводич молдавський, архімандрит киевський печерський, ве Львові посвящовался у святої пречистої на митрополитство. А було при посвященню владик 4: 1. Авраамій, владика смоленський, 2. Єремія Тисаровський, владика львовський, 3. Ісаакій, 4. Паїсій, милецький; архімандритов, ігуменов і священников барзо много; так же і шляхти руської і польської, і людей барзо много. А першее посвященне було в середу святочную, бо святого Юр'я було, другое в суботу, а третее в неділю проводную;

ваність як автора опису повстання 1630 року, так і автора літопису, який вписав у свій твір документ з певним соціальним забарвленням, що позначається, зокрема, в цьому багатозначному слові. Таке прочитання цього слова цілком узгоджується з загальним змістом всього опису повстання 1630 року.

^а Так в рукопису. Має бути — «Рутський».

^б Тут закінчується текст документа, вписаного автором літопису у свій твір (початок див. на стор. 105).

^в Текст, вміщений тут автором літопису в дужках, до цього часу залишався непрочитаним. Окремі літери цього тексту написано з явним відхиленням від звичайної для автора манери письма, що, мабуть, пояснюється браком вільного місця. Ця обставина, разом зі скороченнями слів, дуже утруднює читання і не дає впевненості в тому, що це місце в рукопису прочитано цілком правильно. Однак, за своїм змістом, цей образний вираз, вписаний автором в текст літопису, цілком відповідає звістці останнього абзаца документа і має істотне значення, бо виявляє ставлення автора літопису до подій селянсько-козацького повстання 1630 року.

^г У виданнях РИС і НС це місце тексту спотворено і передано словами — «починал знаменем». У вид. ЮРЛ надруковано правильно — «посилал знаємим своїм», тобто знайомим.

і апарата * взяв на себе, которії сам патріарх святійший посвящовал ⁷¹.

В том же року 33 король Владислав скоро по коронації поїхав до Москви з войськом великим, бо юж Москва отбирала Сіверщизну, а Смоленськ юж хтіли взяти, ілі би * король бул не приїхав ⁷². Турчин, довідавшись, їж король польський поїхав до Москви, казав гетьманові своєму на ім'я Базі баші ⁷³, аби з войськом великим ішов до Польськи і бул аж под Каменцем-Подольським. Єднак же гетьман польський, то єсть Конєцьпольський, же король бул в Москві, мал ся на осторожності, войсько мал великое і там же лежал обозом * у Каменца-Подольського. І коли притягнув Базі баша, которий мовил, же «скоро до Польськи прийду ^а, без жадної трудності буду отбирати міста і замки», а коли обачил войсько польськое і спробовал трохи, обачил, їж не учинить нічого і ще жеби зе встидом не втік, вернувся взад і містечко Студеницю сплюндровал, і замок спалил, і людей побрав і пошов до Турок.

В том же року 33 Бернацький, господар волоський, на подмову волохов, же «поеднаємо турчина (бо бул виїхав до Польськи) і будеш господарем знову», добровольне поїхав до Турок із скарбом великим, то єсть 3 мільйони повіз. А турчин тому рад: скарби побрав, а єму казав шию утяти і на господарство казав поїхати до Волох Семионові, воеводичові молдавському, брату отца святійшого митрополита Петра, которий немного будучи на господарстві, бо скоро послал отповідь до короля єго милості до Польськи. А ^б господареві волоському розказав до себе Симеонові, а он ся побояв, щоби єму тоє ж не було, що Бернацькому, до Польськи виїхав ⁷⁴.

Року 1634. Король єще в Москві ^в бул, бо таки й там і зимовал, отбивши Москву от Смоленська. А Шагін ^г, гетьман московський, з войськом великим окопав ся у острожку * противко короля, которий бул барзо оборонний, с которого ся боронил, же не могли їм що чинити. Потом до короля козаков пришло много і другії єще шли, а Шагін, коли тоє вчул, пе-

^а Рукою автора літопису між рядками над словом «прийду» вписано слово «пойду», яке по смислу більш підходить для фрази, сказаної турецьким воєначальником

^б Тут явно не вистачає слова «турчин».

^в Тобто на території Російської держави.

Так в рукопису. Має бути —«Шейн».

Висновки з цього...
...вони були дуже хороші...

...вони були дуже хороші...
...вони були дуже хороші...

...вони були дуже хороші...
...вони були дуже хороші...

Висновки з цього...

Висновки з цього...
...вони були дуже хороші...

Висновки з цього...
...вони були дуже хороші...

Висновки з цього...
...вони були дуже хороші...

Висновки з цього...
...вони були дуже хороші...

Висновки з цього...
...вони були дуже хороші...

Висновки з цього...
...вони були дуже хороші...

Висновки з цього...
...вони були дуже хороші...

рестрашившися і мусил ся поддати. А король, видячи тое, їж ся сами поддали, пустил їх вшистких вольно, тільки гармату побрал і порохи, которих було барзо много. А цар московський ⁷⁵, видячи тое, що Шагін вчинил, же ся поддал, в котором он великое уфане * міл, мусил юж і сам склонитися до примир'я, і учинил примир'я, а сам ся на Шагіну помстил, которого і з его народом вигубил.

В той же рок 34, еше король в Москві бул, як турчин прислал отповідь, а сам войско великое зготовил юж до Польськи, що король его милость видячи, послал з Москви до гетьмана Конецьпольського, розказал, аби войско зготовил потужное *. І так учинил: розказал королевським іменем вшистким воеводам і ксьонжентом, і вшистким паном, аби каждый ставился як з набольшим людом і сам гетьман зобрал великое войско, і вшисткі ставилися с потугою великою і з'ї//хавшися, вшисткі положилися с тамтої сторони Каменця-Подольського от волох обозом, которого обозу було на 2 милі. Так повідали, же еше не було так вкупі войська польського і так гарматного *. А козаков еше було 12 тисячий, которії особно стояли, же ся не могли столпити вкупі і для обляження, і для живності. А король его милость, учинивши примир'я, виїхал з Москви і, прибравши собі еше люду німецького, не отпочиваючи, тягнул просто на Подулля і приїхал до Львова місяця септеврія 16 дня, во второк. О том турчин довідавшися, не ставился, а ні войська не пустил овде *; а король розказал до волох гетьманові альбо козаков пустити вперед. Тое турчин почувши, почал о примир'я просити. Король его милость, будучи ве Львові, коли до него прислали, оповідаючи, же просить турчин о примир'я, рад був барзо і мовил: «Юж собі отпочну ту і не пойду далі». Коли бул ве Львові, їздил на проїзщки, осмотривал вшистко, і галичане с передмістя Галицького просили его королевськую милость о свободу. І розказал їм місто будувати і заложити на ім'я брата своего Казимира, бо ве Львові були з ним два брати: Казимир — старший, а молодший — Александер ⁷⁶. І були ве Львові неділь 4 і 3 дні, а виїхали в п'ятницу, октоврія 17 дня. А Казимир захо[р]овал бул на вуспу і остался ве Львові, поки аж не виздоровил ся. А молодший Александер поїхал із королем і, приїхавши до Любліна, і Александер расхоровал ся на вуспу. А король его милость от'їхал, а он не хотіл ся остати і поїхал за королем хорий і так умер в до-

розі. А король аж до Гданська поїхал, а тут і другий кролевич, намолодший, умер, которий бул біскупом * краковським назначений. І так 2 ораз умерли.

Року

1635. Сейм бул ⁷⁷, на котором побори великії на- стали. Тільки в Руськом паньстві давалихмо по 30 поборов, а у інших сторонах еще большей. По том сейму, на маснії запусти, дуга великая вказалася на заход солнца. На літо зась король пошол до Прус з войськом великим. А ніякий капітан, которий ся бул оженил ве Львові у пана Дзяного, у влоха *, обнял- ся * королеві, а найбільше духовним, на Україні, где

Дуга в запусти на небі.

Кодак муровано.

Ніпр упадаєт в дунай * ⁷⁸, замок муровати і місто осадити німцями, аби козаки не ходили на море, котрому дано скарби не маліі. І поїхал, і муровал, і люду щось мал много, кілька тисячий. Козаци указовали му тое же, «то не потребное, а тобі теж не безпечне тое обійматися чинити», а он їх не слухал, еще хотіл їх зневажати. Они, учинивши раду, ніякий Самуйло Сулима ⁷⁹ з Черкас, еще два полковники з ним, зобравши козаков 3 000, пошли до него. І так напавши місяца августа, скоро запустивши, до матки божієї 3 дня ⁸⁰, з вечера то до світа збили вшисток люд его і ноги не оставили, тільки що на чату були виїхали 15 коней і тії ся остали. А самого живо взявши, наперві руки му ізікли і за пазуху вложили, і у плюдри * пороху насипали і поставили у столпа над Дніпром і запалили, і порох го втиснул в Дніпр. І на розсвіті скарбом ся ділили куршаком *, розславши килимув кілька, а потом, зробивши тое, поїхали.

Кодак збурено *.

Збитки козацькії над капітаном.

В том же року 35, на святій Михал, арцибіскуп Гроховський на арцибіскупство в'їхал до Львова ⁸¹.

В том же року по святом Марцині ⁸² сейм бул зложений сторони тих речий, що на Україні козаки починили, бо хотіли знову козаков зносити. Козаци реестровіі, що при королю служать, запоровціі, довідавшисья, где суть тії, що поброїли * с тим Сулимою гетьманом, послали до них, оповідаючи, їж «нас ляхи хочять бити, а так прийміть нас до себе, же бихмо * ся боронити вкупі». Они юм * не вірили, боячися зради, і не уйшли її. А потом, за присягами їх, прий[ня]ли їх// до себе, до окопу, которий барзо потенжний бул. І так учинивши зраду з войськом, аби їм старшину видали: «хочете лі сами не погинути?» А они, довідавшисья о том, сами ся добровольне дали. А они, взявши їх, обецали їм, же «не погинете», а потом, оквавши їх, отвезли до Варшави, до короля, на сейм.

Присяга зрадливая реестровців

с. 173

Там же послове були турецький і татарський, просили: «Єжелі хочете у згоді з нами мешкати, чиніте нам справедливість с тих здрайцов наших, то єсть козаков, бо в тім року 5 раз на море ходили». І позволено їх потратити, которії і смотрилися на їх смерть. І стято їх 4, а двох упросил посел турецький.

Року 1636. По сеймі кроль от'їхал бул до Литви і там през літо бавился.

Року
Перенесеніє
костей
княжих
з Острога
до
Ярославля.

В том же року на свята великоднії, з неділі на по-неділок ⁸³, у Острогу пані воєводиная, дочка ксьонжни ярославської ⁸⁴, пошедши до замку, казала собі груб * отворити і добити склепу, где лежало тіло отця її, і казала его взяти, которое юж було згнило, тільки кості, которії взявши, казала їх помити і посвятити святим ^а езуїтом * і отвезла до Ярославля до святої ^б матки своєї. А казала їх провадити з церкве, гди русь звикла на пам'ять звитязства Христа спасителя нашего с крестами, с хорогвами триумф коло церквій отпраовати *, аби с того напасть на русь учинити. І так учинили много злого християнству.

В том же року, перед зеленими святи ⁸⁵, і тут не без клопоту християнам справедливим було. Его милость отець Гулевич, єпіскоп * перемиський, ведлуг привілея, который король надал, уїхати хотіл до святого Спаса в горах, которому не хотіл допустити Крупський ^в, але он, маючи при собі королевських комісаров, і през розказанне їх, уїхал. Теди Крупський, поїхавши на трибунал до Мазуров, до Пьотркова, і удал его за гвалтовника, же «мя наїхал і розбил в монастиру, в котором шкод маю на 30 тисячий», і присяг на него.

Початок
неволі
козацької.

Того ж року пощастило ляхом. Гетьман корунний Конєцьпольський ведлуг свих ^г способов поїхал на Україну до обозу. Воєводич руський Данилович ⁸⁶, взявшись із обозу і [з] седмисти люду, поїхал на отби-

^а В рукопису досить чітко написано слово «святим». Так воно і відтворено у виданнях РИС і НС. Але О. Левицький чомусь вважав це помилкою, допущеною в рукопису, яку зберегли і видавці. Він безпідставно замінив слово «святим» на слово «отцом». Автор літопису, мабуть, механічно вжив тут слово «святим» як епітет, що в ті часи широко застосовувалося в Речі Посполитій по відношенню до езуїтів, або він жив його з іронією, що цілком можливо в мові автора літопису — яскраво виявленого антиуніата.

^б Тут же в рукопису ясно написано слово «святої». Так воно відтворено у виданнях РИС і НС. Але і тут О. Левицький без будь-яких підстав слово «святої» замінив на слово «тої». Хоч нам і важко тепер визначити, в якому розумінні — благоговійно-шанобливому чи іронічному — автор вжив тут це слово, однак немає сумніву, що воно читається саме так.

^в Так в рукопису. Має бути — «Крупецький».

^г Так в рукопису. Має бути — «своїх».

рання староства * до міст, где козаки мешкають, і розказовал, аби заровно отправовали подданство як міщане, так і козаки, которіі ся отмовляли: «Ми смо * люд рицерський, тому смо не привикли, бо то нам не звичай, але тя прохаєм, заховай нас з ласки своєї, милостивий пане, бо можем ся на що вам придати». А он їм отповідил, же «я не дбаю о вас, бо я маю над вас ліпших рициров». Скоро тоє вчули от него, подяковали му з[а] мешкання. Он тиж поїхал з німцями назад, а було при нюм 4 сот, обачил трошки татаров, хотіл із славою до гетьмана приїхати, але свідомий тих речей козак мовил: «Милостивий пане, дай покой, бо то ваб на вас, жебисте не програли за виграння і будет встид». А он того не слухал, але рушился к нім, которого огорнули вкруг і ледве сам утік, і то за помочю козацькою, а німці, як мухи, погинули. І так до обозу приїхавши, знову взяв 4 ста люду, поїхал в дикіі поля, хочючи німецькою штукою помститися. І так его зо вшистким взяли татаре.

Воеводич
руський
Данилович.

В тім же року гетьман польний * пан Казановський ⁸⁷ умер у обозі, которий много воєвал в Москві із старим королем, так же і с тим.

В тім же року і іних панов много померло: умер ксюнжа Януш Вишневецький, староста * кременецький, которий ставил под час потреби * до обозу люду 1 000 альбо полтори. Так же умер ксюнжа Заславськое Єрій, так же ставил часу потреби 1 000 люду.

с. 174

Так же пан Лукаш Жолкевський, //староста переяславський, що с козаками оріхи гриз, так же 1 000 люду ставил. Так же і литовський гетьман пан Сапіга ⁸⁸, которий ставил 10 000 люду. Пан Бережанський, подчаший *, умер, пан Куликовський умер і інших много померло.

Року

Року 1637. Скоро под сейм земля ся трясла на велю панни Марії гдромниці ⁸⁹, із суботи на неділю, о годині дев'ятой. Потом весна була барзо сухая, не хотіло ся нічого родити, але і трави не було. А потом огні почали панувати, же много міст погоріло: Сокаль, Крилув, Белз, Самбур, у Вишні передмістя, у Яворові, і ве Львові предмістя Галицькое вшистко і костелов два, і третьому ся достало. Не досить ту, але і Україна о тих же огня роскошах мають що повідати. **В тім же року** новина була принесена от Риму, же там дощ падал крвавий і град так великий, як полтора фунта олова, і перун * ударил на каплицу, где есть у схованню папезькая корона; мніх, літаючий над містом воалал *: «Біда тобі, біда Риме!» А бул в

Новина.
Дощ
крвавий.
Мніх літал
над Римом.

Велет.

білих шатах *. На пророчество тое, где мовить: «Горе тобі Віфсаїдо, і ти Капернауме, вознесийся до небес, снідеш до ада»⁹⁰. Так тиж і з Волох чутно було о якомсь мужу, о велеті, же, мовить, у господаря волоського на бенкеті носил верблюда на едной руці, а великий, мовить, барзо, а літ му 18.

В тім же року татаров поддалося дванадцять тисячий королю польському і присягнули пред гетьманом Конецьпольським, і указано їм мешканне за Дніпром межи козаками. Гетьман, зараз польний, Потоцький, староста каменецький, приїхавши до обозу, позволенням * гетьмана великого коронного * Конецьпольського, розказал вшисткому войську, аби за Дніпр на лежу * пошли на зиму, рекомо для татар, але больше для козаков. А козаки тиж не пишніі: еще ся войско лятськое не осмотрило, а они юж гдесь заділи 5 хорогвій (їдять не лупячи). Жолніре, видячи тое, стали обозом за Білою Церквою, мовячи: «Поки нам пінязей не дадуть, не будемо ся роз'їздити». А они ся бояли: поб'ють^a козаки. Що тут було на той стороні Дніпру, послали живность тамтим, що ся живности не міли, і трафілося, же мимо єдин замок везли. Тен шляхтич, маючи надію, що єсть войсько польськое, «юж ся козаков не боїмо», випавши * з замку, забрали онії подводи козацькіі. Онії козаки дали до козаков знати. Козаки послали скаржити до пана гетьмана лятського на того шляхтича, а он і тих посланцов^б. Козаки, видячи зневагу, же не могут одержати справедливості, учинили собі сами справедливость: послали кілька сот козаков одобрати свое. Онії под'їхавши, побили всіх що до єдного, і пана, і паню, і діти, і вшистко забрали, що єдно було в замку. По тім дано знати до гетьмана польського, котрий розгнівавшись барзо, послал хорогвий п'ять, под которими було людей 7 сот, казали місто козацькое висічи, і жонок, і дітей, аби єдно бул русин, казал губити, бо козаков не було. О чом довідалися козаки, пошло їх с тисячу альбо і больше. Оступивши тое місто, отдали їм, же ніхто не знає, где ся поділи тії

^a Це слово в рукопису написано дуже нерозбірливо. За змістом речення тут має бути — «поб'ють» або «побіють». У вид. ЮРЛ надруковано «поб'ють». У виданнях РИС і НС надруковано «побити», що зі змістом тексту ніяк не в'яжеться.

^б У примітках до видань НС і ЮРЛ зазначено, що в цьому місці тексту нібито пропущено закінчення речення. Мабуть, це не так. Автор літопису, очевидно, вважав само собою зрозумілим, що той же шляхтич, який пограбував козацькі вози, захопив також і посланців, направлених козаками зі скаргою до польського гетьмана.

то 7 сот жолніров, бо і жадного забитого не знашли, мовили: «Альбо їх поїли?». В тім гетьман польний пан Потоцький, довідавшись где суть козаки, пошол за ними, і так то битву вчинили с козаками, але штукаю, бо перше подослано жидов з горілками, і Павлюк ручил жидом, же заплатять. І так поспивалося військо — не знали о собі, не так о битві. А Лащ стеріг на тоє і гетьманові // дал знати, і так напавши, і побили їх.

В тім же року пан Зборецький умер^а. Тільки сами не знають, [як] много: едні кажуть 6 000, другії кажуть шестсот, третії кажуть 3 000, не можуть ся згодити. А гетьмана, а ні полковника жадного не кажуть, щоби забито. А поляки^б кажуть, же нічого не збито в войську, а кількадесят значних панов, рохмістров, поручников (на велію святого Николи⁹¹ тая битва пред польськими святи була), старих полковников побито. О том коли ся довідал канцлер пан Замайський⁹², жаловав того, що без его волі важилися того: «Бо скоро я встану с тої хориби, я тоє поганство знесу, а ежелі умру, навіки їм ніхто нічого не вчинить». І так розгнівавшись, жеби пророчество его сполнилося, умер перед велією руського Христова рождества, впрод * казавши зо всіх маєтностей попом перед себе стати, хотячи їм права і вольності отобрати, хто би на унію не позволил. І скоро ся з ближших міст зобрали скількадесят їх до Замостя, — он кадуками * забит. І так с того нічого, бо пані Замайська⁹³ казала їм до домов своїх с тим, з чим пришли, іти. В рок по пану канцлеру езуїта того ж дня і години от кадуков забит, сповідник пана Замайського, скьондз * Бартош. Пред смертю виділ пан Замайський пекло отвореноє і огонь геєнський *, а они правили, же «то чистець *, не бойся».

Смерть
пана
Замойського
і езуїти.

А межі козаками зрада ся учинила. Павлюка, що бул перше у Варшаві, коли Сулиму загублено, упрошено, яко ж бул і в Замостю по випущенню, козаки, обачивши, же то їх зведено, видали Павлюка, Томашика⁹⁴ і Чечугу, а небожчика Кизиму в Києві з сином зтрачено.

Року 1638. Сейм бул о середопостю⁹⁵, на котором потратили козаков старших, що їх козаки видали, то-

^а Ця фраза, безперечно, написана після деякої перерви в роботі над літописом. Записавши, явно не на своєму місці, поодинокий, уривчастий факт — звістку про смерть Зборецького, — літописець потім продовжив свою розповідь про боротьбу козаків проти польсько-шляхетських військ.

^б В тексті рукопису написано — «Павлюка», але це явна описка.

го то Павлюка, і Василя Томашика, і Сахна Черняка, котрий ся їх ужаловавши, сам поїхал з ними до-бровольне. І так їх постинано. А на Україні козаки броїли і ляхом деспекти * чинили, німцов як мух би-ли, міста палили, жидов різали, як кур, мніхов у ко-стелах палили едні, а другії гумна молотили, їздячи стада займовали, м'яса до бочок солили, живність собі готовали. А потом, под'їхавши под лядський * обоз, вшисткі коні займили, же небожата * ляхи, по-верши пиху, мусили піхотою * ходити. А потом ляхи, обачивши, що зле, почали для бога о ратунок проси-ти. І так почали уїздити і на три обози становилися, бо ся бояли. А козаки стали і оточилися так потенж-не, хотяй би кілька літ їх доставали, то би їх не до-стали. І так що раз то ляхов в луках штук учинили, хотяй сами хлопи, бо ся сами ляхи раховали, же мо-вили: «Не помнимо нігди такої потреби у чужих зем-лях, жеби так шляхти, корунних панов погинуло, як ту», же самого товариства, ротмістров, поручников — шестсот, опроче пахолков, опроче німцов, що їх бар-зо много погинуло. І остаток би бул вигинул, же юж ізложивши встид на сторону, хотіли би назад, але ніяк було, а хотяй ся хто збирал там їм на помоч, не-споро було. Потом почали примир'я просити, альбо рачій * згоду з собою запирати * ^а. І так заперли зго-ду перед лядськими святи ⁹⁶. І наказано їм гетьмана собі обирати, полковников надано їм польських до кожної тисячі, а при каждом полку триста німцов // драганов * для остороги ліпшеї.

с. 176

В тім же року 1638 весна була барзо сухая, не хотіл дощ падати, не хотіло ся нічого родити, а ні трава, і що ся було озимини оказало, то у свята зеленіі ⁹⁷ мороз попсовал, а що сіяно ярини, то за посухою не сходило. Аж по святом Петрі ⁹⁸ дощ спал, тож почало сходити.

В тім же року у пришлом * новину було принесено от Заходу, же там коло Риму много міст і сіл по-западало, а в єдном місті костел барзо великий под час казанія завалился, і ксьондза на кафедрі * і вши-стких людей, которих барзо много, побило.

А ту зась в Польщі, так же, яко і пришлом року ⁹⁹, огні пановали. Радимно вшистко вигоріло, Яворув, Тишовці, Щирець міста погоріли, і в Ярославлю пер-редмістя, так же і ве Львові на кілька містах показо-

^а Слова «згоду запирати» — буквальный переклад латинського вислову: «расет claudere».

валося. І так за тими розкошами, а більше за божією волею, з нового — жито було колода го золотих 22, а гречка по золотих 19. Єще і то би нічого, але юж споминається, як перше на фараона * була помста ¹⁰⁰, так же і тепер: не досить, що по дереві хрощаства були, але єще горше — що посіяно, то і тоє псїдають в землі якієсь робаки. Помста божая!

В тім же року комісія була, і староста вшистого ремесла пустил, до цеху казал приступовати *. А тоє бу[ло] о ярославськом ярмарку ¹⁰¹.

Місяць
ушел бул
с неба. 1638

В тім же року на небі якієсь чуда ся показовали, і місяць гдєсь ся бул заділ: тільки с подполня а погодливої ночі таки єго не було в небі.

Року 1639. Урожай бог дал над сподіванне, бо ся бояли сіяти, ще б не було урожаю, і так мало сіяли. Але бог дал великий урожай, же колода жита була по золотих три, гороху полумірок * по грошій 20, і вшистко було тане *.

Року 1640. Перед зеленими святи, в четвер (тогда було царя Константина) ¹⁰², о годині 12, у Львові на мості запалилося і вшистко передмістя згоріло до години 18. Раховано шість тисячий домов згоріло.

Року 1641. Скоро по ярмарку ярославськом у Ярославлю мор ся почал і трвал аж до року. В тім же року владика львовський умер Тисаровський в середу, на святого Феодора Тірона ¹⁰³.//

с. 177

Року 1642. Кляштор * заложено в воеводином дворі на стрільниці *. І приморок почался починати таким способом. Люде злодії викрали домов 5, що у Ярославлю повимирало богатих людей щонайбільших, і тії речі принесли до Львова, і жида во Львові передміськійі покупили. І так с того почалося примирати помалу-малу. В том же місті син пана Мигалов поїхал до Турок і заповітрился, і сам умер в Турцех, а до Львова товари припроважено. І з того ся мор почал у місті і на передмістю, до святих П'ятниць ¹⁰⁴ занесли, і так поп і дяк і много людей померло в том року.

Року 1643. Пасха вкупі ¹⁰⁵. Георгія в неділю. Жидов на предмістю бурено. І святий Юрій ¹⁰⁶ погоріл.

Року 1644. Умер староста львовський Мнішок пред рождеством Христовим. В тім же року на польськіє запусти до великого поста, во вторник ¹⁰⁷, умер арцибіскуп львовський Гроховський.

Року 1645. Церков святих П'ятниць во Львові господар волоський ¹⁰⁸ збудовал і посвящена в тім року.//

Року 1646. Кроль польський Владислав IV хотів воевати на Турка і затяг бул люд шведський, котрий великії збитки всюди чинили. Сенаторове і Річ Посполитая того не допустили, війни з турчином міти не зezволили *, бо еще примир'я було не вишло.

Року 1647.//

Року 1648. Король Владислав четвертий перед вознесенієм умер, по которого смерті в тиждень войско польськое кварцяное *, которое на козаки було пошло скоро на весну на Україну, Богдан Хмельницький, з реестровими козаками реbellізовавши * і з Ордою кон'юровавши * татарською; под Жолтими Водами збили і о трех годинах на порох обоз і жолніре живцем зо всіма добрами, оружієм і арматою захватили і в неволю татарськую гетьманов Потоцького, коронного, Калиновського, польного, з многи шляхти задали ¹⁰⁹.

Тогди Потоцький досить анімушно * строфовал * Хмельницького: «Хлопе, мовить, чим же так зацному * рицерству Орд татарських (которим и звитяг приписовали) заплатиш?» Которому отповіділ Хмельницький не глупе: «Тобою, мовить, і іншими с тобою». І на тих міст * отдал его татаром, і окован зо всіми. З того обозу ледво хто уйшол, для оповідення чуда так знаменитого захован, і то в сермяжці *, не в блаватах * вишол.

Потом екскузовался Хмельницький у сенату, і у ксенжунт, і у панов великих, же то з неволи учинити мусил, боронячися, і же ему ж полковники над козаками лядськії кривди чинили великіє і всему Войську Запорозькому, старшинствуючи, особливе Чаплінський ¹¹⁰, і хуружого коронного * на то побудивши Конєцьпольського ¹¹¹. Просил теди о приверненне * вольностей давніх Войську Запорозькому, посли на конвокацію * виправивши до Варшави, которим обіцано було под кондиціями * певними все през комісаров пана Киселя, воеводу brasлавського, і інших до Києва на комісію виправлених, привернути ¹¹². А же Хмельницький розослал бул полковников на всі сторони: на Білую Русь, на Сіверщизну, на Поліссе, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которих навенцей * хлопства * в'язалося, і добивали містечок і міст, шляхту і жидов, і ляхов всіх впень стинаючи, а добра у всіх огулом отбираючи і обдираючи, і людей невинних губ'ячи, костели і кляштори луп'ячи. Особливе Кривонос на Подоллю тоє броїл. Теди ксюнжента Домінік ¹¹³, булаву гетьманськую ма-

ючи, і Вишневецький ¹¹⁴, і Остророг ¹¹⁵, подчаший корунний, которії войська рейментарами * були ¹¹⁶, зо всею шляхтою жолніря битного * ^а большей, ніжлі на п'ятдесят тисячий за Константинов, под Пилявці, занежавши комісії, з Хмельницьким битися зезволили. А же войська козацькїї з ордами і хлопства незлічного купами перестрашили їх великістю своєю, теди всі ночью з обозу без потички *, у чім хто мог і з чим хто мог, і где хто мог, армагу, оружія і добра всі зоставивши, утекли. За которими Хмельницький зо всею потугою, тое ж містам усім чинячи, аж под Львов при-тягнул, ксюнженця Вишневецького гонячи, который пред его пристям з подчашим і Синявським ¹¹⁷ всі клейноти *, і золото, і сребро от міщан і кляшторов, і костелов, і церквей поотбирал на войско, обіцуючися боронити Львова і не отступити міста і міщан.//

с. 180

Вшак же *, скоро послішали о козаках і орді, по-утікали: Вишневецький — до Замостя, другії, — где хто могл. А Хмельницький, от міста на два крот сто тисячий червоних злотих данї узявши і залогу їм зоставивши, под Замостя потягнул *. О том ксенжа ¹¹⁸ відомость взявши, до Варшави вступил. А Хмельницький і от Замостя дань взявши, отступил і послі до сенату виправил, вотуючи *, на короля Казимира ¹¹⁹, которого і Корона вся, хотя не хотя обрали, который на тих міст писал до Хмельницького през посла своего і уступити жадал їм на Україну, обіцуючи їм і то все пробачити, що поробили, і що просили, даровати на коронації своїй. І уступил Хмельницький зо всім войском на Україну, упоминаючи * шляхту універсалом * своїм, аби русі, подданих своїх, не губили, що і король мандатом * своїм подтвердил бул.

Але орди люд незлічонний з собою до поганських країн затягли ж во плін. Бул теж і голод всюди, куди тільки прошли войська козацькїї. Було і повітря * ніякоєсь, бо люд мер окрутне всюди наголову, навіть і в самих їх войськах, набарзі * на бігунки *. Мнозство їх великое на дорозіх і на Україні змерло. І з самих татар Тогай бей, царик татарський, умер, і той Кривонос, полковник, і іни многії по звроті от Польськи.

Львов, боронячися, передмістя сами спалили всі округом. Воду отняли були козаки, рури * попере-

^а У вид. ЮРЛ внаслідок неправильного читання рукопису надруковано — «жолнірю, битною».

тинавши. Замку Високого добули і люд вистинали, также по кляшторах все побрали і по церквах. І люд един татаре вибрали, другий от меча погинул, третій — от голоду, четвертий — от повітря. У церкві святого Юр'я трупа 54 забитих людей, і татарин, на самий престол упавши, розбився. У бернадинов русі ж, що була поутікала для оборони, на п'ятсот і большей постинано, также і в місті, на ратушу, на валах.//

Року 1649. Коронація по трех кролях в Кракові була і сейм тронедільний, на котором знову посполитое рушення на козаков ухвалено ¹²⁰. Виправлено і комісаров було, пана воеводу браславського ¹²¹, до козаков, але с того нічого, бо ледво назад в покою вернулися, конклюдовавши * і отложивши комісію до зелених свят ¹²², под кондиціями певними покой заварши *: аби козаки по Горинь і Случ і Пріпить далей не заходили і залози свої міли і по Каменець-Подольський, а поляци з сего боку ку нім не переходили, русі ж теж аби по містах і по селах не губили; що еднак не сполнили поляци, бо многих і духовних і світських, винних і невинних на паль повбивали, і погубили таємне и явне, і наїзди * чинячи, і каждый в своїй маєтності шляхтич. Що гди ся донесло Хмельницького, не схотіл покою і згоди жадної, любо бул пункта * послал до кроля ¹²³, аби воевода киевський завше русин бул, і каштелян *, і митрополит в сенаті аби засідал, і унія аби повсюду знесена була. Вшак же і того венцей * не домагаючися, годитися отмовил для недотримання слова і тиранства над руссю лядського строого. Гди теди міста і містечка висікали на Подоллю, добиваючи Острополя, Полонного, Красилова, Константинова Старого і Нового і інших, Синявку, Зінькув... ^a, козаки почали — наступова[в] пост Петров — і, Межибожа добувши, впень вистинали і спалили і ляхов з тамтих крайов вибили. Уступили ляхи аж под Збараж місто і окопалися потенжне, а козаки за ними здалека, чекаючи конца посту Петрова ¹²⁴. В п'яток теди самий з вечера приближившия, назавтріє, на 12 апостолов ¹²⁵, скоро ксюнже Вишневецький Єремія Корибут, з руського покоління лях, швагер пана Замоїського ¹²⁶ і Конецьпольського хоружного, до обозу того (где були старшими над ^b панбельський ^v Фірлей ¹²⁷, пан каменецький Ляскорун-

^a Тут скорочено написане якесь слово. Мабуть, «інші».

^b Тут пропущено слово «войськом».

^v Так в рукопису. Має бути «бельський».

ський ¹²⁸, пан подчаший коронний Остророг, пан хоружий коронний ¹²⁹, ксьонже Корецький ¹³⁰ і інші панове з повітов * Каменецького-Подольського ^a, пан Сенявський, староста львовський, і с повіту ^b Волинського ^b зобрани в тисячах 18) в'їхал, на тих міст огорнули его козаки в суботу по святом Петрі ¹³¹. І так знову окопавши їх на шесть миль вшир, коло них стоячи з ордами, стерегли їх през неділь п'ять, аж от голоду і страху поздыхали сами. Мало що їх позосталих безоружно вишли на піших ногах і достиховали по дорозі і по містах.

Которим на одсіч сам король с посполитим рушенням в п'ять неділь в тисячах чотиридесятих пошовши, под Зборовом оскочоний от козаков і татаров, где сам Хмельницький і ган, цар кримський ¹³², будучи, так нагнали в сак ляхов, же аж ся попод вози і в вози крили пред кулями і стрілами, где больш їх погинуло, ніжлі под Збаражом. Аж о примир'я сам король просил і, обещавши козаком вольності і надавши на письмі под певними кондиціями, покой запер так з Войськом Запорозьким, яко і з ганом кримським, що все на пришлом * сеймі при концу того ж року міли потвердити і вічними часи так у згоді жити. А так на тот час аж ви//пущени були обляженці і недобитки збаразькїї, подписавшися впрод на тїї ж пункта, с которих напереднійшії тїї були:

с. 182

1. Аби козаков 40 000 було реєстрових.

2. Аби Чегрин, отчизна Хмельницького, зо всім обестем своїм в околиці при булаві Войська Запорозького вічними часи зоставал.

3. Аби от Дністра по Браслав і іншії міста, просто лежачїї до Дніпра аж і от Дніпра до границь Московських, все козаки були, где нігди жовнір стояти не маєт.

4. Аби воевода київський завше русин бул і всі урядникове в Київськом, Браславськом і Черніговськом воеводствах русь були.

5. Аби митрополита в сенаті столец * міл.

6. Аби унія всюди знесена була.

І іншії пункта дробнійшії були, одинадцять в лічбі.

^a Тут пропущено слово «воеводства».

^b Так в рукопису. Має бути «повітов».

^v Тут же пропущено слово «воеводства».

С КРОЙНИКИ БЕЛЬСЬКОГО РЕЧІ ПОТРЕБНІ ВИБРАНІ (Острозький літописець)

арк. 126

Літа от рождества Христова 1500. Москва Сівер землю взяла, Путивль, Дорогобуже, Торопець і інші міста.

Року 1509. Мур почали отводити около Вільни ¹³³.

Того же року князь великий московський міста зацного і славного Пскова обітницями * достал і звон великий, котрим на гвалт звонено, до Москви отпровадил ¹³⁴.

Того же року дрижання землі великое у Цариграді, іже * Базет, песар турський, з міста випровадившися под намети, в полю мешкал. Так то же в і Босні, в Далмації і ве Влошех аж міста западалися збудованієм.

Року 1512. Татар поражено под Вишневецем ¹³⁵.

1514. Поддался Смоленск Москві.

Того же року на Кропивні наші поразили москву на 80 000 ¹³⁶.

Року 1515. С Костельца з францимиру ^a королевої Бони за князя Ілію Острозького пошла ¹³⁷.

Року 1516. Татаре бузькії округнії над примир'е були ¹³⁸.

Того же року місяця грудня знову под Межибож і Зіньков, і Летачов, і Каменець вторгнули. В той же потреби под Межибожем внук князя Костентина князь Роман згинул ¹³⁹.

Того же року увесь Петриков вигоріл. І цісар турський Селім Сірію, Єгипет і Аравію взявши, у Костантинополю здох ¹⁴⁰.

Того же року цар перекопський ногайських татар под себе подбил.

Року 1519. Битва сокальська. Князь Костантин ¹⁴¹ з іншими пани уїхал на замок Сокальський пред татари. Наших войська було 5 000, а татарського 80 000, гди ся потикали *.

Року 1520. Кроль Август родися ¹⁴².

Року 1521. Махмет, перекопський цар, взял Казань под Василієм, князем московським, і в Москві больш 300 000 в'язнів набрал ¹⁴³.

^a Так у рукопису. Має бути «фрауцимиру» *.

Того же року цісар турський Білогород землі Венгерської взяв ¹⁴⁴.

Року 1524. Турци і татаре Зіньков спалили ¹⁴⁵.

1525. Місяця лютого на день години 2 і 3 і 4 і 5 сонця на небі не оказалось.

Року 1527. Князю Костантину родися син Василій ¹⁴⁶ в Дубні.

Того же року князь Костантин ¹⁴⁷ у Ольшаниці татар побил.

Того ж року Карла П'ятого цесаря войско Рим взяли, аж їм папіж 300 корон откупилсся і от тих часов з цесарем преставати * бецал * ¹⁴⁸.

Того ж року див чоловічий: уродилося дитя — голова львова, перси косматії, скригитало зубами, голосом страшним ричучи. Жив бул годин 8.

Року 1531. Битва була з волохи под Обертином ¹⁴⁹.

1532 ^a.// Комета през 8 днів трвала.

Того же року цар перекопський на Черкасіх, маючи с собою діл 50 ^б і еничаров * до кілька тисяч, Остафія ¹⁵⁰, старосту черкаського, добувал, а іже ему нічого не вчинил, з ним ся поєднал.

1533. Князь великий Василій умер, зоставивши сина Івана у 4-х літїх ¹⁵¹.

1534. Секта новокрещенцов, которїи бул головою Ганусь, кравець, менилсся кролем ізраїльським, а товариш его звалсся духом святим.

Того же року татаре предмістя у Жаславлю ^в спалили ¹⁵². Стародуб нашї взяли. Гетьманом бул Ян с Тарнова ¹⁵³.

Того же року татаре були о святом Ілії ¹⁵⁴.

1536. Дві частї замку Краковського згорїло.

1537. Місяця лютого кроль Август поприсяг права і вольності Коронї ¹⁵⁵.

Того же року рокош бул под Ільвовом, назвали его кокошію * войною, іже дома сидїли ¹⁵⁶.

1538. Цар турський землю Волоськую подбил под себе ¹⁵⁷.

1540. Малхеровую райчину *, іже на жидовськую віру пристала, і спалено її, до которой немало людеї поприставало було.

Року 1541. Цісар турецький Пеш і Будзин взяв,

^a В рукопису «532».

^б У вид. ІА неправильно зазначено кількість гармат — 8 замість 50. Помилка, очевидно, трапилася внаслідок нечіткого написання букви «н» (50), яку прийнято за букву «и» (8) (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1055).

^в Так в рукопису. Має бути «Заславлю».

так теж і матку с кролевичом, а потом его вольно пу- стил ¹⁵⁸.

Року 1541. Саранча була велика.

1543 ^а Як ^б Замойський уродилсЯ ¹⁵⁹.

Року 1548. Жигимонт кроль умер ¹⁶⁰.

1549. Кроль Август паном зостал і учинил сейм у Петрикові ¹⁶¹.

Року 1550. Браслав от татар взят ¹⁶², і в Польщі голод великий і мор бул.

Того же року Дмитр Сангушко дочку княжни Острозької Льїної з Острога унес, которого Марцін Зборовський догонил в Чехах і на господі * ранил не убраного, с которої рани умер ¹⁶³.

Року 1557. Кроль Август мост у Варшаві на Віслі казал будовати.

Року 1558. Москва взяла Нарев і у Віфлянтих великії шкоди починили ¹⁶⁴.

Року 1559. Віфлянте кролю Августу поддалися ¹⁶⁵.

Року 1563. Москва Полоцько взяла ¹⁶⁶.

Того же року деспот стят ¹⁶⁷.

Того же року под Невлем наші побили москви 40 000 ¹⁶⁸.

Того же року і Вишневецького в Костантинополю на гак скинено ¹⁶⁹.

Року 1564. Татаре були Межибож облегли ¹⁷⁰.

Року 1568. Кроль Август з войськом под Радосковицами бул ¹⁷¹.

Того же року Сенгушко добул Ули і спалил ¹⁷².

Того же року Ласький под Очаковом бул і татар громил, аж на море утікали ¹⁷³.

Того же року козаки вітепськії Усвят і Веліж спалили ¹⁷⁴.

Року 1569. Унія в Любліні дошла, Волинь, Подляш'є, Київ до Корони привернено ¹⁷⁵.

арк. 127

Того же року князь пруський при//сягу кролеві учинил ¹⁷⁶. У дні маєвії сніг великий спал і до 3 дней трвал. Петр Зборовський от Турка с примир'єм доживотним приїхал ¹⁷⁷. Голод великий бул, аж селедЯвка * по дві копи було.

Року 1570 ^в. Август кроль послал до цесаря турецького Андрія Тарановського о спокоенії примир'я, которий у него все ісправивши, бул у царя перекопського под Астороханем, в паньстві Московськом.

^а В рукопису дата написана не повністю: «амг» замість «афмг».

^б Так в рукопису. Має бути «Ян».

^в В рукопису помилково написано «1576».

І там з гаушем ^а посельство отправовал у его же землі, назад їдучи, аби занехал шкод чинити в паньстві кроля его милості, і от цесеря турецького лист до него бул даний. Там под Астороханієм, которого замку Волга ріка обишла в коло, борзо ^б много турков і татар москва побила, а другії з голоду поздыхали ¹⁷⁸.

1571. Місяца лютого зриміло з блисканням великим. Рок той бул неврожайний, люди з голоду умирали.

Того же рок[у] татаре перекопськії Москву самую округне звоевали в день вознесенія господня ¹⁷⁹, місто і замок спалили.

1572. Місяца липца кроль Август умер, маючи літ 52.

Того же року мор бул великий в Польщі, же большего не помнять.

Того же року ілекція ^в в Любліні була ¹⁸⁰.

1573. Конвокація, ілекція ^в варшавська ¹⁸¹.

1574. Кроль Генрік до Польщі приїхал і коронован в костелі святого Станіслава на замку. Скоро по коронації Самаїл ^г Зборовський чеканом ^{*} Вапського ранил, з чого мусил умерти.

Того же року кроль Генрік утік о 1 годині в ноц з замку форткою до стаень само осьм. А їдучи ^д, бул у Відню в цісаря през три дні, потом на Венецію і князство Завойськое до Франції. І листи на впокою зоставил до панов радних ¹⁸².

Того же року Івоня турків докілька раз поразил, Тагіню і Білгород взял. Того ж часу Івоня забит. Козаци там же побиті ¹⁸³. А Претрила ^е турци на господарство Волоськое всадили. Того же часу под осінь інтерегну ^ж було ¹⁸⁴.

Того же часу Селім, цісар турецький здох, а син его старший настал цісарем ¹⁸⁵.

Року 1575. Лекція ^з в Стенжиці ¹⁸⁶ і татаре покровськії коло Ільвова ¹⁸⁷.

Того же року в Синяві татаре були з Волох і о полтора крот 100 000 полону забрали і увошли през Хотин до Волох ¹⁸⁸.

^а Так в рукопису. Має бути «чаушем» ^{*}.

^б Так в рукопису. Має бути «барзо».

^в Так в рукопису. Має бути «Елекція» ^{*}.

^г Так в рукопису. Має бути «Самуїл».

^д Так в рукопису. Має бути «їдучи».

^е Так в рукопису. Має бути «Петрила».

^ж Так в рукопису. Має бути «інтеррегнум».

^з Так в рукопису. Має бути «Елекція».

СВОДНИКЪ ВЪЛАСКОГО РЪЧІЯ

потресныи выборы. Агста шрѣтка хка д ф. Москва съ
верь землю вала. пѣтнвалъ дарогосхте. таропци и
ниши мѣста. ро д ф ф. мѣрѣ почали шкходити школо сѣмѣ
Тогоже роікх князь великий московскій. мѣста зацного
иславнаго псхова шкѣстницами досталѣ. и званѣ бе
ликии. катрѣмъ накбвалтъ звомено до москвы шпро
вдаль. Тогоже роікх дрыжана земли великое оуцѣн гра
дѣ. иже сачѣтъ цесарѣ шрѣсїи змѣста выпровадши
са. поднаметы киволю мешкалѣ. Такоже тѣмѣ и ксѣмѣ
вдалмацїи. и кевлошѣхъ. Аиже мѣста западалса цсх
дованїемъ. ро д ф ф. Татарѣ пораженѣ подкышевцѣ.
д ф д. поддалса смолѣнскѣ москвѣ. Тогоже роікх на
кропкѣны наши поразили москвѣ. ро д ф е. Сїеотеца
у францы мѣрѣ королевѣ соны заисъа илю шстрѣзкого
пошла. ро д ф ф. Татарѣ кхунїе шрѣтнїе напрімѣ
рѣ кыли. Тогоже роікх мѣа гадна. зноа помѣти божѣ. и
зѣтнково клѣтвачѣ. никамѣ кторнѣли. Вштойже потрѣкѣ
помѣнїоже внїкѣ княза ксѣментннѣ князе романи згн
нѣлѣ. Тогоже роікх оуесть петрїкѣнѣ выпортѣлѣ. и цѣва
тѣрѣсїи селїменрїю. Егїпте. наравнѣ кзакшн. оукогтанн
нопауздѣ. Тогоже роікх царѣ перекосїи. маганесїи та
тарѣ побѣе поднїатѣ. ро д ф д. Битпавоїкаїсїа. Кнѣзь
костантнннѣ злншнми пѣны оуѣхалѣ казѣмѣсїѣ согалесїи
прѣтатпари. нашн канеса было ф. а татпарѣсѣо п крѣгїѣ
потысїаи. ро д ф к. крѣль аврѣстѣ роднса. ро д ф іа. ма
хмѣ перекосїи царѣ. в заль каза поваемїѣ князе москѣ
вскїи. и кмѣскѣ солшѣ тѣ казнемѣ накрѣлѣ. Тогоже ро
сѣ цесарѣ тѣрѣсїи кѣло горсдѣ земли венїгерсїеоз в заль.
ро д ф ц. Тѣрци и татпарѣ зѣтнково спалии. д ф к. мѣа
лѣтпѣго наднѣ годнннѣ. и. и г. и д. и е. ганца канѣсѣ неш
казалѣ. ро д ф к з. Кнѣзи костантнннѣ роднса смѣ нагн
лн кдѣснѣ. Тогоже роікх. князе костантнннѣ оушлшнн
ци татпарѣ погн. Тогоже роікх карла пѣтпѣго цесарѣ
воисѣо рнмѣ в зали. а ннѣ папѣтнѣ тѣ коро шкѣпнлѣ. и
штѣ часѣво цесарѣ прѣстѣпѣтн бѣца. Тогоже роікх дн
лнн оуроднлѣса дѣтпѣ. галака лѣвоа. перѣы касмѣтнѣ.
скрѣгнпталѣ зѣблнн. голово страшннѣ рнчѣчн. мнѣтѣ вѣ
годн. и. ро д ф л. Бнтпѣа бѣла зѣволохн пѣшкѣртннѣ. ф. и.

Комета пре к дний стряла . тогоже рока царь перекопе
кин начерисае мачуи есвоею дт к . кемчаро докмика д .
Шетфим староста черкеского докыбала . аже емх ничога
невчинил . змиса поемал . а фаз . князь великий каси
лен оумерь . зветавши ена икая оудхь литте . а фад .
Сейста новокрещенцо . которын былъ головою ганхь ирае .
менмла крале израеки . атопарн его звалса дхо стымль .
Тогоже рока татаре прѣмѣстл оумаславн спалили . ста
родѣи наши взяли . Гетмана былъ ганя стармова . То
гоже рока татаре были шетт илии . а фаз . двѣ чаети
замисъ иракосекого згорѣло . а фаз . мѣн лѣтото . кро
авдесте попрекель прапа иволности короне . тогоже
рока рока былъ помалово назвал его икокошио войного .
ине дома ендѣл . а фан . царь тѣрекин земля колесиди
покмилъ посебе . а фм . Махеровдн ранчнх . ине мамидо
беисен ктѣдъ приетала . испалена ей . докторой немала
лодеи поприетавало было . ро а фма . Цесарь тѣрекин .
пешь . мѣззынъ взялъ . такъ те и мѣтиса екраленичѣ .
аптого его волно пхѣтнл . ро а фма . Сарача была
велика . амг . гайсзамонекн оуродилса . ро а фми . мн
кримантѣ крале оумерь . а фмд . крале авхестѣ панѣ
зостѣ . иочини сеймъ оупеттрисонит . ро а фн . бра
славъ штаттарѣ взѣтл . иполци голова великий имѣ
былѣ . тогоже рока дмитръ санктъшско . дочкѣ княжны
шетрозисе мльиное зшѣтпрога оумерѣ . которого марци
зворосекин . дованн вчѣд . инагостодѣ ранилъ неогубрано
по . екавторѣ рамн оумерѣ . ро а фнз . крале авхестѣ
моетѣ оуваршавѣ нависелѣ казалъ бхдоватн . ро а фми .
моиспа взала наре . наувифлантѣ великий шисоды почи
нили . ро а фнд . бифлантѣ и авхестѣ подалса . ро а
фзг . Москва полоциса взала . тогоже рока деспотѣстл .
тогоже рока поневле . нашн побили москвы м . тогоже
рока ивѣшнекецского киевтантинѣ поля нагашь есинемо .
ро а фза . татаре были мѣни во шелегли . ро а фзи . кр
авхестѣ званисѣ парадосковицами былѣ . тогоже рока
генѣрѣшско докыблѣ оулы испали . тогоже рока лѣксн
пѣшчѣиковѣ былѣ . штаттарѣ громилъ а наморе оуптѣсали .
тогоже рока . козакн витепѣкин . орска . икеан епалман .
ро а фза . оунѣса киевлинѣ дошла . волн полѣше . ксѣвъ
докораны прибермено . тогоже рока князь прѣксн при

Того же року Богдан Ружинський с козаки низовими, впадши * за Перекоп, барзо великії шкоди починили ¹⁸⁹.

1576. Квітня 18 кроль Стефан уїхал до Кракова і докоронован ¹⁹⁰.

Того же року Острополь заложено, і турецький цесар// Будзик ^а взяв ¹⁹¹.

1577. Шолгеня убит ¹⁹². Татаре Дубна добували ¹⁹³. І трясеніє землі було.

Того же року война гданська, ізбито гдатчан априля 17, а юнь ^б 10 кроль под Гданск ся рушил ¹⁹⁴. Татаре под Жаславлем ^в були листопада 2 ¹⁹⁵.

Того же року комета була в Кракові скоро по заході соннца. І трясеніє землі було.

Того же року татаре маснії ¹⁹⁶ Острога добували і мало не добули, аж князь Василій ¹⁹⁷ поєднал їх і частовал в замку і вмісті з людьми татаре їли і пили.

Того же року кроль Стефан дал Подкову козака ве Львові стяти ¹⁹⁸.

Того же року писал Магмут до кроля, віншуючи * ему щастя на москвитина, леч пред ся написал, же «то есть пан великий, перший на світі по кролю, пану моїм» ¹⁹⁹.

Того же року под Кесью убито москви 20 000 ²⁰⁰.

1579. Кроль Стефан поїде к Полоцьку облегли і взяв ²⁰¹.

Того же року саранча була. Князь Острозький, воевода киевський, Чернігова добувал ²⁰².

Року 1580. Як ^г Замойський гетьманом стал ²⁰³. Остіка за зраду стято ²⁰⁴.

Того же року Замойський Веліже і Усвят взяв. Луки Великії наші взяли. Того же року Торопець спалили і Нівель взяли, потом Озерища, Порфу і Заволочье взяли ²⁰⁵.

1588. Князь Константин, крайчий *, син ^д князя Василія Острозького, у Базалії умер, похован ув Острозі ²⁰⁶.

1590. Терлецький, владика луцький, і ^е володимир-

^а Так в рукопису. Має бути «Бузин».

^б Так в рукопису. Має бути «іюнь».

^в Так в рукопису. Має бути «Заславлем».

^г Так в рукопису. Має бути «Ян».

^д Частина речення від слова «Князь» до слова «син», що помилково пропущена при переписуванні літопису, вміщена на цій же сторінці рукопису під текстом.

^е Тут в рукопису не зазначено ім'я та прізвище Іпатія Потія, який тоді був володимирським єпископом.

ський всіяли * ересь, призволяючи на новий календар, і з'їзд бул у Бристю ²⁰⁷.

Рок 1592. Козаки Переяславль спалили. Александр, воевода волинський, син князя Василя Острозького, Триполь облегл ²⁰⁸.

1597. Наливайко в Слуцьку і в Могилеві великій шкоди починил і сам громлен, а потом пойман і на палъ збит ²⁰⁹. Воевода седмигородський поражен ²¹⁰.

1598. Повітря неслиханое кільки літ було.

Того же року сейм у Варшаві бул сторони календара нового ²¹¹.

Того же року письмо ся показало на костелах і на школах жидовських і на домах, ні от кого не прочитано.

1599. Сніг великий випал на завтрее покрови, а потом згинул. Люди сіяли на завтрее уведенія ²¹².

Того же року москва татар побила ²¹³.

1600. Мигаль, воевода мультанський, наїхавши на господарство Волоськое, вигнал Єремія. Того ж року от Яна Замойського войско его поражено, а сам през го/ри, яко пес утік ²¹⁴.

Того же року цїсар турський з цїсарем християнським примир'я до 30 літ взяв ²¹⁵.

1601. Князь Василій ²¹⁶ ув Острополю бул. Осїнь була мокрая, два місяца дождь непрестанно ішол.

Року 1603. Декаврія 2 князь Александр Острозький ярославський ²¹⁷ в Красном умер, а похован у Острозі в церкві замкової богоявленія.

1604. Того же року у Острозі пожага великая була, всі міста разом горіли, неможная рече[й] рятовати, аж сами мусили з міста убо * утікати, а скрині і іное метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини. Мор ^a ув Острополю бул.

Того же року божією благодатію начася монастир во граді Любартові святого великомученика Георгія благочестивим ігуменом Кирилом константиновським, протом * святых церквей і дозорцею * повіту Волинського святых монастирей.

1605. Татаре пречиськії одного року больш ніжлі п'ять крот були і много людей побрала около Зв'ягля, Полонного, Острополя, Межибожа і Шаргорода, а над Тараски кошем стояли ²¹⁸.

Того же рока за кроля Жигмонта поляци до Москви князя Дмитра Івановичі ^b на царство отправа-

^a Пропущене в рукопису «Мор» написано на боковому полі сторінки.

^b Так в рукопису. Має бути «Івановича».

^v Цей напис зроблено почерком ХІХ століття.

дили і моск[в]у поразили, котрий в Польщі невідоме кілька літ мешкал, чернцем будучи ²¹⁹.

Того же року декабра 4 дня трясеніє землі було.

Того же року посел бул у кроля в Кракові от перського царя, аби войну поднес з Турком ²²⁰.

1606. Татаре под Білою Церквою поражено ²²¹.

Того же року рокош под Сендомиром бул, где кроль поймал пана Жебридовського, воєводу краковського, і Радівіла, подчашого ²²².

Знову озвался Дмитр, цар московський, котрий маючи гетьманом князя Романа Ружинського, землю Сіверную опановал і Шуйському великії войська поразил, і татаров перекопських до кілька на сту тисяч у Москві побил і под столицєю обозом ся положил.

1607. Послушенство кролю под Озерною, от Чирська дві милі, над Віслою виповідали ²²³.

Того же року князь Вишневецький ²²⁴ з [с]таростою каменецьким з росказання его королевської милості в землі Волоськой турков і татар больше 6 000 поразили і сина Єремїна на господарство Волоськое всадили ²²⁵.

Того ж року Гедїон Болован ^a умер, владика львовський.

Того же року знову Дмитрія на Москву поляци провадили, маючи гетьманом Ружинського, і у милі от Москви обозом // стали, по кілько крот москву поражали ²²⁶.

Того же року царевич заволський з'їхал з своєї землі і бул у пана краковського ^b і у кроля в Кракові ²²⁷.

Того же року татаре Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода пустошили ²²⁸.

арк. 128
зв.

Князь
Острозький
воевода
київський
умер.

Року 1608, місяца февраля дня 23, в суботу первою в пост великий, Василій князь Острозький, воєвода київський, умер і похован у Острозі того же року мая 17, котрий бул великий милостник набоженства крецького ^в, монастирі побудовал, маєтності надавал, навіть і до міських церков маєтності надал, на шпиталь і на школи місто надал Сурож з селами; бул богобойний, нищелюбивий, смиренный, приступ-

^a Так в рукопису. Має бути «Балабан».

^b В рукопису написано «кравського», у вид. ИА надруковано «Кравского». Мова йде про краківського каштеляна, якого називали «паном краківським», що правило для нього за титул.

^в Так в рукопису. Має бути «грецького», тобто «грецького».

ний кождому і наубогшему; жил літ 84. По нем пановал син его князь Януш, каштелян краковський.

Того же року князь московський наших за посланням кроля его милості пана Мнішка і іних повипускал. Тогді і князь Константин Вишневецький з Москви пришов ²²⁹.

Того же року листопада татаре кошом стояли под Гайсином, шкоди коло Прилуки, Немирова і Вінниці великії починили ²³⁰.

Сейм у
Варшаві.

1609. Сейм у Варшаві бул, на котором були полове от кроля перського і турецького, і перекопського, ускаржаючися на козаки о Перекоп, а перський, аби войну поднес против Турка. Бул посел англійчик і з жоною. Но козаки пред тим Перекоп збурили і замок з містом спалили і шкоди великії починили, і старосту перекопського взявши, кролю дали, а назад ідучи, і Очаков збурили ²³¹.

О монастирі
полонському.

1610 рок. Благодатію божією начася монастир успінія пресвятия богородица во граді Полонном Леонтієм, архімандритом палагойським, сербином ²³². Потом, от'їжчаючи во свою страну, спустил отцу Кирилу любарському.

О монастирі
Тригорському.

Рок 1611. Божією благодатію начася монастир Тригорський в пустині Трояновській, недалеко от Денешов над рікою Тетерв'ю, преображенія спасителя, отцем Кирилом, любарським ігуменом.

Буря
великая.

1614. Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля^а о полудні, яко ноч, в жнива: пуці крушила, сади ломила по селах — в Борисові, в Плужном і по іних селах. В тих краях, куда йшла буря тая, пашня в копах княжая кілька сот коп рознесло не знати где, так теже і людська; навіть і людей, котрії в полю того часу робили, носило поверх дерева, інших // мертвих познаходили, а інії за дерево ухватившись, і держалися mocno і так живими позоставалися. А інії на полі за стернь mocno взявшись і держалися, еслі не пустили вітру под себе, а которії пустили вітр под себе, то не сдержався, понесло, не знати где. І церкви ломило. В селі Борисові церков була з трима верхи; знесло верхи всі, стелею займаючи зрубу і позаношовало не знати где; так теже і звони, аж не борзо * пастухи познаходили в полі розно звони; так теже і маковиці *, котрії були обиті білим желізом, познаходили на чотири часті поколото; і іное все покрушило.

арк. 129

Людей
носило.

^а Так в рукопису. Має бути «Заславля».

О князі
Корець-
ком.

1615. Князь Корецький до Волох вшедши, Стефана Домшича, на тот час господаря, вигнал і, близько року там будучи, і значні потреби з ним і с турки, татари і з волошею маючи, битв до кільку виграних, і так Волоську землю опановал ²³³.

Того же року саранча великая була, іже поїла гречкі і проса́.

1616. Суша була великая. І татаре були ²³⁴.

О Ко-
рецьком.

Того же року, місяца август, тот же князь Корецький у Волоших през Радула і турков шкодливе поражон так, же ледве в кільку коней з Волох збіг, але заскочон і пойман і отдат до Турка в неволю. І всажено его на вежу високо на морі, і бул там за вартою, іже трудно було вийти.

Довідалися іноки Святия гори, іже християнський князь православія гречеського, приїжчали к нему часто і стараніє міли, яко би его викрасти. І одного часу приїхали і вина привезли з собою і, упоївши сторожу, дали ему стрічки з рукавичками і спустився ними. І повезли его, оболкши * в чернії ризи і клобук зложили на него, до монастиря Святия гори і кілька неділь ховали в склепу под церковію. І повелі[в] его турок шукати, і не знашли.

Потом Корецький просил іноков, аби его отпровадили до Руської землі, обещуючи їм нагороду не тільки от злота і сребра і грошей, але і маєтность міл дати. І отпровадили его чернцем до граници і зняли з него чернецтво і пустили его в мирських шатах, а сами вернулися. А он ідучи і пришед до Рима, і бул в папіжа ²³⁵, і присяг на новий календар ²³⁶, і остал католиком, і приїхал до дому.

арк. 129
зв.

Потом приїхали чернці от Святої гори прямо// ми-наючися^а обітниці. Аж солгав не тільки чоловіком, але й богу в вірі, і рек: «Не от вас я то маю, але будучи в неволі обрікався бути католиком, аже би мене висвободил бог з неволі». І так біднії чернці с плачем отїхали. А турок зрозуміл, іже чернці приїжчали до него кілька крот і рек: «Певне они украли» і казал постинати кількадесят чернцов невинних і не того монастиря.

А Корецький хотіл знову, католиком будучи, рицерство оказати, яко первій православним бул, много звитязства одержав над турком, аж омилило его, помста божая над ним пала: тільки пошол первий раз над турка, зараз пойман і безвісти згинул. Родившії его

^а Так в рукопису. Має бути «припоминаючися» *.

кілька крот посилали в землю Турецькую довідо-
ваючися, где єсть, чи страчен, чи у везенню, і не могли
довідатися: єдні мовили — у везенню, а інші — замор-
довано, і так згинул ²³⁷.

Того же року, августа, над западом затмився мі-
сяць над дві години.

Того же року Адам Костантин князь Острозький
под Каменцем на Смотричі обозом стоял ²³⁸.

О затем-
ненню
місяця.

1617. Місяця августа 6, второй години в ноч, місяць
бул в затемненню таким знаком: багрево мало не ввесь.

О татарех
зимніх.

Того ж року пред стрітенієм господнім калга мур-
за * з татари поважне * в землю нашу вшедше мимо
Любартов і Полонний, под Шульжинцами кошом стоя-
ли, Шульжинці спалили, аж сягнули за Оструг^а миль
12, коло Ляховець, і Янполя^б, і Жаславля^в, і Полон-
ного брали і попалили і Індей * много із великою здо-
бичкою до землі своєї вернулись ²³⁹.

Князь

Острозький
умер.

1618. Князь Костантин Александрович ²⁴⁰ у Любліні
умер.

Того же року татаре були о святом Євстафії і вели-
кій шкоди починили около Острополя, а потім єднали-
ся з острополяни з мурзою * Араком, который бул на
єдно око сліп, пили і їли з острополяни ²⁴¹.

Того же року в Бересті гусеница була, цвіт і лист
об'їла.

Князь

Острозький
умер.

1619. Князь Януш Острозький Александрович умер.
На їх^г місці панувала сестра їх, дочка Александрова,
которая пошла за Ходкевича і була гонителька на пра-
вославних, церков у Острозі святого Ануфрія повелі
розметати, і уво Острожку і в Турові так же ²⁴².

арк. 130

1619. Місяця мая дня 5 бул сніг // в самий цвіт і
не могла животина ходити на поле для снігу і морозу,
а сіно було дорого.

Того же року септемврія 11 буря була барзо вели-
кая, іже все дерево по садах поломила і вежу замко-
вую в Бересті з годинником у воду вкинула і двур Со-
піжин стерла.

Того же року лісовці ²⁴³, йдучи до обозу, великії
шкоди починили і под Острополем стояли.

В том же року зима була лихая, бо по рождестві

^а Так в рукопису. Має бути «Острог».

^б Так в рукопису. Має бути «Ямполь».

^в Так в рукопису. Має бути «Заславля».

^г У вид. ИА початок цієї фрази передано словами «И лих». Помилка сталася
внаслідок нечіткого написання в рукопису букв «Н» і «а», що складають перше сло-
во речення.

**Зима ли-
кая.**

Христові пустила була зима, на завтрее богоявленія ²⁴⁴ вода була великая, греблі порвало, млини позносило і всі м'яґниці тії тепло було, юж ніхто не сподівався, жеби зима міла бути. Аж на масниці приморозки, а, запустивши на великий пост ²⁴⁵, сніг випал так великий, же ніхто не мог с хором, сиріч * з дому, вийти, не прокидавши лопатою, окна і двері завіяло, і мороз лютий бул, хто по дрова поїхал, то змерз. І так було увесь пост, а на воскресеніє Христова болото великое було, аж по коліна.

Звізда.

Того же року звізда з хвостом указовалася на небі през всю зиму.

Того же року у Острозі ^а на замковій церкві виділи аггела стоячого з голим мечем.

**Краков-
ський
умер.**

1620. Януш краковський князь Острозький умер. На его місто пановання Острозького внук его, по доці, Домінік ²⁴⁶ з дому Жаславського ^б.

**Война с
Турком.**

Того же року ноєврія дня 1 трясеніє землі було.

1621. Козаки запорозькіі вишли були всі з Запорожжа, аж було пусто, бо кролевич міл поле ставити * с цесарем турецьким, і стояли обозом под Хотиним. Там же ув обозі гетьман Ходкевич умер ^в котрий взял бул ксяжну Острозькую. А она вдовою пановала і напускала у Острог езуїтов, іже през них много злого сотвори православним, що низшей окажется ²⁴⁷.

Того же року дорожина була: жито по 12 злот, ячмінъ по 8, а овес по 6 ²⁴⁸. І того ради і у крамах все поднялося дорого.

**Патріарха
в Києві
бул.**

Того же року патріарха іерусалимський Феофан бул в Києві і много благочестія вніс в нашу землю, отступников, котріі во унії були, откидал і проклятству їх отдал, а отца Іова Борецького на митрополитство посвятил.

**арк. 130
зв.
Митрополит
в Києві,
а право-
славній
владику
убито.**

1622. Місяца апріля, у Вітепську будучи, уніят владика Іасафат всі церкви под унією, тільки єдина не под унією, і он взявши того священника православного в ланцюх на воскресеніє Христова. Мішчане, ужалившись священника, найшли на двор владичий, // добуваючи его. А они, запершись в дворі мощно, і боронилися, з двору стріляли, і застрілили владичії слуги єдного міщанина, котрий міл двох синов вдатних *. Тії з жалю великого по своєм отці мощно до двору доби-

^а Так в рукопису. Має бути «Острозі».

^б Так в рукопису. Має бути «Заславського».

^в Пропущене в тексті рукопису слово «умер» написано на боковому полі сторінки.

валися, а, добившись, прибігши еден і ударив владику бартою *, і убили его на смерть, і в воду вкинули. І за тоє міщан стратили 17 старших ²⁴⁹.

Мор.

1624. Мор бул в Миропольї і в Барановці. І попалили відьми в Мирополью для перестятя * мору, ано * еще горше мерло. І в Барановці знашли відьм кілька і боялися палити, аби не горій * було.

**Война с
козаками.**

Гетьман коронний с козаками ся воевал за роска-
заннем кроля ²⁵⁰.

Огнь.

Того же року Ярославль горіл в ярмарок, вигоріло все місто і ярмарок с крамами, при шкоді великой люде остали ²⁵¹.

Мор.

Того же року мор великий бул в Бересті і в Слуцьку.

1625. Елисей Плетенецький, архіандрит печерський, умер ²⁵². По нем настал архіандритом Захарія Копистенський, тільки рок бул.

Могила.

1628. Настал архіандритом в Печерськом монастирі Петр Могила, воеводич молдавський. Той бул поборца восточної церкви.

**Усмот-
рицький ^а.**

1629. Мелетій Смотрицький, архієпіскоп полоцький, будучи православний, для архіандритства Дерманського монастира отступив восточния церкви і стався хульником на церков восточную святую. Потом тую свою ересь і письмо проклинав і палил і топтав у монастирі Печерськом при службі божій і при соборі. Потом паки солгав духу святому, і бисть хульник на святую церков і на патріархи, а хвальца папіжський, кламца * на святых божиїх. І умре в таком зломудрії своїм ²⁵³.

**Война с
козаками ^в.**

1630. Поляци, посполитое рушеноє ^б, хотіли козаков знести і стали обозом под Переясловлем і кілька крот потреби міли. І поражені поляци от козаков, і мало що ся остало войська ляцського, і мусили єднати козаков і примир'є взяли. Ліпей здобилися козаки дома, ніже на море ходячи. Ні един шляхтич не пришол до дому, а черні без лічби, жолнірства, німцов — все

**Митрополит
умре.**

там полегло ²⁵⁴.
1631. Іов Борецкий, митрополит київський, умре і погребен в церкві святого Михаїла золотOVERХого.

**Кроль
умре.
арк. 131**

1633. Кроль польський Жигимонт III умер ²⁵⁵. По нім вибрано на королевство сина его Владислава. При обиранню кроля Влади//слава польського дарова бог

^а Так в рукопису. Має бути «Смотрицький».

^б Так в рукопису. Має бути «рушення».

^в Так в рукопису. Має бути «козаками».

Обновленіє
храма свя-
теї Софії.

християном пастирей православних — митрополита київського Петра Могилу і Афанасія Пузину, єпископа луцького, і унія зноситися казано през увесь сенат коронний. І привернено церков столицную митрополію святей Софії в Києві і іних не мало к православію.

Петр Могила, митрополит київський, архімандрит печерський, гди приїхал с Польськи, стрітили его весь чин священницький і іночеський і мирсьтїї люди много зіло * со пінієм і зо ораціями, віншуючи в том чину святительськом, і впровадивши в церков святеї Софії, посвятили їй молебн і люторгію божественную отправовали, весь день на набоженствї стравили. І от того часу церков обновилася набоженством, що от кількадесят літ пустовала, ошарпалася, обвалилася була около всюди, двері завалилися були, аж увойти нілга * у церков було, та же і окна і преділи. Якої же праці, якое жа кошту і накладу Петр Могила митрополит на тоє наложил незлічонно, незрахо[ванно]^б, поки обновилася знову церков святеї Софії, на славу і заступленіє правовірним, на посрамленіє нечистивим і отступником православния віри на безконечное мученіє їх²⁵⁶.

О преждереченной княжні^в, котрая у Острозі пановала, розмаїтими способами примушовала до унії, ласкою і под утраченнем ласки, і не могла до того привести. І поотбирала маєтності церковнії і ґрунти і ні при чом церкви пооставалися. І тривали так священники кілька літ, на малім преставали, яко письмо свідчить: пища і одежа — сими довольні будете, аби при православїї. А княжна, маюци гнів на православних і ненависть, видить же не повелося їй в том, же кривди починила церквам і священником, бо она розуміла, іже би они для недостатку мусять приступити до унії. А священники о достаток мало дбали, аби при православїї.

Промишляла она много літ, що злоє православним вистроїти. Потом, року 1636, юже знала, що умислила воздвигнути гоненіє на церков, тільки їй о тоє йшло, же тіло її отца княз[я] Александра, в церкві замковой. Наперед тоє учинила, же викрала з церкви тіло отцев-

а Так в рукопису. Має бути «якого ж».

б Закінчення слова, що включене в прямокутні дужки, в рукопису відсутне, але місце для нього залишене. Очевидно, переписувач не зумів прочитати закінчення слова в рукопису, з якого він виготовляв список. У вид. ІА слово «незрахованно» надруковано без закінчення, а пропуск в рукопису не застережено

^в Див. звістки під 1621 роком, стор. 135.

ськое. В п'яток страстний, в ночі з п'ятка на суботу, пришла з езуїтами до церкви. Привели священника, хот-тя не хотіл, жеби церков одомкнул. Священик // хотіл дати знати людем і збоявся, бо було би забийства не мало, що напотом і за зле на него люде міли, же їм знати не дал. А гди увошли у церков, ано гроб божий убраний коштовне на кілька тисяч, що і сами езуїти дивовалися, стоял на склепі, где княж[ата] лежать. Гроб той ротрясли, отсоваючи, і добилися до склепу, і знашли у трумі тільки[о] кості, бо юж літ 34, яко умер, а трума циновая, і понесли^а до кляштора. Єден езуїта сіл за трумою прикрився, а другий питаєт, а той отповідає от тих костей. І мовить: «Александре, по цо ж ту пришед?» Той отповіда: «Збавення шукам». «А чем же давній не шукал?». «Бо не зналем, цо віра ліпша римська». А княжна кості перемила, золками * пахучими переклала. Езуїти крестили во свою віру кості і водою покропили і ім'я перемінили Станіславом. І попровадиди до Ярославля і там поховала подлі матки своєї.

Збитки
над хрес-
тияни.

Тепер свой час прибрала, що давно мислила. На воскресеніє Христово, гди хрестияне триумфують, утішаються, вихваляють господа воскресшаго із мертвих, ішли священници всі со крести от замкової церкви до храму воскресенія Христова на новое місто, і людей множество великое було. Гди йшли през замок^б і през місто, тільки почали сходити з міста на мост к шпиталю, а она, незбожная, каретою шістьма коньми наїхала на тот гмін * людей, на мосту прудко женучи, бичем затинаячи по людех, коньми потрутила * людей, а інії з мосту попадали в ріку. Священици, видячи же зле, едні ризи з себе, где хто влуча, а інії з ризами у шпиталь под лави, под піч. Міщане, не терпячи збитков, ну по возницах і паню осталося мало не убили на смерть. І дано знати гайдуком і іним слугам, і було ранених не мало з обох сторон. Потом міщан старших всі турмо повні були до справи. І такії свята їм були во скорбіх неутішних. Потом бул тому суд, і мучено. Інії не витривали, померли в муках, і покидано за містом на сніденіє псом, не вольно і проводу отпраляти, тільки так загребли в пісок без трум; а іних на пол позбивано^в. І церкви позапечатовала, но не всі, тільки три: замковая богоявленіє, на новом місті дві — воскресеніє Христово, святого Анофрія, бо не увесь її

Вмісто
весілля
плач.

^а В рукопису «помисли».

^б Так в рукопису. Має бути «замок».

^в Тобто їх побили «мало не до смерті».

Острог, тільки половина, а половина // князя Домініка, внука краковського²⁵⁷. І так в тих церквах все літо набоженство не правилося, в замковій церкві і гроб божий стоял все літо²⁵⁸.

Диво
ледаякое.

Того же року у Зв'язглі^а діялося диво ледаякое* то й же княжні, що і у Острозі. Приїхал мніх до В'язглі^а із Сокаля^б до неї, глаголя: «Єстесь очарована і замок твой, і дияволи за тобою явно ходять». А она рекла: «А яко же то, отче?». А мніх, урізавши шмаш^в подушки, і знашов там жабії лапки і рек їй: «Отож маєш чари, пойдімо ж до костеля, обачите же там дияволи». Гди же були в костелі і заіграно в пишалі, панни служебниці її всі, поднявши подолки на поєс, і пошли в танець в коски* в костелі, аж всі полякалися видячи тое.

Чудо на
церкві.

Того же року у Острозі виділи на церкві замкової на кожній бані по три свіці горящії. Було того на три години, і многії виділи — жида, татаре і ляхи, — а внощі. І приписали тое ляхи чарам руським.

Того же року ув Острозі ув усені^г унія наступила. Князь Домінік всі церкви отдал под унію, п[р]юча польському єпіському луцькому²⁵⁹. Тільки три священника не прийняли унії: отець Іоанн Бережанський замкової церкви, отець Марко — воскресний, отець Кирил — онофрійський, і уступили з міста ніщим^д, а інші — всі. Міщане міли надію на отца Стефана пречиського, хотіли при нім опертися, яко при мурі, же чоловік був побожного житія, безженний і научений по-латині, по-грецьки. А он наперед всіх приял унію. Зараз кадук его напал, а вже старенський бул.

Ано уніате з римляни признавають уже святого духа і от сина сходити. В старих діях* написано, сенот второй бул в Цариграді року по Христі 408, о похоженню святого духа, на Македонія²⁶⁰. І з'їхавшися святії отці, только от отца признали в визнанню віри, а от сина не сміли над власний а ясний текст завіту новаго придавати, як теперішняя маніхейська треклятая ересь дерзнула придати: «і от сина»²⁶¹.

Тое^е теди ґрунтовное застановенне і у римлян тще-славних наймні літ 600 неотмінно трвало, аж до папі-

^а Так в рукопису. Має бути «Звяглі».

^б Так в рукопису. Має бути «Сокаля».

^в Так в рукопису. Має бути «шмат».

^г Так в рукопису. Має бути «восени».

^д Так в рукопису. Має бути «ні з чим».

^е В рукопису помилково написано «Лое».

жа Леона третего ²⁶², который боронил барзо, аби духа святого не придавали «і от сина», о чом есть у Цезар Баранійшу достаточно доложено на листі осьмсот 59 ²⁶³.

А по семом соборі // в сто літ над уфалу і постановенне всіх святих седми вселенських соборов, Формос, папіж в Римі, с помочники своїми сміл ересь погібелі ново винести, мило положонную анафему от святих отець. Кто би важился над їх затвердження з інтрукцією ^а іною виникати а «от сина» ісхоженіе приложити, повідаючи, же сам син божий і всі святії вселенській собори недосконали ^б рекли о духу святом, который тільки от отца походить, потреба приложити «і от сина» і учинити сина отцем святому духу?

Лео Великий в Римі папіж казал вирити на таблиці сребреной визнання віри і за олтарем поставити казал, яки у визнанню віри співано, же дух святий тільки от отца походить, а «от сина» под анафемою.

Права, постановенне таковое в Римі папіжове учинили і межі канони есть получено, же хотя би міли всі овечки Христові ораз згинуті, жаден не маєт оному пастиреві, то есть папіжеві, который еслі би, не дбаючи о своїм і о своїх овечках збавенню, з собою до пекла громадою віл душі людській на вічноє затрачене, і не может мовити, що чиниш.

О, проклятое право і уфало а округно злосливое сердце, в котором ся, тоє право зачавши, з'явило на згібель полнячих его!

Жид талмуд зложивши, списали по Хресті в 400 літ учонії на ім'я Рабіна і Арабіса ²⁶⁴. Жиди те же учонії по Хресті у 190 літ іменем Аквіля ²⁶⁵ біблію прекладал.

^а Так в рукопису. Має бути «інструкцією».

^б Так у рукопису. Має бути «недосконала».

Львівський літопис

¹ Джерелом цієї звістки літописець називає «*De origine et rebus gestis polonorum, libri XXX*» («Про походження і справи польського народу, 30 книг») М. Кромера, видану вперше в 1555 році в Базелі латинською мовою. М. Гунашевський, очевидно, користувався «Хронікою» М. Кромера в перекладі на польську мову М. Блажовського, виданою в 1611 році в Кракові під назвою: «*Marcina Kromera biskupa warmieńskiego o sprawach, dziełach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich księg XXX przez Marcina Błażowskiego z Błażowa wyraźnie na polski język przetłumaczone, przydatkami i dowodami niektoremi poniekąd utwierdzone i własnym onogoż kosztem z druku na świat podane. W Krakowie w drukarni Mikołaja Loba, roku pańskiego 1611*» («Мартина Кромера варменського єпископа про справи і події та всякі інші Польської корони поточні речі 30 книг, Мартином Блажовським з Блажова точно перекладених польською мовою, деякими додатками і поясненнями подекуди поповнених і на його ж власні кошти надрукованих і у світ випущених. В Кракові, в друкарні Миколая Лоба, року божого 1611»). В «Архиве Юго-западной России» (ч. 1, т. X, Киев, 1904) на сторінках 408—409, в документі № 151, є посилання на виклад «Хроніки» М. Кромера, здійснений Яном Гербуртом латинською мовою, що вийшов першим виданням у Базелі в 1571 році. У зазначеному документі цитата з викладу Герсурта подана польською мовою, але книга Гербурта в перекладі на польську мову не видавалася. Цитату для зазначеного документа взято з «Хроніки» Кромера в перекладі М. Блажовського, де в XII книзі на стор. 263 ця подія описана під 1340 роком. М. Бельський у своїй «Хроніці» події, описані у Львівському літопису під 1339 роком, теж відносить на 1340 рік. М. Бельський зазначає, що попередник Казимира III на Львівському і Володимирському князівствах Болеслав володів цими князівствами «*prawem przyzrodzonym*» («унаслідуючим правом»), але не дотримувався руської віри, за що його було отруєно. Перелік М. Бельським деяких речей, забраних Казимиром з львівських церков, дає підставу припускати, що обидва хроністи — і Кромер і Бельський — користувалися для опису цієї події в своїх «Хроніках» одним і тим же джерелом. Опис цієї події, заснований на «Хроніках» Кромера і Бельського, вміщено також в «Густинской летописи» під 1340 роком. Слід зазначити, що К. Маркс загарбання Казимиром Великим Червоної Русі теж відносить на 1340 рік (J. Herbut, *Chronica polonica siwe Regni polonici descriptio*, Basil., 1571; М. Бельський, *Хроніка*, стор. 391—392; Полное собрание русских летописей, т. II, Прибавление к Ипатьевской летописи, стор. 349; К. Маркс, *Хронологические выписки*.— Архив Маркса и Энгельса, т. V, 1938, стор. 347—348)—99.

² Казимир IV Ягеллончик після смерті київського князя Симеона Олельковича (1455—1470) перетворив Київське князівство в литовську провінцію. Першим київським воеводою (намісником) у 1471 році було призначено литвина Мартина Гаштольда, якого кияни не хотіли прийняти, як людину не князівського роду, не православної віри, що до того ж походила з колишніх підданців київських князів. Двічі приїздив Гаштольд до Києва, але кияни не пускали його в місто, просячи короля призначити на Київське князівство Симеонового брата Михаїла або кого іншого грецької віри. Однак король свого рішення не змінив, і мешканці Києва змушені були прийняти Гаштольда. З того часу замість князів у Києві настали воеводи. М. Гаштольд у 1474 році витримав у Києві грізний напад татар (Н. Закревский, *Описание Киева*, т. I, стор. 30; Киевский синопсис или краткое собрание от раз-

личних летописцев о начале града Киева, К., 1836, стор. 200—201; Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 358; M. Strykowski, Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi, tom I, Warszawa, 1846, стор. 272; Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana, tom XXIII—XXIV, Warszawa, 1899—1900, стор. 712)—99.

³ Мова йде про татар, які напали на руські землі на провідній (поминальній) неділі, що в 1498 році починалася 22 квітня. Це був перший і надзвичайно спустошливий напад турків і татар на Галичину (Полное собрание русских летописей, т. II, Прибавление, стор. 361; М. Бельський, Хроніка, стор. 904)—99.

⁴ Про цей напад татар і турків на Україну в інших джерелах звісток не зустрічаємо — 99.

⁵ М. Бельський битву з татарами під Сокалем датує 2 серпня 1519 року (М. Бельський, Хроніка, стор. 1009)—100.

⁶ Це був напад на Україну загону турків з 12 000 чоловік, серед яких було лише 4000 білогородських та інших татар (М. Бельський, Хроніка, стор. 1026)—100.

⁷ Облогу турками Рогатина М. Бельський відносить на 1524 рік (М. Бельський, Хроніка, стор. 1027)—100.

⁸ Мабуть ця подія трапилася 8 серпня 1542 року, в день свята рождства діви Марії — 100.

⁹ Мова йде про Арсенія (Марка) Балабана, львівського єпископа, дата смерті якого в літопису зазначена неправильно. А. Балабана було обрано на львівського єпископа в 1549 році, після смерті першого львівського єпископа Макарія Тучапського. Умер Арсеній Балабан в кінці 1568 або на початку 1569 року (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 171, 190; Архів Юго-западной России, ч. 1, т. X, стор. 30)—100.

¹⁰ Тут іде мова про молоду вдову Яна Заполія, короля східної частини Угорщини, що помер 22 липня 1540 року, Ізабеллу, яка після смерті чоловіка залишилася з своїм сином Яном Сигізмундом, що мав від роду лише кілька місяців, і разом з регентами управляла Трансильванією. Д. Зубрицький у своїй «Хроніці міста Львова» зазначає, що в 1556 році, в суботу другої неділі великого посту, тобто 28 лютого, до Львова прибула угорська королева Ізабелла за сином Яном Сигізмундом, помилково називаючи її не дружиною, а дочкою померлого короля Яна I Заполія і сестрою тодішнього короля (?), і перебувала у Львові декілька місяців. Те, що мова йде саме про правительку Трансильванії, підтверджує і сам Д. Зубрицький, який у своїй «Хроніці» під 1557 роком пише, що королева Ізабелла, повернувшись 21 березня в Угорщину, у трансильванське місто Альба Юлія (Білий город), в подарунок за гостинний прийом її у Львові, разом з своїм сином Яном Сигізмундом, якому тоді вже було 17 років, видала диплом львівським купцям, що звільняв їх в Угорщині від всіх митних податків (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 177, 178; Н. Борецкий-Бергфельд, История Венгрии: в средние века и в новое время, СПб., 1908, стор. 122—137; див. також К. Маркс, Хронологические выписки.—Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 52—53)—101.

¹¹ Це був похід польсько-литовської армії в Прибалтику, який завершився приєднанням у 1561 році Лівонії до Литви, що суперечило інтересам Росії — 101.

¹² Мова йде про напад на Україну кримського калги з двадцятитисячним загonom татар, що відбувся на початку 1558 року з наказу хана, ровгніваного вчинками Д. Вишневецького, який перейшов на службу в Російську державу і готував похід проти Криму. Татари несподівано напали на Брацлавщину, пройшли Барську, Хмельницьку та інші сусідні волості Волині та Поділля, пограбували їх і з величезним полонem (близько 40 тисяч чоловік) повернулися назад, не зустрівши з боку литовського війська ніякого опору (Полное собрание русских летописей, т. 13, первая половина, VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью, СПб., 1904, стор. 289; М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, стор. 122)—101.

¹³ Волоський (молдавський) господар Стефан VII Томша за звітками, що є в «Хроніці» Д. Зубрицького, був обезглавлений у Львові 5 травня 1564 року (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 187; М. Бельський, Хроніка, стор. 1149)—101.

¹⁴ Цей напад татар на Поділля, під час якого вони спустошили багато сіл і містечок, М. Бельський відносить на 1566 рік (М. Бельський, Хроніка, стор. 1163)—101.

¹⁵ Сніг випав після пасхи, перший день якої в 1568 році припадав на 18 квітня — 101.

¹⁶ Дата смерті польського короля Сигізмунда II Августа в літопису вказана неправильно. Він помер 7 липня 1572 року — 101.

¹⁷ Мова йде про французького принца Генріха Валуа, обраного на польський престол 11 травня 1573 року, який таємно виїхав 17 липня 1574 року в Париж, щоб зайняти французький престол, який залишався вакантним після смерті брата Генріха Карла IX, що помер 30 травня 1574 року (М. Бельський, Хроніка, стор. 1342)—101.

¹⁸ Турецьким султаном до 12 грудня 1574 року був Селім II, проти якого вів боротьбу молдавський господар Іона (Івоня), запросивши собі на допомогу українських козаків на чолі з гетьманом Іваном Свірговським; з 21 грудня того ж року турецьким султаном став Амурат III — 101.

¹⁹ В «Хроніці міста Львова» Д. Зубрицького розповідається, що татари, скориставшись безкоролів'ям в Польщі, безборонно бродили по українських землях, спустошили Волинь, Поділля, зайшли аж за Жешув. В суботу 1 жовтня, в день свята покрови вони підійшли до Львова, але, зустрівши тут організований опір, не наважилися його штурмувати. Польські воеводи виявилися неспроможними захистити населення від татар. Лише українські козаки помстилися татарам за напад на Поділля. Вторгнувшись із своїм керівником Богданком або Яковом Богданом, на прізвисько Ружний або Ружинський, за Перекоп, вони розгромили і розорили татарські поселення, нікого не жалюючи. Але, як зауважує М. Бельський, це ні в якій мірі не відповідало збиткам, заподіяним татарами в руських землях (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 197—198; М. Бельський, Хроніка, стор. 1366—1367)—101.

²⁰ За звітками, що є в «Хроніці міста Львова» Д. Зубрицького, Іван Підкова нібито був братом молдавського господаря Іони (Івоні), жорстоко замордованого турками в 1574 році. (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 202—203; М. Бельський, Хроніка, стор. 1430)—101.

²¹ В цьому році «ляхове», під якими літописець в даному разі розумів католиків взагалі, запровадили «новий календар», тобто григоріанський календар або «новий стиль», що увійшов у вжиток у всіх країнах Європи і Америки, за винятком православного Сходу. Запровадження папою Григорієм XIII в 1582 році нового календаря зробило особливо відчутною для всіх віруючих християн розбіжність між православ'ям і католицизмом, що накопичувалася віками, та поглибило незгоди між ними: починаючи в 1582 року православні і католики святкували пасху, різдво та інші свята в різний час, що призводило до нехтування феодалами-католиками релігійних традицій українського трудящого населення, яке переважно дотримувалося православ'я — 101.

²² Тут іде мова про закладку нової камінної церкви успіння богородиці (пречистої) у Львові, що стала центром діяльності Львівського братства. В оточуючому посланні від 15 січня 1586 року до всіх православних обивателів Польської держави антіохійський патріарх Іоаким просив подати допомогу Львівському братству «їж у Львові місті християнська церков хочет строєніем поновлятися, то єсть наукою письма святого, і хотять з помочю божією панове міщане львовський школу закладати для научення дітем християнським всякого стану, которії би міли учитися письма святого, гречеського і словенського, да не будет род їх християнський аки безсловесен ненаученія ради; і теж купити друкарню письма словенського і гречеського, к той же школі потребную, в полтори тисячі золотих заставленую; і теж церков хотять муровати новую і дом на школу, і дом на друкарню, і дом на шпи-

таль, просто все поновляючи законне строєніє» (Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. III, стор. 11—12)—101.

²³ Тобто татари, що вторглися в українські землі близько 6 серпня, коли святкувався день Спаса. В інших джерелах звісток про цей напад татар на руські землі не знаходимо. Д. Зубрицький розповідає про нашествя турків і татар на галицько-руські землі в 1589 році, коли вони дійшли аж до Львова (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 216) — 102.

²⁴ Мова йде про битву, що відбулася 24 січня 1588 року під містом Бичиною між партіями Зборовських — захисниками «можновладства» магнатів і Замойських — прихильниками монархічного способу правління в Речі Посполитій (М. Бельський, Хроніка, стор. 1606—1607; див. К. Маркс, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 55—56) — 102.

²⁵ Про цей напад татар на Галичину в інших джерелах звісток не знаходимо — 102.

²⁶ У звістках під 1592 роком літописець згрупував опис подій тривалого періоду запровадження унії, допустивши при цьому зміщення хронологічних рамок у відношенні деяких окремих подій і фактів. Перша грамота про згоду деяких православних єпископів на унію була складена 24 червня 1591 року і підписана луцьким єпископом Кирилом Терлецьким, львівським єпископом Гедеоном Балабаном, пінським єпископом Леонтієм Пельчицьким і холмським єпископом Діонісієм Збируйським. Ще до поїздки в Рим польський король грамотою від 18 травня 1592 року надав привілеї єпископам, що погодилися прийняти унію. 1 червня 1595 року київський митрополит Михаїл Рагоза, єпископи: володимирський — Іпатій Потій, луцький — Кирило Терлецький, пінський — Леонтій Пельчицький і кобринський архімандрит Іона Гоґоль підписали докладні умови (артикули) унії для представлення папі і королю, а 12 червня митрополит і всі єпископи підписали соборне послання до папи з висловленням згоди на прийняття унії. Ці два документи представляли собою все необхідне для поїздки Іпатія Потія і Кирила Терлецького в Рим, яких король призначив послами до папи ще в травні 1594 року. Числа 24 вересня 1595 року посланці виїхали до Риму і прибули туди 15 листопада. Лише 23 грудня відбулася заключна аудієнція у папи, на якій Потій і Терлецький принесли присягу на вірність папі. Посли виїхали з Риму не раніше 7 лютого 1596 року і 1 або 2 березня вже були вдома. З 6 до 9 жовтня 1596 року в Бресті відбувався собор в питаннях унії, але в дійсності там засідало два собори: один — уніатський, який прийняв і затвердив укладену в Римі унію, другий — православний, що відкинув її (Макарий, История русской церкви, т. IX, кн. IV, СПб., 1900, стор. 516—518, 520—521, 549, 571, 579, 606—608, 619, 620, 635, 638, 670, 687)—102.

²⁷ «Пересторога», написання якої датується кінцем 1605—початком 1606 року, є дорогоцінною пам'яткою полемічної антиуніатської української літератури, написана невідомим автором. Єдиний відомий нам список цього документа знаходиться в рукописній книзі М. Гунашевського, що зберігається в Центральній науковій бібліотеці Академії наук Української РСР в Києві (відділ рукописів, збірка кол. Університету св. Володимира, № 206 (27), стор. 99—131). Вперше «Пересторогу» було опубліковано в «Актах, относящихся к истории Западной России» (т. IV, стор. 203—236). Вдруге цей документ опублікував М. С. Возняк в своїй роботі «Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові» (стор. 25—56). В цій праці М. С. Возняк доводить, що автором «Перестороги» є Іван (Іов) Борецький. До цього часу, слідом за І. Франком, переважна частина дослідників схильється до думки, що автором «Перестороги» був Юрій Рогатинець, освічений братчик Львівського братства (І. Франко, Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 46) — 102.

²⁸ Про цей напад татар на Галичину досить докладно розповідає М. Бельський. Татари вийшли з Волощини на Покуття, вчинили там багато шкоди, потім пішли на Самбір, спалили Снятин, Жуків, Тлумач, Тисьменицю, Галич та багато інших міст (М. Бельський, Хроніка, стор. 1712—1714) — 102.

²⁹ Похід Наливайка в Молдавію відбувся в 1595 році, а не в 1596, як помилково зазначено в літопису — 102.

³⁰ Северина Наливайка та інших керівників антифеодального повстання українських селян і козаків 1594—1596 років було схоплено 9 червня 1596 року. Наливайка, в особі якого польський уряд вбачав не звичайного бунтівника, а свого небезпечного політичного противника, було страчено у Варшаві 11 квітня 1597 року після Варшавського сейму, що засідав з 10 лютого до 25 березня 1597 року (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1743, 1764—1765)—102.

³¹ Перша неділя великого посту в 1598 році припадала на 5 березня—102.

³² У вид. НС, а потім і у вид. ЮРЛ зазначається, що тут іде мова про кого-небудь з сім'ї львівських купців Мигалових, прізвище яких згадується в літопису під 1642 роком. Але, безумовно, це не так. Немає сумніву, що тут говориться про Михаїла І Хороброго, волоського воєводу, претендента на молдавське господарство, проти якого вела боротьбу Польща, що висунула на престол молдавського господаря свого ставленика Іеремію Могилу (див. звістки «Острозького літописця» під 1600 роком)—102.

³³ Мова йде про самозванця Лжедмитрія, що видавав себе за сина Івана ІV Грозного, якому покровительствував сандомирський воєвода, самбірський і львівський староста Юрій Мнішок і віддав за нього свою дочку Марину (С. М. С о л о в ь е в, История России с древнейших времен, кн. ІV (тома 7-8), стор. 408—410; К. М а р к с, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 168) — 102.

³⁴ Тут розповідається про Станіслава Стадницького, власника міста Ліско на річці Сян (звідси — лиський), перемишльського каштеляна, який під час збройної сутички під Перемишлем 19 листопада 1605 року забив перемишльського старосту, королівського референдарія Фому Дорогоєвського (Д. З у б р и ц ь к и й, Хроніка міста Львова, стор. 233)—102.

³⁵ Чи був Лжедмитрій І у Львові перед від'їздом до Москви, в інших джерелах звісток не знаходимо. В «Хроніці міста Львова» Д. Зубрицького про цей факт згадки немає. Однак відомо, що, прибувши до Москви, самозванець відправив у Львів на 300 карбованців соболів для будівництва там православної церкви Успінія Богородиці. Цей подарунок міг бути і не пов'язаний з відвідуванням Лжедмитрієм Львова, а зроблений з метою повернути до себе православне населення міста (С. М. С о л о в ь е в, История России с древнейших времен, кн. ІV (тома 7-8), стор. 429—430) — 102.

³⁶ Під цим роком автор Львівського літопису зібрав звістки, що стосуються тривалого періоду боротьби польських магнатів за підкорення Польщею Російської держави. Ця боротьба закінчилася лише в жовтні 1612 року вигнанням польських інтервентів з Москви і нищівною поразкою їх — 103.

³⁷ Це був один з найбільших рокошів під керівництвом М. Зебржидовського і Я. Радзівілла проти польського короля Сигізмунда ІІІ. Пійманий і доставлений у Краків один з найактивніших рокошан Ян Щесни Гербурт був відданий до суду і засуджений до смертної кари, але вирок не було виконано. Затримання Яна Щесного Гербурта та інших рокошан і висловлення ними покірливості королю відбулося не в 1606 році, як зазначено в літопису, а в 1607 році (История Польши, т. І, стор. 248—249; В. Г р а б е н ь с к и й, История польского народа, стор. 178—180) — 103.

³⁸ Кафедральна Георгіївська, або св. Юрія церква у Львові, що відіграла в ті часи важливу роль не тільки в релігійному, але і в громадсько-політичному житті, «же всі врочистості і публічні діла звикли в церкві кафедральній святого Юрія львовской отправатися» (С. В е л и ч к о, Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке, т. ІІІ, К., 1855, стор. 252) — 103.

³⁹ Д. Зубрицький події, описані в літопису під 1607 роком, відносить до 1606 року (Д. З у б р и ц ь к и й, Хроніка міста Львова, стор. 233—234) — 103.

⁴⁰ Гедeon (Григорій) Балабан, львівський єпископ, син попереднього львівського єпископа Арсенія Балабана — 103.

⁴¹ Під 1608 роком літописець описав збройну боротьбу, що точилася між шляхтичами Стадницькими і Опалінськими з 1607 року до серпня 1610 ро-

ку. Станіслава Стадницького, про якого тут іде мова, було забито 20 серпня 1610 року (S. Łosiński. Prawem i lewem. Obuczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku, tom drugi, Wojny grywalne, стор. 377, 441—442)—103.

⁴² Потоцький Стефан, коронний підкоморій — 103.

⁴³ Гут, як і в інших подібних випадках, автор літопису розуміє територію України, що перебувала під владою Польщі — 103.

⁴⁴ Події, описані тут, відбувалися весною 1614 року, а не 1615 року, як зазначено в літопису. Вираз «палити конфедерацію» означає спалення конфедератами акту про саморозпуск конфедерації (С. Жолкевський, Писання, стор. 219—221; Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 243—247)—103.

⁴⁵ Ці події відбувалися в 1614—1615 роках, а не в 1616 році, під яким подано про них звістки в літопису (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 247—248) — 104.

⁴⁶ Свято ушестя у 1618 році припадало на 14 травня — 104.

⁴⁷ Бигва під Цецоурою відбулася не в 1619 році, як зазначено в літопису, а близько 1 вересня 1620 року (Історія Української РСР, т. I, стор. 186) — 104.

⁴⁸ Події, описані в літопису під 1620 роком, відбулися в 1621 році (Історія Хотинського похода Якова Собеского, 1621—Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II (первая половина XVII ст.), стор. 40—126) — 104.

⁴⁹ Тобто після 29 червня — 105.

⁵⁰ Після 15 серпня — 105.

⁵¹ Ярославський ярмарок відкривався кожного року 15 серпня — 105.

⁵² Гетьман Михайло Дорошенко був обраний в кінці 1625 року, загинув у 1628 році під час походу запорізьких козаків у Крим.— Акт про комісію під Куруковом на місцевості під назвою Медвежі Лози (Н. Маркевич, Історія Малороссии, т. III, М., 1842, стор. 21—30)—105.

⁵³ Мова йде про війну Польщі з Швецією, що почалася вторгненням у 1625 році шведського короля Густава Адольфа в польську Лівонію. В наступному 1626 році воєнні дії було перенесено в польську Прусію (Історія Польщі, т. I, стор. 255—256)—105.

⁵⁴ Заслугує на увагу той факт, що в обох літописцях найменування Україна вживається для назви території України на протязі всього часу і лише в 1648 року рівнобіжно з цим найменуванням автори почали вживати найменування Військо Запорізьке, яке одночасно означало і територію України і військову організацію козаків. Автор Львівського літопису з 12 випадків згадування території України в цілому 9 разів вжив термін Україна і лише 3 рази, починаючи з 1648 року, вжив термін Військо Запорізьке. Автор Острозького літописця про територію України в цілому згадує лише один раз під 1607 роком, вживаючи найменування Україна — 105.

⁵⁵ Київському митрополиту Іову Борецькому — 106.

⁵⁶ Перед святом пасхи, яка в 1630 році починалася 28 березня — 106.

⁵⁷ Григорій (Грицько) Савич Чорний, обраний 1629 року на гетьмана реєстрових козаків, проводив угодовську політику по відношенню до польської шляхти. Боротьба між козаками, що не увійшли в реєстр, і реєстровцями, серед яких переважали заможні козаки, набрала форми гострої збройної сутички. Випищики, обравши в кінці 1629 року гетьманом Тараса Федоровича (Трясила), розгромили в 1630 році верхівку реєстровців і стратили гетьмана реєстрових козаків Григорія Чорного, як зрадника (Історія Української РСР, т. I, стор. 188—189)—106.

⁵⁸ Лаш-Тучапський Самуїл, коронний стражник — 106.

⁵⁹ Потоцький Микола, польний гетьман — 106.

⁶⁰ Тарас Федорович (Трясило) (див. коментар 57)—106.

⁶¹ Сьом субота після пасхи в 1630 році припадала на 15 травня — 106.

⁶² Мабуть, білий прапор, який з незапам'ятних часів правив за сигнал припинення битви, а також був ознакою мирних намірів — 107.

⁶³ Тут в літопису трапилася помилка. Димер ніколи жодному з Вишневецьких не належав. Димер в цей період входив до складу королівських

земель і був окремим староством. 1631 року Димер належав старості Юрію Лясоті, після смерті якого це староство перейшло до Яна Лянцкоронського, а по смерті останнього 1647 року — до його сина Станіслава Лянцкоронського, скальського старости (Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajow slowianskich, tom II, Warszawa, 1881, стор. 246, 247)—107.

⁶⁴ Мається на увазі євангельська притча про багатого і Лазаря. Як, за притчею, багатий не був спроможним підпорядкувати своїй волі («на тім світі») бідного Лазаря, так і польські магнати виявилися не в силі зламати опір українських козаків — 107.

⁶⁵ Після свята трійці і св. духа, які 1630 року відзначалися 16 і 17 травня в неділю і понеділок. Найближча п'ятниця після трійці припадала на 21 травня — 108.

⁶⁶ Неділя всіх святих або перша неділя після трійці в 1630 році припала на 30 травня — 108.

⁶⁷ Гетьман Тарас Федорович (Трясило)—110.

⁶⁸ Літописець свідомо назвав гетьмана Оренду «ніякись» (якийсь). Гостра боротьба серед козацтва проти угодовства гетьманів польсько-шляхетському урядові привела до заміни протягом двох років декількох гетьманів, серед яких були і випадкові люди. Після Тараса Федоровича (Трясила) було обрано гетьманом Антона Конашевича Бута, але вже 8 червня того ж 1630 року, під час переговорів з козаками під Переяславом Конецьпольський затвердив гетьманом козаків Тимоша Михайловича Орендаренка (Оренду), якого літописець, очевидно, і відніс до випадкових гетьманів. Влітку 1631 року замість Орендаренка гетьманом реєстровців було обрано Івана Кулагу-Петражицького, якого влітку наступного 1632 року було скинуто і на його місце обрано Андрія Гавриловича (Діденка) (К. Г. Гуслистий, Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.—Нариси з історії України, вип. III, стор. 136, 138, 139)—111.

⁶⁹ Рік смерті польського короля Сигізмунда (Жигмунта) III Вази в літопису зазначено неправильно. Він помер 20 квітня (ст. ст.) 1632 року — 111.

⁷⁰ Польський король Владислав IV обраний на престол 8 листопада 1632 року—111.

⁷¹ Обрання Петра Могили на київську митрополію проводилося 3 грудня 1632 року, а посвячення відбувалося 24, 27 і 28 квітня 1633 року у львівській місцевій братській церкві успіння богородиці, побудованій на кошти сім'ї Могил. В обряді посвячення брали участь єпископи: львівський — Ієремія Тисаровський, смоленський (кол. пінський і туровський) — Авраамій, луцький — Ісаакій Черчицький і мілецький архимандрит (кол. холмський єпископ) — Паїсій Іполитович Черкавський. Місцем свого обрання і посвячення на київського митрополита Могила обрав Львів невинпадково. Петро Семенович Могила походив з середовища молдавської аристократії. Він обрав місцем своєї діяльності Україну і відомий, як церковно-політичний та культурний діяч першої половини XVII століття. Діяльність Петра Могили дуже суперечлива. Обстоюючи інтереси вищого православного духовенства на Україні і верхівки української шляхти, він намагався догодити їм всім, виходячи з їх політичної орієнтації. Петро Могила виступав прихильником Польщі, але разом з тим він боровся з католицькою церквою проти унії; обстоюючи православ'я, він одночасно виступав проти воз'єднання України з Росією. В Києві широкі кола православного населення, в тому числі і козацтво, були незадоволені діяльністю Могили, особливо в галузі шкільної освіти, тому що запрошені ним з Львова ієромонах Ісаія Трофимович, монах Сильвестр Косов та інші на посади викладачів лаврської школи звинувачувалися в хиткості своїх переконань і в прихильності до унії. Справа доходила до того, що, за словами С. Косова, «був такий час, що ми, висповідавшись, тільки й чекали, що ось почнуть начиняти нами дніпровських осетрів, або ж того огнем, іншого мечем відправлять на гої світ». Ясно, що за таких обставин у Києві Петро Могила міг зустріти активну протидію своєму посвяченню, особливо з боку простого народу, незважаючи на згоду польського короля Владислава IV і благо-

словіння константинопольського патріарха Кирила Лукариса. Становище ускладнювалося ще й тим, що ще був живий попередній київський митрополит Ісаїя Копинський, який не думав відмовлятися від своїх прав і мав у Києві численних прихильників (С. Г о л у б е в, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, К., 1883, стор. 433, 437, 537, 544—547; М. А. М а к с и м о в и ч, Собрание сочинений, т. I. Отдел исторический, стор. 390—394)—112.

⁷² Сейм, який відбувався в Кракові з 8 лютого до 17 березня 1633 року, оголосив війну Росії, яка обложила Смоленськ, за те, що Владислав, всупереч Деулинському мирному договору, продовжував іменуватися московським царем — 112.

⁷³ В інших джерелах цей турецький воєначальник іменується Абазі паша (Г. Г р а б я н к а, Летопись, К., 1854, стор. 41) — 112.

⁷⁴ Тут в літопису має місце помилка, або вірніше плутанина в іменах молдавських господарів. Після Мирона Барновського, що був на господарстві вдруге з квітня 1633 року до 2 липня того ж року, молдавським господарем настав Мойсей Могила (вдруге, з 2 липня 1633 року до квітня 1634 року) — один з синів Симеона Могили, яких у нього було п'ять: Михаїл, Гавриїл, Мойсей, Іоан і Петро, причім останній з них проживав на Україні і займав посаду київського митрополита. Симеон Могила був господарем Волощини з жовтня 1600 року до червня 1601 року і з липня 1601 року до серпня 1602 року, а господарем Молдавії він був з 10 липня 1606 року до 24 вересня 1607 року (С. Г о л у б е в, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, стор. 6, 35; *Chronologia polska*, Warszawa, 1957, стор. 467, 469) — 112.

⁷⁵ Михаїл Федорович Романов — 113.

⁷⁶ Мова йде про синів польського короля Сигізмунда III Вази. З п'яти його синів старший Владислав був польським королем з 8 листопада 1632 року до 20 травня 1648 року. Другий його син Ян Казимир був польським королем з 22 листопада 1648 року до 16 листопада 1668 року, коли відмовився від престолу. Третій — Ян Ольбрахт, який в літопису помилково називається «намолодшим», був краківським біскупом і помер 1634 року. Четвертий — Король Фердинанд був вроцлавським біскупом і помер 1655 року. П'ятий — наймолодший, що помер 1634 року, звався Олександр Кароль (Д. З у б р и ц ь к и й, Хроніка міста Львова, стор. 278; М. В о б г з у њ с к и, *Dzieje Polski w zarysie*, tom II, Warszawa, 1927, стор. 302) — 113.

⁷⁷ Сейм відбувався з 31 січня до 13 березня 1635 року в Варшаві — 114.

⁷⁸ Слово «дунай» означає розлив води, взагалі велике скупчення води. Вислів «где Ніпр упадає в дунай» слід розуміти так, що місце для будівництва фортеці Кодака було обрано там, де Дніпро, проминувши пороги, широко розливається по рівнині — 114.

⁷⁹ Це був Суліма Іван Михайлович. Побудовану поляками в липні 1635 року фортецю Кодак Суліма зруйнував у серпні того ж року — 114.

⁸⁰ Мабуть, ці події відбулися 11 серпня 1635 року, бо успішний піст (спасівка) починається 1 серпня, а свято успіння божої матері відмічається 15 серпня — 114.

⁸¹ В Хроніці міста Львова Д. Зубрицького значиться, що львівський уніатський архієпископ Іоан Прухницький помер 1633 року, а новий архієпископ Станіслав Гроховський настав у 1634 році, який 1635 року був у складі езекуційної комісії, призначеної польським королем для розгляду справ львівських мешканців, що відмовилися виконувати фортифікаційні роботи та відбувати інші повинності. В «Дополнениях к Сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год» А. С. Петрушевича під 1634 роком значиться, що архієпископ С. Гроховський в цьому році побудував у Львові кам'яний булик для своєї резиденції. Автор Львівського літопису, мабуть, дотримувався старого календаря, внаслідок чого подія, що відбулася 8 листопада 1634 року, в день святого Михаїла, у нього значиться під 1635 роком (Д. З у б р и ц ь к и й, Хроніка міста Львова, стор. 278, 279, 282; А. С. П е т р у ш е в и ч, Дополнения к Сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год, стор. 186) — 114.

⁸² День св. Мартина католики відмічають 11 листопада. Цей сейм був надзви-

чайним і відбувався з 21 листопада до 8 грудня 1635 року у Варшаві — 114.

⁸⁸ Тобто з 17 на 18 квітня 1636 року — 115.

⁸⁴ Мова йде про Анну Алоїзу Острозьку, дружину віленського воєводи Яна Кароля Ходкевича, яка була дочкою Олександра Василя-Костянтиновича Острозького, київського воєводи, і його дружини Анни, у дівочтві Костка. Одержавши у спадщину від свого батька Яна Костки, сандомирського воєводи, величезні володіння, в тому числі і місто Ярослав у Галичині, Анна Костка від назви цього міста звичайно іменувалася княжною ярославською — 115.

⁸⁵ Перед святом трійці, яка 1636 року припадала на 12 червня — 115.

⁸⁶ Тут розповідається про Станіслава Даниловича, сина руського воєводи Яна Даниловича. Початкова фраза цього оповідання має саркастичний характер, що властиво для мови автора Львівського літопису в багатьох випадках, коли він розповідає про шляхтичів та про їх вчинки — 115.

⁸⁷ Казановський Мартин — 116.

⁸⁸ Сапега Ян Станіслав — 116.

⁸⁹ Назване в літопису свято діви Марії відмічається католиками 2 лютого. Сейм відбувався з 20 січня до 3 березня 1637 року у Варшаві — 116.

⁹⁰ За євангельською легендою, з такими словами Ісус Христос звернувся до жителів міст Віфсаїди і Капернаума, які нехтували християнську релігію. Марновірні чутки, подібні до описаних в літопису, мали, очевидно, на думку віруючих, віщувати неминуче боже покарання католиків за утиски над православними християнами — 117.

⁹¹ Тобто 5 грудня, напередодні дня пам'яті єпископа Миколая Мірлікійського — 118.

⁹² Замойський Томаш (Фома), син великого коронного канцлера Яна Замойського — 118.

⁹³ Дружина Томаша Замойського Катерина Олександрівна, княжна Острозька — 118.

⁹⁴ В інших джерелах, в тому числі і в тексті присяги козаків, даній ними на раді під Боровицею 20 лютого 1638 року, Василь Томашик називається Василем Томиленком (Архів Юго-западной России, ч. III, т. I, стор. 367) — 118.

⁹⁵ Сейм відбувався з 10 березня до 1 травня 1638 року у Варшаві — 118.

⁹⁶ Перед святом пасхи, яка за римсько-католицьким календарем у 1638 році починалася 4 квітня — 119.

⁹⁷ На свято трійці, яка в 1638 році припадала на 23 травня — 119.

⁹⁸ Тобто після 29 червня — 119.

⁹⁹ Тут мова йде про події 1637 року, які автор літопису згадує за аналогією, у зв'язку з пожежам 1638 року (див. звістки літопису про пожежі в записках під 1637 роком) — 119.

¹⁰⁰ Автор літопису мав на увазі біблійну легенду про «кари єгипетські», в яких у вигляді стихійних бід начебто здійснювалася «кара божа» за утиски єгипетським фараоном (царем) ізраїльського народу — 120.

¹⁰¹ Див. коментар 51 — 120.

¹⁰² Свято трійці в 1640 році припадало на 31 травня. День Костянтина і Єлени в цьому році дійсно був у четвер 21 травня — 120.

¹⁰³ День Федора Гірона відмічався 17 лютого. Д. Зубрицький смерть львівського православного єпископа Ієремії Тисаровського відносить на 12 березня (Д. З у б р и ц ь к и й, Хроніка міста Львова, стор. 288) — 120.

¹⁰⁴ Морова хвороба поширилася тоді на все місто Львів і дійшла навіть до одної з приміських парафій церкви св. Параскеви, або П'ятниці, завдавши шкоди цьому району (Д. З у б р и ц ь к и й, Хроніка міста Львова, стор. 289) — 120.

¹⁰⁵ Тобто в один день: у православних — 10 квітня за ст. ст., а у католиків — 20 квітня за н. ст. Тут у звістках літопису трапилася плутанина в роках. Свято Георгія побідоносця, що відмічається 23 квітня, в 1643 році дійсно припадало на неділю. Пасха ж «вкупі» була в 1642 році — 120.

¹⁰⁶ Мова йде про кафедральну церкву у Львові (див. коментар 38) — 120.

¹⁰⁷ Тобто 16 лютого за н. ст. За іншими відомостями, С. Гроховський по-

мер 1 березня 1644 року (Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana, t. XXV—XXVI, Warszawa, 1900, стор. 869) — 120.

¹⁰⁸ Василій Лупул — 120.

¹⁰⁹ Час, коли відбулася битва під Жовтими Водами, в літопису зазначено неправильно. Військові дії між повсталими українськими козаками і польськими військами розпочалися ще за життя польського короля Владислава IV, а не через тиждень після його смерті, як про це сказано в літопису. Владислав IV помер 10 травня за ст. ст. (20 травня за н. ст.). Польське військо під командуванням М. Потоцького вирушило в похід на Україну 15 лютого 1648 року. Перший бій між козаками і передовими загонами польських військ під Жовтими Водами відбувся 19 квітня. Після смерті Владислава IV відбулася 16 травня Корсунська битва. Під час цієї битви польські гетьмани потрапили в полон до козаків (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 22—24; Летопись Самовидца, стор. 7—11) — 121.

¹¹⁰ Чаплицький Данило, чигиринський підстароста — 121.

¹¹¹ Конецьпольський Олександр — 121.

¹¹² Посольство Богдана Хмельницького у Варшаву складалося з чотирьох чоловік: Вешняка (Якубовича) Федора, що був тоді черкаським полковником. Мозиря Лукіяна, корсунського полковника, Болдарта Григорія, запорізького козака та Петрушенка Івана, писаря Війська Запорізького. Посольство поряд з іншими питаннями висувало, як основну вимогу, вивід польських військ з України і наполягало на скасуванні «Ординації війська запорізького реєстрового» 1638 року (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 24; Історія Української РСР, т. I, стор. 214) — 121.

¹¹³ Заславський Владислав Домінік — 121.

¹¹⁴ Вишневецький (Вишневецький-Корибут) Ієремія Михаїл Михайлович — найхарактерніший зразок відступництва українського шляхтича від православ'я і зради своєму народу. Син православних батьків Михайла Вишневецького і Раїни Могили, Ієремія Вишневецький не зважив на заповіт своєї матері, яка на смертній постелі, в присутності архімандрита Густинського монастиря, духівника княгині, Ісаїї Копинського, молила і заклинала страшними клятвами свого сина зберегти віру батьків. Не зважив І. Вишневецький і на поради свого дядька по матері Петра Могили, який закликав його залишитися при вірі своїх предків. Знехтував він також і доводами Ісаїї Копинського, в той час київського митрополита, який у спеціальному посланні від 7 травня 1634 року нагадав І. Вишневецькому про заповіт матері і умовляв його повернутися до віри батьків. На зраду своєму народові І. Вишневецький ішов свідомо. Зразу ж після смерті матері він піддався впливові єзуїтів, уже в 1631 році прийняв католицтво і почав настирливо насаджувати католицизм у своїх неосяжних володіннях на Лівобережжі, побудував костьоли в Прилуках, Лубнах, Ромнах, Лохвиці, Білому Камені, Мошнах. Але ворожа діяльність І. Вишневецького по відношенню до українського народу не обмежувалася лише релігійними утисками. Під час селянських повстань, особливо в роки визвольної війни, він став душителем і катом українських народних мас. Свою жорстокість він здійснював люто, перевершуючи всіх іноземних гнобителів, в тому числі турків і татар, цих одвічних катів православного люду і непримиренних ворогів всіх слов'янських народів. В роки визвольної війни І. Вишневецький здобув собі славу першого героя панської Польщі, а український народ нагородив його презирливим ім'ям «Палія», жорстокість і бузувірство якого затаврував у своїх народних думках та історичних піснях (П. Т. В и к т о р о в - с к и й, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, К., 1912, стор. 89—97) — 122.

¹¹⁵ Остророг Миколай — 122.

¹¹⁶ Після розгрому польського війська під Жовтими Водами і Корсунем та полонення обох гетьманів на чолі польської армії було поставлено трьох бездарних командуючих: Д. Заславського, М. Остророга і О. Конецьпольського. Ієремія Вишневецький очолював велике з'єднання польсько-шляхетського війська і діяв самостійно, застосовуючи найжорстокіші заходи, щоб придушити пов-

стання українських селян і козаків (Історія Української РСР, т. 1, стор. 215—216) — 122.

¹¹⁷ Сенявським Миколаєм — 122.

¹¹⁸ Вишневецький Ієремія — 122.

¹¹⁹ Яна Казимира, брата попереднього польського короля Владислава IV. Звітка літопису про посольство Богдана Хмельницького до польського сенату помилкова (див. вище, стор. 95) — 122.

¹²⁰ Свято трьох королів відмічається католиками 6 січня (н. ст.). Коронація Яна Казимира на польський престол відбувалася 17 січня. Сейм засідав з 19 січня до 13 лютого 1649 року у Варшаві — 123.

¹²¹ Киселя Адама — 123.

¹²² До свята трійці, яке в 1649 році припадало на 13 травня — 123.

¹²³ Це відбувалося в лютому 1649 року — 123.

¹²⁴ Петрів піст (петрівка) припадає на час з 24 травня до 28 червня — 123.

¹²⁵ 30 червня — 123.

¹²⁶ Замоївського Томаша (Фоми) — 123.

¹²⁷ Фірлей Андрій Андрійович — 123.

¹²⁸ Ляндкоронський Станіслав — 124.

¹²⁹ Кснецьпольський Олександр — 124.

¹³⁰ Корецький Самуїл Кароль — 124.

¹³¹ Ця подія відбулася 30 червня — 124.

¹³² Іслам Герей — 124.

Острозький літописець

¹³³ Початок будівництва стіни навкруги Вільно і відновлювання укріплень замку для оборони від татар відноситься до 1505 року (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 926) — 125.

¹³⁴ Вічковий дзвін було знято і відправлено в Новгород 13 січня 1510 року — 125.

¹³⁵ Про цей напад татар на Україну досить докладно розповідає М. Бельський (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 963—966; див. вище, стор. 60—61) — 125.

¹³⁶ Автор Острозького літописця, користуючись «Хронікою» М. Бельського, як джерелом для свого літопису, часто буквально слідував за останнім. В даному разі, як і в інших подібних випадках, літописець дивився на події очима автора «Хроніки» і називав польські та литовські війська «нашими», а російські військові сили він розглядав, як ворожі Литві і Польщі. Кількість втрат російського війська в літопису зазначено неправильно. М. Бельський свідчить, що втрати російських військ становили 40 тисяч чоловік. Мабуть, у літопису тут трапилася помилка або зроблена описка під час переписування документа. Втрати ж поляків у битві під Оршею у Бельського явно применшено. Він говорить, що там було убито лише чотири значних чоловіки, близько п'ятисот рядових і тільки поранених виявилось немало (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 976; К. М а р к с, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 160) — 125.

¹³⁷ Тут мова йде про одруження Іллі Острозького з покоївкою польської королеви Бони Беатою, дочкою Андрія Костелецького, коронного підскарбія, війницького каштеляна і великого краківського радника (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 986) — 125.

¹³⁸ Це був найбільш спустошливий напад кримських татар на Поділля і Волинь, з яким пов'язується початок дій проти татар українських козаків (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 989; див. вище, стор. 61—62) — 125.

¹³⁹ Мова йде про Романа Острозького, онука Костянтина Івановича Острозького. Можливо, що це був син Іллі Костянтиновича Острозького (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 992) — 125.

¹⁴⁰ Турецькі війська Селіма I Грозного завоювали Сирію, Єгипет і Аравію в 1514—1516 роках. Селім помер 1520 року — 125.

¹⁴¹ Костянтин Іванович Острозький — 125.

¹⁴² Польський король Сигізмунд II Август — 125.

¹⁴³ За іншими відомостями кількість людей, заборонених у неволю під час цього нападу на Російську державу татарських орд, досягала 800 тисяч чоловік (С. М. С о л о в ь е в, *История России с древнейших времен*, кн. III (тома 5-6), стор. 267) — 125.

¹⁴⁴ Мова йде про невелике місто, але могутню фортецю в Трансильванії (Семіграді), біля підніжжя Карпат, на річці Саві при впадінні її в Дунай. Це місто румунською мовою зветься «Alba-Julia», а угорською «Fehé.város», тобто «Білий город», яке і взяв турецький султан Сулейман II — 126.

¹⁴⁵ Див. коментар 6 — 126.

¹⁴⁶ Острозький Василій Костянтин Костянтинович при хрещенні був названий Василієм. Дане ім'я і є справжнім ім'ям цього Острозького. Костянтином його називали ім'ям батька по традиції. Іменування цього Острозького Костянтином або Костянтином Василієм неправильне. Його слід іменувати Василій Костянтин Костянтинович (Русский биографический словарь, Обезьянов—Очкин, СПб., 1905, стор. 461—462) — 126.

¹⁴⁷ Костянтин Іванович Острозький — 126.

¹⁴⁸ Тут у літопису трапилася помилка або описка. Папа Климент VII, уклавши перемир'я з Карлом V, дав йому для розплати з військом 300 000 («trzykroć sto tysięcy») крон (М. Б е л ь с ь к и й, *Хроніка*, стор. 1041) — 126.

¹⁴⁹ Польське військо під командуванням коронного гетьмана Яна Тарновського 22 серпня 1531 року під Обертиним розбило наголову війська молдавського господаря Петра IV Рареша (Петрила), який порушив мирні відносини з Польщею, вторгнувся влітку 1531 року на Покуття, розорив Коломию, Снятин, Тисменицю та ряд інших міст і дійшов до Галича (М. Б е л ь с ь к и й, *Хроніка*, стор. 1055) — 126.

¹⁵⁰ Дашкевич Остафій — 126.

¹⁵¹ Мова йде про московського великого князя Василя III Івановича і про його сина Івана, майбутнього російського царя Івана IV Грозного. Цінну характеристику цих російських царів та їх епохи подає К. Маркс (К. М а р к с, *Хронологические выписки*. — Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 161, 163) — 126.

¹⁵² Це був один з чергових нападів татар на українську територію. Завдяки оборонним заходам польського уряду татари змушені були відійти, захопивши лише близько 15 тисяч чоловік в полон (М. Б е л ь с ь к и й, *Хроніка*, стор. 1065) — 126.

¹⁵³ Ян Тарновський — 126.

¹⁵⁴ Напад татар, що відбувся 20 липня — 126.

¹⁵⁵ Сигізмунд II Август, що народився 1 серпня 1520 року, вже 18 жовтня 1529 року був обраний великим литовським князем, а 18 грудня того ж року, ще за життя свого батька, польського короля Сигізмунда I Старого, він був обраний польським королем і 20 лютого 1530 року коронований польською короною. На сеймі в Кракові, що засідав з 12 листопада 1536 року до 2 березня 1537 року, Сигізмунд II Август присягою підтвердив права і вольності Корони, погодившись на те, що, поки живий його батько, він не буде користуватися своїм королівським правом. Додержання цих умов підтвердив також король Сигізмунд I Старий своїм листом на ім'я коронних станів. Сигізмунд II Август вступив на королівський престол лише в 1548 році після смерті свого батька, який помер 1 квітня 1548 року (М. Б е л ь с ь к и й, *Хроніка*, стор. 1074) — 126.

¹⁵⁶ Це був рокош проти польського короля Сигізмунда I Старого, який намагався обмежити вольності і права дрібної шляхти та придушував протестантський рух — 126.

¹⁵⁷ Мова йде про турецького султана Сулеймана II, який 1538 року вторгся в Молдавію і поставив на молдавське господарство свого ставленника Стефана V Лакусту — 126.

¹⁵⁸ Намагаючись приборкати до своїх рук всю Угорщину, турецький султан Сулейман II вступив 26 червня 1541 року в Буду (Будзин). Вдова короля східної частини Угорщини Яна Заполія Ізабелла виїхала з міста, а її малолітній син Ян

Сигізмунд потрапив до рук султана. Визнавши Яна Сигізмунда угорським королем, султан повернув його матері. Ізабелла разом з сином виїхала до Трансильванії (Семиграддя), яку турецький султан визнав за Яном Сигізмундом і видав йому про це відповідний привілей (див. коментар 10) — 127.

¹⁵⁹ Рік народження Яна Замоїського в літопису зазначено неправильно. М. Бельський називає датою народження Замоїського 8 березня 1542 року, яка і прийнята в історичній літературі (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1089) — 127.

¹⁶⁰ Польський король Сигізмунд I Старий — 127.

¹⁶¹ Петроковський сейм засідав з 31 жовтня до 12 грудня 1548 року. На цьому сеймі поглибилася боротьба між депутатами від землевласників, які домагалися рівноправ'я для свого стану, і представниками крупних магнатів, що одержали від королів різніми шляхами величезні земельні володіння і значну політичну владу. Саме тут особливо виявилася криза, що назривала в державному ладі і у всій системі управління в Польщі та Литві в другій половині XVI століття (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1096—1099; Г. Ш м и т т, История польского народа, т. II, стор. 49—51; В. Г р а б е н ь с к и й, История польского народа, стор. 107—108) — 127.

¹⁶² Події, описані під 1550 роком, М. Бельський відносить на 1551 рік (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1107—1108) — 127.

¹⁶³ Дочку Беати, у дівочтві Костелецької, та Іллі Острозького (див. коментар 137) Гальшку Острозьку Д. Сангушко викрав після того, як йому було відмовлено в сватанні до неї. Ця подія, характерна для історії фамільної й династичної боротьби в Польщі та Литві XVI—XVII століть, відноситься не до 1550 року, як зазначено в літопису, а до 1553 року. Приводом для гонитви М. Зборовського за Д. Сангушкою було намагання Зборовського одружити з Гальшкою Острозькою — єдиною спадкоємицею багатих фамільних помість Іллі Острозького — одного з своїх синів. Однак здійснити цей задум Зборовському не вдалося (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1116—1117; П. Т. В и к т о р о в с к и й, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 7; И. Ш а р а н е в и ч, Гальшка Острожская, Историческое исследование, Львов, 1880) — 127.

¹⁶⁴ Див. коментар 11 — 127.

¹⁶⁵ Див. коментар 11—127.

¹⁶⁶ На початку 1563 року російський цар Іван IV Грозний з великим військом вирушив на Полоцьк — важливий стратегічний і торговий пункт. Події розгорталися досить швидко. До 31 січня було закінчено облогу міста, а 15 лютого Полоцьк здався (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1145—1146; С. М. С о л о в ь е в, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 575—576) — 127.

¹⁶⁷ Стефан VII Томша, ставши господарем Молдавії, скарвав на смерть попереднього молдавського господаря-узурпатора Якова Василяки Геракліда — 127.

¹⁶⁸ Тут у літопису невдало викладено звістки «Хроніки» М. Б е л ь с ь к о г о про битву під Невелем, в якій говориться, що російській війська в кількості 40 тисяч чоловік зазнали поразки, втративши убитими близько 7—8 тисяч чоловік (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1151—1152) — 127.

¹⁶⁹ Дмитра Вишневецького страчено в 1564 році — 127.

¹⁷⁰ Цей напад татар на Україну М. Бельський описав під 1566 роком (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1163) — 127.

¹⁷¹ Приводом для скупчення великого польського війська під Радошковичами була авантюра спроба короля Сигізмунда II Августа за допомогою якогось Козлова, що втік з Росії в Литву, схилити на свій бік російських вельмож і захопити владу в Російській державі. Змову було розкрито, а Козлова і декількох вельмож страчено. Після цього король військо розпустив, але один загін на чолі з Яном Ходкевичем, жмудським старостою, послав, щоб захопити російський замок Ула. З Полоцька була надіслана допомога оточеному гарнізону, яка швидко прибула на місце і допомогла відстояти фортецю. Поляки виявили боягузтво і з соромом та великими втратами примушені були відступити, про що Ходкевич

доносив королю в своєму листі (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1165; С. М. С о л о в ь е в, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 555, 584—585) — 127.

¹⁷² М. Бельський твердить, що фортеця Ула була взята і спалена польськими військами під начальством Романа Сангушка. Описуючи облогу цієї фортеці на початку 1568 року гетьманом Ходкевичем, С. Соловйов про взяття її у вересні 1568 року польним гетьманом Романом Сангушком не згадує (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1166; С. М. С о л о в ь е в, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 584—585) — 127.

¹⁷³ Описуючи цей епізод, М. Бельський розповідає, що поляки під командуванням серадзьського воеводи Альбрехта Ласького взяли Очаків і захопили великий полон. Однак ця здобич їм на користь не пішла, тому що самі поляки з великими труднощами ледве вибралися з-під Очакова, переслідувані татарами, лише встигаючи від них відстрілюватися (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1166) — 127.

¹⁷⁴ Тут іде мова про козаків, які, за звістками «Исторического собрания» С. Лукомського під 1566—1570 роками, «с вожжами своїми с Бирулею, с Минком і Іскоркою служили Польській республіці против Росії з немалою пользою». Російські війська і загін ногайських татар з 6 тисяч чоловік на чолі з воеводами Шереметьєвим, Васи́лієм Бутурлінім і Григорієм Собо́ровим 29 вересня (н. ст.) 1568 року підступили до Вітебська. Вітебський воевода Станіслав Пац тільки хитрощами врятував замок від падіння, заявивши, що нібито йому на допомогу має прийти литовський гетьман Роман Сангушко, що примусило російські війська відійти від Вітебська (Летопись Самовидца, стор. 333; М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1166—1167) — 127.

¹⁷⁵ На об'єднаному засіданні сеймів Польщі і Литви, яке відбулось з 10 січня до 31 серпня 1569 року в Любліні, внаслідок угоди, складеної 1 липня, було завершено процес об'єднання двох держав, який розпочався ще в 1385 році укладенням між Польщею і Литвою Кревської унії. Наслідком Люблінської унії була втрата Литвою незалежності, необмежене панування польської шляхти на українських і білоруських землях та надзвичайне загострення протиріч між пануючими станами і трудящими України й Білорусії (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1169; С. М. С о л о в ь е в, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 614; Історія Української РСР, т. I, стор. 151—153) — 127.

¹⁷⁶ На Люблінському сеймі 1569 року до Корони було приєднано також Крулевецьке князівство або Королівську Прусію. Крулевецький князь Альберт Фредерік приїхав на сейм і на загальному торжестві склав польському королю присягу на підданство (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1170; Г. Ш м и т т, История польского народа, т. II, стор. 78) — 127.

¹⁷⁷ Польський король Сигізмунд II Август не бажав відмовитися від зазіхань на російські землі і готувався продовжувати війну з Російською державою. Одночасно він намагався забезпечити мирні відносини з Туреччиною, яка завжди загрожувала польському тилові під час війни з Росією. З метою зміцнити мирні відносини з Туреччиною польський король послав до турецького султана Селіма II свого посла Петра Зборовського, який повернувся в Польщу 1569 року, уклавши з турками довічне перемир'я (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1173) — 127.

¹⁷⁸ Польський посол Андрій Тарановський виїхав у Туреччину не 1570 року, як зазначено в літопису, а 28 травня 1569 року. Тарановський побував у стані турецьких військ і побачив, які збитки і втрати зазнавали турецькі й татарські війська від війни з Росією. Таке становище турецьких і татарських військ допомогло Тарановському успішно виконати свою мирну місію (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1173—1197; С. М. С о л о в ь е в, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 602—604) — 128.

¹⁷⁹ Свято ушестя у 1571 році припадало на 24 травня — 128.

¹⁸⁰ Мова йде про з'їзд литовської шляхти, який відбувся 13 листопада 1572 року в полі, між Любліном і селом Бистрицею в одній милі від Любліна. Цей з'їзд був пов'язаний з наступними конвокаційним і елекційним сеймами, що мали від-

бутися в зв'язку з смертю короля Сигізмунда II Августа, який помер 7 липня 1572 року (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1226) — 128.

¹⁸¹ Конвокаційний сейм, скликаний після смерті Сигізмунда II Августа, відбувся з 6 до 28.I 1573 року в Варшаві. Елекційний сейм, на якому польським королем було обрано французького принца Генріха Валуа, відбувся в полі, біля с. Камінь під Варшавою з 5.IV до 20.V 1573 року (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1236, 1264; Хронологія польська, стор. 482) — 128.

¹⁸² Див. коментар 17 — 128.

¹⁸³ Див. коментар 18 — 128.

¹⁸⁴ Після втечі польського короля Генріха Валуа у Францію, внаслідок боротьби магнатської і шляхетської партій, в Польщі настало безкоролів'я, що тривало з 1574 до 1576 року (В. Г р а б е н ь с к и й, Історія польського народу, стор. 123) — 128.

¹⁸⁵ Після смерті турецького султана Селіма II на престол вступив його старший син Амурат III (див.: К. М а р к с, Хронологические выписки.—«Архив Маркса и Энгельса», т. VIII, стор. 55; Хронологія польська, стор. 462—463) — 128.

¹⁸⁶ Щоб припинити уперту боротьбу між магнатською і шляхетською партіями та щоб ліквідувати тривале безкоролів'я, шляхта проголосила популярну серед народу сестру Сигізмунда II Августа польською королевою, а Стефана Баторія — королем, зобов'язавши його одружитися з 54-літньою Анною Ягеллонкою, яка була старшою за Баторія на десять років (В. Г р а б е н ь с к и й, Історія польського народу, стор. 123—124; М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1364—1365, 1369—1374; див. також: К. М а р к с, Хронологические выписки.—Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 53—54) — 128.

¹⁸⁷ Див. коментар 19 — 128.

¹⁸⁸ Це був один з найспустошливіших нападів татар на Україну, яким поляки, у зв'язку з безкоролів'ям, не чинили жодного опору. Про цей напад докладно розповідає М. Бельський (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1366—1367; див. вище, стор. 65) — 128.

¹⁸⁹ Див. коментар 19 — 129.

¹⁹⁰ Новообраний польський король Стефан Баторій коронувався на сеймі в Кракові, що тривав з 31 березня до 29 травня 1576 року. Акт коронації відбувся 1 травня (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1383—1390) — 129.

¹⁹¹ Історик І. Гаммер, автор багатотомної історії Турецької імперії, в сьомому томі цієї праці пише, що в 1577 році Богданич, бургграфів Остросічі, заявив протест урядові Оттоманської імперії з приводу знищення турецькими військами Бузина і Зассина (J. Н а m e r, Histoire de l'empire Ottoman, t. 7, Paris, 1837, стор. 385) — 129.

¹⁹² Мова йде про козацького ватажка Сулгана П'ятигорця, що загинув у боротьбі проти татар, які вторглися на Волинь. Про ці події докладно розповідає М. Бельський (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1405—1406; Летопись Сомовидца, стор. 358) — 129.

¹⁹³ В 1577 році, а за іншими джерелами — в 1578 році татари вторглися на Волинь, проти яких Василій Костянтин Острозький вирядив з Острога загін козаків з 300 чоловік на чолі з Сулганом П'ятигорцем. В героїчній боротьбі з татарами загинув увесь загін козаків, знищивши близько 600 татарів. З козаків врятувалося лише декілька чоловік, а сам П'ятигорець з кількома козаками замкнувся в млині, продовжуючи вперто оборонятися. Татари, втративши надію взяти козаків живими, спалили їх разом з млином. Після цього татари підійшли до Дубна, але не взяли його, хоч як татари, так і захисники міста зазнали чималих втрат (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1406—1407) — 129.

¹⁹⁴ Стефан Баторій, продовжуючи боротьбу своїх попередників проти німців за вихід Польщі до Балтійського моря, після тривалих і упертих битв, що коштували обом сторонам величезних жертв, нарешті оволодів Данцігом (Гданськом), жителі якого в кінці 1577 року склали присягу польському королю (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1415—1429; С. М. С о л о в ь е в,

История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 648—649) — 129.

¹⁹⁵ Під час походу польської армії на Данціг татари вторглися в польські володіння на Поділлі і підійшли до Ізяслава. Стефан Баторій послав туди військо під начальством брацлавського воеводи Януша Збараського, який дав татарам бій і примусив їх відступити (М. Бельський, Хроніка, стор. 1429) — 129.

¹⁹⁶ Мова йде про татар, які вторглися в українські області в період масляної неділі, між 10 і 17 числами лютого, тільки не в 1577 році, як значиться в літопису, а в 1578 році (М. Бельський, Хроніка, стор. 1435—1436) — 129.

¹⁹⁷ Василій Костянтин Костянтинович Острозький — 129.

¹⁹⁸ Див. коментар 20, а також стор. 79—129.

¹⁹⁹ В цій звістці літопису є цінне висловлення турецького воєначальника, приятеля польського короля, Магмета-паші, про силу Російської держави. Магмет-паша в листі до польського короля попереджає, що російський цар є супротивник сильний, перший на світі після польського короля — 129.

²⁰⁰ Внаслідок неправильного викладу звісток «Хроніки» М. Бельського втрачено російської армії в літопису показано дуже перебільшеними. В «Хроніці» говориться, що двадцятитисячне російське військо зазнало поразки. За звістками лівонських літописців у битві під Кессо росіяни загинуло 6022 чоловіки із загальної кількості 18 тисяч воїнів (С. М. Солов'єв, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 646; М. Бельський, Хроніка, стор. 1443) — 129.

²⁰¹ Скориставшись з того, що російський цар Іван IV Грозний основні сили своєї армії направив у Курляндію, Стефан Баторій 30 серпня 1579 року захопив і спалив Полоцьк, що був для Росії ключем до Лівонії і Литви (С. М. Солов'єв, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 653—654) — 129.

²⁰² Облога київським воеводою князем Васи́лем Костянти́ном Острозьким Чернігова була тісно пов'язана із взяттям Стефаном Баторієм Полоцька. В той час, коли Баторій вступив у війну з Росією і облягав Полоцьк, щоб відкрити собі путь в Лівонію і Литву, з другого боку — Острозький сплюндрував Сіверську область до Стародуба і Почепи включно та зробив спробу взяти Чернігів. Однак внаслідок мужнього захисту міста Острозький змушений був облогу зняти і відступити, завдавши місту й околицям значних збитків (М. Бельський, Хроніка, стор. 1458—1459; С. М. Солов'єв, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 654—655) — 129.

²⁰³ Ян Замо́йський став великим гетьманом з 1581 року — 129.

²⁰⁴ Польський король Стефан Баторій, намагаючись зміцнити королівську владу, спирався на дрібну і середню шляхту, захищаючи її від свавілля магнатів. Одночасно він вступив у боротьбу зі знаттю, яка не бажала рахуватися ні з державною владою, ні з законом. Баторій, всупереч привілею «*Neminem captivabimus*», вдавався навіть до смертної кари окремих представників знаті. Один з литовських панів, Григорій Остік, на основі доносу свого слуги Міровського, був звинувачений у зрадницьких зносинах з росіянами. З наказу короля його було ув'язнено, а потім обезглавлено (М. Бельський, Хроніка, стор. 1462—1463; В. Грабенський, История польского народа, стор. 130—131) — 129.

²⁰⁵ Спроба Стефана Баторія розв'язати питання про передачу Польщі Лівонії та Курляндії дипломатичним шляхом ні до чого не привела, і влітку 1580 року війна між Польщею і Росією відновилася. Змінний успіх кожної з сторін, уперта оборона російськими військами Пскова, затяжна війна, що виснажила обидві сторони, примусили уряди воюючих сторін приступити до переговорів про перемир'я, яке було укладено 6 січня 1582 року терміном на 10 років (М. Бельський, Хроніка, стор. 1501—1503; С. М. Солов'єв, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 669) — 129.

²⁰⁶ Дата смерті Костянтина Васи́ля Костянти́новича Острозького в літопису вказана неправильно. В «Хроніці» М. Бельського відомостей про цей факт немає. Автор Острозького літописця, очевидно, користувався не зовсім точними

даними. Документи свідчать, що Костянтин Василь-Костянтинович Острозький фігурував у листі свого батька від 1 грудня 1592 року до Львівського братства, як ще живий. Дослідники відносять смерть Костянтина Василя-Костянтиновича Острозького на 1595 рік (М. А. М а к с и м о в и ч, Собрание сочинений, т. I, Отдел исторический, стор. 190; П. Т. В и к т о р о в с к и й, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 28) — 129.

²⁰⁷ Див. коментар 26 — 130.

²⁰⁸ Тут іде мова про події, що мали місце під час першого великого селянсько-козацького повстання, розпочато в 1591 році, до якого примкнули реєстрові козаки на чолі з Криштофом Косинським. Автор літопису для цих звісток, мабуть, крім «Хроніки» М. Бельського, яка закінчується 1598 роком, уже користувався також й іншими джерелами. У Бельського немає згадки про облогу князем Олександром Острозьким Трипілля, в якому укріпилися козаки, як не згадується і про те, що козаки взяли Переяслав (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1689—1691; Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 65—67, 68—71) — 130.

²⁰⁹ Наближеність автора Острозького літописця до князів Острозьких, зокрема до Василя Костянтина Острозького, у якого Северин Наливайко перебував на службі, зумовила негативне ставлення літописця до Наливайка як керівника антифеодального повстання, що поширилося також на володіння Острозьких (див. коментар 30 та стор. 79—80) — 130.

²¹⁰ Мова йде про трансільванського (семіградського) князя Сигізмунда Баторія, який разом з молдавським господарем Стефаном VIII Розваном і волоським господарем Михайлом I Хоробрим боровся за об'єднання всіх молдавських земель. Сигізмунд Баторій зазнав поразки в результаті зрадливого вбивства Михайла I Хороброго та втручання в молдавські справи Польщі, яка поставила господарем Молдавії свого ставленика Ієремію Могилу (С. Н. П а л а у з о в, Румынские господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении, стор. 46—48, 104; История Молдавии, т. I, стор. 164—168; див. також: К. М а р к с, Хронологические выписки. — Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 59) — 130.

²¹¹ Див. коментар 21 — 130.

²¹² Сніг випав 2 жовтня. Сіяли озимину після 21 листопада — 130.

²¹³ Автор літопису мав на увазі розгром останнього сибірського князя Кучума, який у 1571 році зобов'язався було сплачувати дань Іванові IV Грозному, а потім убив російського посла і по відношенню до росіян займав ворожу позицію. Лише в серпні 1598 року загони Кучума були розбиті наголову російськими військами на чолі з воеводою Воейковим (С. М. С о л о в ь е в, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 687—688; там же, кн. IV (тома 7-8), стор. 374) — 130.

²¹⁴ 1600 року Михайло I Хоробрий вступив у Молдавію, щоб примусити польського ставленика Ієремію Могилу залишити молдавське господарство, яке вже до того було під владою Хороброго, але зазнав поразки від військ коаліції, що утворилася проти нього в складі Австрії і Польщі, підтриманих дворянством Трансільванії і партією Ієремії Могилу в Молдавії. Михайло I Хоробрий був позрадницькому вбитий 19 серпня 1601 року підсланими до нього ставлениками австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга. Зневажливе ставлення літописця до Михайла I Хороброго відбиває вплив на автора літопису польського оточення, в якому він перебував (див. коментарі 32 і 210) — 130.

²¹⁵ Боротьба між магометанством і християнським світом за перевагу в Європі наприкінці XVI століття набула форми боротьби між Оттоманською імперією і Священною Римською імперією германського народу на чолі з Австрією. Бажаючи відвернути увагу від політичної і релігійної боротьби, викликані католицькою реакцією імператора Рудольфа II, який був слухняним знаряддям в руках єзуїтів, австрійський уряд вступив 1593 року у війну з Туреччиною. Успіхи австрійців на Дунаї викликали в Константинополі повстання народу і яничарів, що примусило турецького султана Магомета III особисто виступити в 1596 році з

військом в Угорщину, але перемогою, одержаною над австрійцями в битві при Керезтеші біля Тиси, султан не скористався. Ускладнення у внутрішньому житті Австрії, що загрожували повстанням, з одного боку, безладдя у внутрішньому житті Туреччини, що створилося ще за Магомета III, та повстання, яке вибухло в турецьких володіннях у Малій Азії, — з другого боку, примусили обидві сторони припинити війну. Сітваторокський мир, укладений 11 листопада 1606 року, на який змушений був піти турецький султан Ахмет I, знаменував собою поворот у взаємовідносинах між Туреччиною і Європою. Туреччина вперше прийняла принципи і форми міжнародного права Європи, і султан визнав колишнього віденського короля імператором. Про це перемир'я, мабуть, і говорить літописець, змістивши, однак, хронологічні рамки подій. Це перемир'я, неодноразово поновлюючись, тривало лише близько 20 років, а не до 30 літ, як зазначив літописець («Ахмет I». — Енциклопедический словарь, т. 4, вид. Ф. Брокгауза, И. Ефрона, стор. 535; «Магомет III». — Там же, т. 35, стор. 335; «Рудольф II». — Там же, т. 53, стор. 234; «Турецкие войны». — Там же, т. 67, стор. 118; «Турция». — Там же, стор. 238) — 130.

²¹⁶ Мова йде про Василя Костянтина Костянтиновича Острозького — 131.

²¹⁷ Князя Олександра Василій-Костянтиновича Острозького тут названо ярославським від міста Ярослав, родового маютку його дружини Анни Костки, в якому він деякий час проживав (П. Т. В и к т о р о в с к и й, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. I, стор. 33; див. також коментар 84) — 130.

²¹⁸ У цій звістці розповідається про татар, що вторглися на Поділля восени, в період свят пречистої, які відмічаються — перше 15 серпня, а друге — 8 вересня. Про один з цих нападів татар на Поділля в 1605 році згадується в листі Януша Василій-Костянтиновича Острозького до польського короля Сигізмунда III від 26 грудня 1605 року, в якому говориться, що поляки, об'єднавшись з козаками, розгромили татар, які напали на Шаргород та інші міста, відібрали у загарбників захоплений ними великий полон і завдали їм значних втрат (Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 111—112) — 130.

²¹⁹ Див. коментар 33 — 131.

²²⁰ Туреччина, яка стояла на чолі мусульманського світу, вела війну з Іраном (Персією) за перевагу на Близькому Сході і водночас вела боротьбу з європейськими християнськими державами за перевагу в Європі. Розшукуючи союзників для боротьби проти Туреччини, іранський уряд входив у зносини із Західною Європою, що й знайшло своє відбиття у літопису у вигляді звістки про посольство персидського царя Аббаса I Великого в Польщу з пропозицією про укладення військового союзу для боротьби проти Туреччини, яка була ворогом як європейських, так і азіатських народів (ст. «Персія». — Энциклопедический словарь, т. 45, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 394—395; «Турция». — Там же, т. 67, стор. 233—238; В. Г р а б е н ь с к и й, История польского народа, стор. 187—188) — 131.

²²¹ Про поразку татар у 1606 році під Білою Церквою в інших джерелах звісток не знаходимо — 131.

²²² Див. коментар 37 — 131.

²²³ Події в Польщі 1607 року є прямим продовженням рокошу 1606 року. За допомогою сенату між королем і керівником рокошу М. Зебржидовським було укладено перемир'я, що знайшло своє остаточне вираження в постанові сейму 1609 року, коли рокошанам була оголошена загальна амністія, але одночасно в постанові сейму було указано, що призвідцям політичних смут загрожують віддача до сеймового суду (див. коментар 37; Волюміна легум, т. II, СПб., 1859, стор. 461—462; В. Г р а б е н ь с к и й, История польского народа, стор. 178—180) — 131.

²²⁴ Вишневецький Михайло Михайлович — 131.

²²⁵ Після Ієремії Могили молдавським господарем був його брат Симеон Могила (10.VII 1606 — 24.IX 1607), потім короткий час на господарстві був син Симеона Михайло Могила (24.IX 1607 — 19.XII 1607), і лише після цього господарем

Молдавії став син Ієремії Костянтин Могила (листопад 1607 — 20.XI 1611) — 131.

²²⁶ У цій звістці, як і в запису під 1606 роком, автор Острозького літописця значно прикрасив успіхи поляків під час інтервенції польських феодалів в Російську державу (див. звістки Львівського літопису під 1605 роком, стор. 102—105) — 131.

²²⁷ Лжедмитрія II підтримував донський козацький отаман І. Заруцький, загін якого був військовою опорою цього самозванця. Заруцький в 1607—1608 роках фактично тримав у своїх руках майже все верхнє Заволжя, у зв'язку з чим Лжедмитрія II і називали заволзьким царевичем. В інших джерелах звісток про відвідування Лжедмитрієм II польського короля і краківського каштеляна не знаходимо (С. М. Солов'єв, *История России с древнейших времен*, кн. IV (тома 7-8), стор. 483, 534; С. Ф. Платонов, *Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI—XVII вв.*, М., 1937, стор. 270, 273; «Заруцкий Иван». — *Новый энциклопедический словарь*, т. 18, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 319—320) — 131.

²²⁸ В інших джерелах звісток про напад татар на Вінницю, Гайсин і Шаргород у 1607 році не знаходимо, але в листі польського короля Сигізмунда III до турецького султана Ахмета I від 8 листопада 1607 року зазначається, що татари завдали збитків Речі Посполитій (Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 119—120) — 131.

²²⁹ Ускладнення у внутрішньому житті Польщі і незадоволення шляхти політикою Сигізмунда III загрожували королю рокошом, внаслідок чого він змушений був уникати війни з новим російським царем Васи́лієм Шу́йським, який теж уникав цієї війни у зв'язку з загрозою виступу з боку Лжедмитрія II і через тяжке внутрішнє становище Російської держави. Це сприяло переговорам між Росією і Польщею про перемир'я, яке було укладене 25 липня 1608 року терміном на три роки і одинадцять місяців. За умовами перемир'я обидві держави залишалися в давнішніх кордонах, і обидві сторони повинні були відпустити затриманих підданих іншої сторони. Тоді ж повернувся з Росії в Польщу один з відступників від православ'я і зрадник свого народу Костянтин Вишневецький, який до цього і потім завдавав багато шкоди як російському, так і українському народам (С. М. Солов'єв, *История России с древнейших времен*, кн. IV (тома 7-8), стор. 486, 489—490; П. Т. В и к т о р о в с к и й, *Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв.*, вып. 1, стор. 99—100) — 132.

²³⁰ Про вторгнення татар в Поділля в 1608 році, проти яких було направлено польське військо, що розташувалося обозом під Обідним між Вінницею і Немировим, згадує в своїх мемуарах Самуїл Маскевич (А. С. П е т р у ш е в и ч, *Дополнения к Сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год*, стор. 40—41) — 132.

²³¹ Становище, що створилося в Польщі на початку XVII століття у зв'язку з інтервенцією в Російську державу та боротьбою проти рокошан, сприяло зростові та зміцненню українського козацтва. Тому всі постанови сеймів у цей період, що були скеровані проти козаків, залишалися пустими розмовами, а походи козаків проти татар і турків посилювалися. Ухвала Варшавського сейму, що засідав з 15 січня до 26 лютого 1609 року, про запорізьких козаків лише свідчила про розширення козацького руху, всупереч всім постановам польського уряду. Ухвали цього сейму про заходи для приведення козаків до покори були лише формальними витівками, тому що цей же сейм, хоч офіційно і не схвалив війну проти Росії, однак, він виділив кредити, за рахунок яких король і гетьман повинні були вербувати військо, розраховуючи в першу чергу використати для цього українське козацтво, як найбільш зручне і дешеве військо, що не вимагало особливих витрат на його спорядження (Волюміна легум, т. II, стор. 465) — 132.

²³² Найменування «палагойський», очевидно, походить від назви населеного пункту Палугія (Palugya), розташованого на річці Ваг в колишньому Липтовському комітеті в Угорщині, на території теперішньої Чехословаччини — 132.

²³³ В цей період Польща зробила нову спробу взяти Молдавію під свій вплив. З цієї метою 1615 року, в самий розпал турецьких нападів на Польщу, польський уряд направив у Молдавію загін війська на чолі з Михайлом Вишневецьким і Самуїлом Корецьким. У битві біля села Татарень молдавсько-польські війська одержали перемогу над військами Томші і примусили його втекти у Волощину. Задум поляків мати на молдавському престолі свого ставленика вдався, бо господарем Молдавії було поставлено сина Ієремії Могили Олександра Могилу. Однак ця перемога виявилася лише ще одною образою, заподіяною Польщею Туреччині, внаслідок чого взаємини між цими двома державами значно загострилися. Не бажаючи терпіти на молдавському господарстві ставленика Польщі, турки направили в Молдавію своє військо. Цей похід турків закінчився розгромом і полоненням поляків, а Олександра Могилу було відправлено в Константинополь. В 1617 році турки відновили похід проти поляків, і після взяття турецьким військом фортеці Рашкова було підписано перемир'я, за яким заборонявся вступ польських військ у Молдавію, Волощину і Трансільванію (Історія Молдавіи, т. I, стор. 221; С. Н. П а л а у з о в, Румьнские господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении, стор. 104—105) — 133.

²³⁴ Татари вторглися в Поділля і Волинь восени 1615 року. Польський уряд, зайнятий війною з Російською державою, спромігся лише розіслати королівські універсали з закликом до шляхти виступити проти татар, але ніхто на цей заклик не відгукнувся. Коронний гетьман С. Жолкевський, який в той час залишався в Польщі, не мав війська для боротьби з татарами. У королівській інструкції від 20 січня 1616 року на шредський сеймик з гіркотою відмічалось, що орда, не зустрічаючи збройного опору, прийшла в ту частину України, в якій вона давно не була, знищуючи все вогнем і мечем, забираючи в поганський полон багато християнських людей та захоплюючи величезну здобич (Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 166—167) — 133.

²³⁵ У римського папи Павла V — 133.

²³⁶ Див. коментар 21 — 133.

²³⁷ Під 1616 роком літописець зібрав звістки про Самуїла Корецького, що стосуються різних років. Вдруге Корецький потрапив у полон до турків 1620 року після битви під Цецорою (П. Т. В и к т о р о в с к и й, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 200—203) — 134.

²³⁸ Гетьман С. Жолкевський, намагаючись демонструвати готовність польської армії дати збройний опір туркам, які загрожували вторгненням в Поділля, мобілізував місцеву шляхту і магнатів. Ця мобілізація торкнулася також Костянтина Адама Острозького (М. Г р у ш е в с ь к и й, Історія України-Русі, т. VII, стор. 356) — 134.

²³⁹ 2 лютого 1617 року татарська орда під проводом калги Девлет Геряя вторглася в Поділля. Гетьман С. Жолкевський, який мав у своєму розпорядженні всього сімсот чоловік війська, не міг протистояти татарам. Сили українських козаків теж виявилися недостатніми для того, щоб перегородити дорогу ворогові. Слідом за татарами на Україну рушило турецьке військо на чолі з Алімазором пашею. Всього на Україну вступило 30 тисяч турецького війська, 12 тисяч трансільванського (семиградського), така ж кількість молдавського війська та понад 20 тисяч татар. Основним джерелом для висвітлення цього нашестя ворогів на Україну є документи, писані С. Жолкевським. Автор Острозького літописця наводить дуже цінні додаткові фактичні дані про територію, яка зазнала нападу татар, і підкреслює, що вороги завдали населенню великих збитків (С. Ж о л к е в с ь к и й, Писання, стор. 247—248, 251, 305—311) — 134.

²⁴⁰ Костянтин Адам Олександрович Острозький — 134.

²⁴¹ Цей напад татар трапився, мабуть, 20 вересня, в день, коли православне населення відзначало пам'ять великомученика Євстафія Плакиди. В інших джерелах звісток про це вторгнення татар на Україну не знаходимо — 134.

²⁴² Мова йде про Анну Алоїзу Острозьку. Вислів «На їх місці» стосується її двох братів — Костянтина Адама (див. звістку літопису під 1618 роком) і Івана (Януша), про якого говориться у звістці під 1619 роком (див. звістку Львівського літопису під 1636 роком, вище, стор. 115; П. Т. В и к т о р о в с к и й, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 43—44) — 134.

²⁴³ Так називалося легке кінне військо, що утворилося з загону польського шляхтича, відомого «наїзника» — авантюриста Лісовського-Яновича Олександра Іосифа, який чинив свої розбишацькі напади на російську територію в 1608—1616 роках. Після смерті Лісовського, яка трапилася в 1616 році, його загін повернувся в Польщу, де чинив наїзди переважно на тамтешнє українське, білоруське і російське населення («Лисовский», «Лисовчики». — Энциклопедический словарь, т. 34, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 739, 740; С. Ф. П л а т о н о в, Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI—XVII вв., стор. 269, 273—275, 280, 300—303, 309; М. D z i e d u s z y c k i, Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, Lwów, 1843) — 134.

²⁴⁴ Тобто після 6 січня — 135.

²⁴⁵ В 1619 році великий піст починався 8 лютого — 135.

²⁴⁶ Зі смертю в 1618 році Костянтина Адама Олександровича Острозького і в 1619 році Івана (Януша) Олександровича Острозького, а також Януша Василій-Костянтиновича Острозького, краківського каштеляна, який помер у 1620 році, не залишивши після себе синів, припинився по чоловічій лінії рід князів Острозьких. Всі володіння Острозьких перейшли до Владислава Домініка Заславського, внука Януша Василій-Костянтиновича Острозького по дочці Єфросинії, на якій був одружений Олександр Янушович Заславський. В 1656 році помер Владислав Домінік Заславський, а в 1673 році помер його єдиний син Олександр Януш, зі смертю якого припинився по чоловічій лінії також рід князів Заславських (П. Т. В и к т о р о в с к и й, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 43—44, 61—62) — 135.

²⁴⁷ Див. коментар 84 — 135.

²⁴⁸ Ціна збіжжя визначалася за колоду — 135.

²⁴⁹ За іншими відомостями, Іосафат Кунцевич був страчений народом у листопаді 1623 року (П. Ж у к о в и ч, Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.), вып. 4 (1623—1625 гг.), стор. 69—104) — 136.

²⁵⁰ Похід коронного гетьмана С. Конєцьпольського на Україну, а саме на Київщину, тодішній центр українського козацтва, з метою винищити його, відбувся в 1625 році (Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 56) — 136.

²⁵¹ Див. коментар 51—136.

²⁵² Київський печерський архімандрит Єлисей Плетенецький помер 13 листопада 1624 року (С. Г о л у б е в, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, стор. 269—270) — 136.

²⁵³ Літописець стисло, але досить точно схарактеризував нестійкість Мелетія Смотрицького в релігійних питаннях, його вагання між православ'ям і унією. Однак М. Смотрицький був одним з найобдарованіших південноруських учених першої половини XVII століття. Його «Граматика словенская», що була видана вперше в 1618 році у Вільні, відіграла видатну роль у поширенні руської писемності. Як єдиний придатний підручник з руської граматики для того часу, книга перейшла в Москву, де була перевидана в 1648 — 1721 роках. За цим підручником навчався М. В. Ломоносов. Для свого часу «Граматика» М. Смотрицького була прекрасною книгою, написаною зі знанням предмета і відзначалася ясністю викладу матеріалу («Мелетий Смотрицкий». — Энциклопедический словарь, т. 37, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 180—181) — 136.

²⁵⁴ Див. звістки Львівського літопису під 1630 роком, що являють собою найповніший і майже єдиний опис повстання українських селян та козаків проти польського панування на Україні, яке вибухнуло в цьому році, вище, стор. 105—111. — 136.

²⁵⁵ Див. коментар 69 — 136.

²⁵⁶ Див. коментар 71 — 137.

²⁵⁷ Князь Владислав Домінік Заславський (див. коментар 246) — 139.

²⁵⁸ Див. звістки Львівського літопису про цю подію під цим же 1636 роком, вище, стор. 115. — 139.

²⁵⁹ Якщо окремі представники з роду князів Острозьких, як, наприклад, Олександр Василій-Костянтинівич Острозький (помер 2 грудня 1603 року), ще дотримувалися православ'я, то споріднена з ними фамілія князів Заславських з православ'ям, що за тих часів означало і з руського народністю, давно порвала. Передостанній представник цього роду по чоловічій лінії, Владислав Домінік Заславський, який унаслідовав після припинення роду князів Острозьких всі їхні величезні володіння, використав всю свою силу і владу для насадження унії у всіх своїх неосяжних володіннях. В 1630 році Заславський видав «лист» про підпорядкування уніатському митрополитові і єпископам всіх православних священників, які перебувають в його маєтках, а парафіяни повинні були підкоритися уніатським священникам (П. Т. В и к т о р о в с к и й, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 33, 61) — 139.

²⁶⁰ Константинопольський собор 381 року, що являвся другим вселенським собором, був, зокрема, спрямований проти ересі македонян — послідовників константинопольського єпископа Македонія, який розходився з вченням офіційної церкви в деяких догматах, в тому числі про святого духа («Константинопольские соборы»). — Энциклопедический словарь, т. 31; вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 60—63; «Ереси». — Большая советская энциклопедия, т. 15, вид. 2, стор. 526—528) — 139.

²⁶¹ Маніхейство — одна з релігійних сект, які були розповсюджені на Сході і Заході, особливо в III і IV століттях. Вони являли собою суміш християнства і буддизму («Маніхейство». — Энциклопедический словарь, т. 36, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 541—543; «Маніхейство». — Большая советская энциклопедия, т. 26, изд. 2, стор. 221) — 139.

²⁶² Мова йде про римського папу Лева III, якого далі автор літопису називає Лео Великий, виявляючи, очевидно, до цього папи особистий пієтет. Однак іменування «Великий» було привласнено папі Леву I (440—461), який питання, що цікавило автора літопису, не торкався («Лев — имя 13 пап». — Энциклопедический словарь, т. 33, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 447) — 140.

²⁶³ Бароній Цезар, історик римсько-католицької церкви, фанатичний прихильник папізму (помер 30 червня 1607 року). Тут йде мова про твір Цезаря Баронія «Церковні літописи від р. Хр. до 1198 року», в якому він виступив затятим прихильником і оборонцем прав та зазіхань папства («Бароний». — Энциклопедический словарь, т. 5, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 90) — 140.

²⁶⁴ Рабин, Равин, від «рав Авин» і Арабис від «рав Аши» — вавилонські вчені, яким належить остаточне упорядкування в 488—599 роках талмуда в редакції або списку «Бавлі» (від Бавл — Вавілон). Тут автор літопису бажав, очевидно, провести паралель між боротьбою релігійних течій в християнстві і боротьбою подібних течій в іудействі, але цього задуму, як і літопису в цілому, він до кінця не довів («Талмуд». — Энциклопедический словарь, т. 64, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 542—548) — 140.

²⁶⁵ Аквіла, Аквіла, грек-язичник з Синопа, який прийняв християнство, але потім був відкинутий від християнської общини за його прихильність та пристрасть до астрології. Після цього він перейшов в іудейство, вивчив єврейську мову і переклав на грецьку мову Ветхий завіт. Жив він у II столітті нашої ери («Аквила». — Энциклопедический словарь, т. 1, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 280) — 140.

АРХІВНА І БІБЛІОГРАФІЧНА ДОВІДКА ПРО ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС І ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ

Рукопис Львівського літопису зберігається в Центральній науковій бібліотеці Академії наук Української РСР в Києві (Відділ рукописів, фонд кол. Університету св. Володимира, № 206, збірка А. С. Петрушевича, № 27, стор. 162—182).

Зразу ж після виявлення літопису Д. Зубрицьким, документом зацікавився галицький вчений Я. Головацький і виготовив декілька копій літопису. Одна з цих копій потрапила до К. Войціцького (Польща), який надрукував в журналі «Kwartalnik naukowy» уривки з документа. Другий примірник копії з передмовою Я. Головацького був переданий ним етнографові П. Лукашевичу (Київ) для видання, але це не було здійснено¹. Третій примірник копії потрапив до А. С. Петрушевича, який видав літопис 1867 року у Львові. Один примірник копії літопису, мабуть, теж виготовлений Я. Головацьким, був надісланий Д. Зубрицьким у Росію історикові М. Погодін, який видав літопис у Москві 1839 року. Місцезнаходження всіх цих копій зараз невідоме. Але коли б ці копії навіть де-небудь і збереглися, то при наявності оригіналу документа, вони наукового інтересу не мають².

Львівський літопис частково або повністю видавався декілька разів:

1. K. W. Wojsicki, O Kronice Ruskiej od roku 1498 do roku 1649. Wypis pierwszy.—«Kwartalnik naukowy», tom drugi, Kraków, 1835, стор. 86—93. Витяги з літопису від 1498 до 1625 року включно, почасти мовою оригіналу, але в польській транскрипції, почасти в перекладі на польську мову.

2. K. W. Wojsicki, O Kronice Ruskiej od roku 1498 do roku 1649. Wypis drugi.—«Kwartalnik naukowy», tom trzeci, Kraków, 1836, стор. 315—329. Витяги з літопису від 1630 до 1636 року включно, теж почасти мовою оригіналу, але в польській транскрипції, почасти в перекладі на польську мову. (Звістки за 1626 рік у публікації Войціцького відсутні).

3. W. A. Maciejowski, Ułamki historyczne. I. O Kozakach.—«Kwartalnik naukowy», tom drugi, Kraków, 1835, стор. 283—320. Витяги зі звісток літопису за 1625, 1630, 1636—1638 роки та повністю за 1648—1649 роки, але у вільному викладі польською мовою.

4. О. Евецкий (Варшава), Русинская летопись. — «Телескоп», часть 29, 1835, стор. 309—328. Передрук російською транскрипцією і в перекладі на російську мову тексту Львівського літопису, виданого К. Войціцьким. О. Євещкий

¹ Я. Головацький, Воспоминания о Маркиане Шашкевиче и Иване Вагилевиче.—«Научовый сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы», Львів, 1885, стор. 36. Є підстави припускати, що з текстом Львівського літопису був ознайомлений Т. Г. Шевченко через П. Лукашевича, який збирався відправити з Шевченком літопис у петербурзьку цензуру для одержання дозволу на видання. Цей намір не здійснився у зв'язку з розривом відносин між Шевченком і Лукашевичем (М. Возняк, Шевченко і Галичина.—«Україна», березень—квітень, 1930, стор. 70—71).

² У Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР нами виявлено один примірник копії літопису під назвою «Львовская русская летопись», виготовленої Я. Головацьким з його передмовою, датованою 26 квітня 1839 року, та деякими примітками, яка зберігається під № І 3857. Мабуть, це і є той текст літопису, що мав бути опублікований за участю П. Лукашевича.

видав обидві статті К. Войціцького, перша з яких тоді вже була опублікована, а з другою він ознайомився в рукопису у самого Войціцького в Варшаві.

5. В. Р.— О Русской летописи с 1498 по 1649 год. (Ст. Войціцького).— «Журнал министерства народного просвещения», часть 18, 1838, № 4—6, стор. 1—22. Передрук з журналу «Kwartalnik naukowy» в перекладі на російську мову.

6. Львовская русская летопись.—«Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских», т. 3, кн. 3, М., 1839, стор. 233—267. Видання М. Погодіна з копії, надіслані Д. Зубрицьким.

7. Львовская летопись.—«Научовый сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы», вып. 1—4, Львов, 1868, стор. 255—294 і окремі відбиток. Видання літопису з копії, виготовленої Я. Головацьким, зі вступом і примітками А. С. Петрушевича. До тексту літопису додано «Краткий список гетманов казацких, бывших до Богдана Хмельницкого».

8. А. Петрушевич, Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год, Львов, 1874. В книзі вміщено численні короткі, а іноді й більші уривки з Львівського літопису.

При виконанні даної роботи, крім рукопису документа і його друківаних видань, автором було використано текст літопису, підготовлений О. І. Левицьким для видання в історико-літературній серії Київської комісії для розбору давніх актів. Том під назвою «Южнорусские летописи», складений О. Левицьким, містив у собі Львівський літопис і Літопис Іоахима Ерлича (1620—1673 рр.) польською мовою. Книгу було надруковано під час першої імперіалістичної війни, але вона в світ не вийшла, тому що віддруковані аркуші з початком громадянської війни залишилися не зверстаними і згодом були знищені. З цього видання, очевидно, зберігся лише один сигнальний примірник, переданий академіком М. Василенком у бібліотеку Археографічної комісії Української академії наук, який зараз зберігається в бібліотеці Інституту історії Академії наук Української РСР в Києві.

Острозький літописець відомий лише в єдиному списку в рукописній книзі Музейного зібрання Державного історичного музею в Москві (інв. № 4007). Він вміщений в розділі рукопису «Летописец польский». Літопис має назву «С кройніки Бельського речі потрібні вибрані», арк. 126—132 зі зворотами.

Літопис під назвою Острозький літописець видав академік М. М. Тихомиров (М. Н. Тихомиров, Острожский летописец. — «Исторический архив», т. VII, М., 1951, стор. 236—263).

СЛОВНИК ЗАСТАРІЛИХ, МАЛОВЖИВАНИХ ТА АКТОВИХ СЛІВ І ВИРАЗІВ

- Абихмо* — щоб ми.
Альо — або, чи то.
Анафема — відлучення від церкви за незгоду з її вченням, церковне прокляття.
Анімушно — мужньо, стійко.
Ано — але, тільки.
Апарата — богослужбні приладдя.
Армата — гармат а.
Арцибіскуп — католицький архієпископ.
Байдак — річкове судно довжиною 45—60 м, шириною 6—12 м.
Барда, барта — невелика залізна сокира з зігнутим держаком.
Барзо — дуже.
Бецати — неправильна форма слова обіцяти.
Битний — наявний.
Бихмо — щоб ми.
Бігунка — понос, дизентерія.
Біскуп — католицький єпископ.
Блават — коштовна шовкова тканина.
Боро — скоро, швидко.
Броїти — обурюватися, виступати проти існуючого порядку.
Бурити — розоряти, руйнувати, скидати, валити.
Ваб, ваба — спокушування, чари.
Вдатний — здібний, здатний.
Ведлуг — згідно, відповідно (чому, до чого).
Бельце — дуже, вельми, набагато, значно.
Венцей — більше.
Взятися — вирушити, відправитися.
Визичати — робити послугу, ставитися доброзичливо.
Випадати — виходити, з'являтися несподівано, траплятися.
Виповідати — висловлювати, розповідати.
Віншовати, віншувати — поздоровляти, бажати щастя.
Владика — слово, яким іменували єпископа.
Влох — італієць.
Вовводство — крупна адміністративно-територіальна одиниця в давній і сучасній Польщі.
Волати — кричати, кликати, благати.
Вотувати — висловлювати думку, подавати голос, голосувати.
Впадати — вторгатися, влямуватися, входити.
Впрод — раніш, спочатку, перед цим.
Всіяти — (від слова всівати) тут — вселяти, прищеплювати, насаджувати.
Вшак же — однак, однак ж.
Вшистко, шитко — все, сповна, без залишків.
Гайдуки — озброєна охорона і озброєні розсильні у магнатів.
Гаківниця — ручна вогнепальна зброя з ваком біля приклада.
Гарматне військо — військо, озброєне гарматами.
Гевна — міфічне місце вічних помертних страждань грішників, назва якого походить від долини Єнном або Гінном, поблизу Єрусалима, де приносилися людські жертви Молоху, богові сонця, вогню і війни.
Гетьман великий коронний — найвище звання, що присвоювалось начальникові військових сил у давній Польщі. Литва мала свого великого гетьмана навіть після Люблінської унії 1569 року.
Гетьман польний (польовий) — помічник і заступник великого гетьмана; він, звичайно, очолював військо, що стояло на кордоні в полі для захисту від татар. Литва мала свого польного гетьмана.
Гміна, гмін — адміністративна одиниця в Польщі, що відповідала волості в Росії; в Галичині — громада мешканців будь-якого населеного пункту, а також громада віруючих, прихильників одного якогось віросповідання.
Горій, горше — гірше.
Господа — будинок, господарство, іноді садиба будь-якої сім'ї.
Господар — титул князів Молдавії і Волощини в період феодалізму.
Груб (польське) — могила.

- Деспект* — зневажання, неповага, презирство;
Дії — історія, історичні твори.
Діло — гармата.
Для — із-за, через, з причини.
Доживотний — довічний.
Дозорця — доглядач, наглядач.
Доклад — клопотання.
Драган — драгун, кінний воїн, що за озброєнням і прийомами дій здатний також вести піший бій.
Дунай — розлив води, взагалі велике скупчення води.
Екскузовати — дати пояснення, скласти пробачення.
Елекція — вибори, обрання.
Езуїти — монахи католицького ордену, заснованого в 1540 році Ігнатієм Лойолою.
Євничари див. *Яничари*.
Єпископ — керуючий єпархією, тобто церковною областю.
Же — що (сполучник).
Жеби — щоб.
Жебисте — щоб ви.
Живність — харчі, продовольство, припаси.
Жовнір, жолнір — солдат, ратник.
Заварувати — забезпечити будь-що, укріпити, зміцнити, установити.
Запирати — складати, укладати (угоду, договір).
Заскочити — захопити, піймати, заобігти.
Зась — потім, але, же, но, а.
Зацний — знатний, шановний.
Збродня — повстання, заколот, непокоря.
Збурити — розорити, зруйнувати.
Звитязтво — перемога.
Здрайця — зрадник, відступник.
Зезволити — погодитися, дозволити.
Зіло — дуже, вельми.
Зложити (сейм) — скликати, зібрати.
Знаємий — знайомий, близький.
Золки (старопольське зіоло, зіółко) — зілля, запашна трава.
Золотий польський — основна монета польських грошей, дорівнював 1/3 таляра, поділявся на 30 грошів.
Золотий червоний — дорівнював двом талярам.
Іж — що, але.
Іже — так як, який, що.
Ізложити — відкинути, повалити.
Ілекція див. *Елекція*.
Ілі би — якби (сполучник).
Імати — брати, схопити, взяти.
Індєй — в іншому місці.
- Інтент* — намір, мета.
Інтеррегнум — безкоролів'я, міжцарів'я.
Кадук — рід хвороби, народна назва диявола, чорта.
Калга мурза — титул старшого з братів кримського хана, який був його співправителем і наслідником.
Кам'яниця — камінна будова.
Канцлер — вищий сановник в Польщі, що зберігав державну печатку і наглядав за законодавством та судочинством; він же звичайно видав іноземними справами.
Кафедра — підвищене місце в костьолі, з якого ксьондз виголошує проповіді.
Каштелян — комендант замку; сановники, що засідали в сенаті шляхетської Польщі.
Кварцяне військо — польське військо, що одержувало оплату з «кварти», тобто з податку в розмірі четвертої частини прибутків з королівських маєтків.
Кламця — наклепник, брехун.
Клейноти — предмети, що служать ознакою влади.
Кляштор — католицький монастир.
Кобила — укріплення на підвищенні, палісад.
Кокоший — курячий; кокоша війна — військова прогулянка, війна без битви.
Колода — міра сипучих тіл різного об'єму залежно від місцевості; львівська колода дорівнювала 532 польським фунтам або 8 півміркам.
Конвокація — сейм, який скликався в Польщі негайно після смерті короля і на якому висувалася кандидатура на короля.
Кондиція — умова, положення.
Конклюдовати — робити висновок, заключення; подавати вимоги.
Конфедерація — змова, заколот проти короля або сенату в давній Польщі.
Кон'юровати — зговоритися, вступити в мову.
Корона — назва Польського королівства з часу об'єднання Польщі і Литви на Люблінському сеймі 1569 року в федеративну феодальну державу — Річ Посполиту.
Коронний — назва осіб і установ, що в складі Речі Посполитої відносилися тільки до Польщі.
Коски — пустощі, жарти, гри.

Костьол — католицький храм, церква.
Крайчий — сановник при дворі короля, який розрізував та сортував м'ясо для королівського столу. В XVI—XVII століттях це вже був лише почесний придворний титул, не пов'язаний з виконанням обов'язків слуги короля.
Ксьондз — католицький священник.
Куршак — глиняний посуд з вузькою шийкою.
Ледакий — поганий, паскудний, мерзенний.
Лежа — постій, квартирування військ звичайно взимку.
Лежати обозом — стояти військовим табором.
Леч — але, та.
Лятський — польський.
Маковиця — купол, баня церковної будови.
Мандат — наказ, повеління.
Меченосці — одна з назв Лівонського ордену.
Митусь — лежати головами в різні сторони.
Мнісі — монахи.
Мор (мур) — епідемія, чума, смертоносна пошесна хвороба.
Мур див. Мор.
Мураза — татарський князьок, спадковий старшина.
Миша — католицьке богослужіння, обідня.
Набарзі, найбарзі — більше всього.
Навенцей, найвенцей — найбільше.
Навіжати — відвідувати, навідуватися.
Наїзд — напад, наскок, вторгнення.
На тих міст — після того, зразу, негайно.
Небожата (тут глузливо, іронічно) — бідолахи.
Нігди — ніколи, ні в які часи.
Ніжлі — ніж, як.
Нілга — неможливо, не можна.
Німаш — немає.
Ніц — нічого.
Ніякись, ніякийсь — якийсь, хтось.
Новини — вид рукописного бюлетеня, газети, що почали виникати в кінці XVI — на початку XVII століть.
Обезпечитися — бути поза небезпечкою, вважати себе забезпеченим від будь-чого, не боятися будь-чого, не турбуватися.
Обітниця — запевнення, обіцянка.
Обнятися, обійматися — братися, по-

годжуватися, брати на себе зобов'язання, брати підряд.
Обоз — тут це слово вжито в розумінні тимчасового укріпленого військового табору.
Оболокати — надягати, убирати.
Оведе — там, туди.
Окрутний — жорстокий, лютий, звірчий.
Орація — святкове привітання, поздоровлення, складене спеціально з нагоди будь-якого торжества, привітальна промова.
Острожок — укріплення, збудоване з загострених зверху стовпів, сторч щільно один біля одного закопаних в землю.
Отправовати — учинити, виконати.
Паль, вбивати на палю — один з найжорстокіших способів страти людей, який шляхта широко застосовувала для боротьби проти українських повстанців.
Паньство — держава, престол.
Пахолки — батраки, наймити; так само називалися зброєносці шляхтичів під час походів, на відміну від таборної челяді або звичайних прислужників Пахолки брали також участь у битвах.
Перестятя — припинення, перепинення руху, перетинання.
Перун — грім.
Піязі — гроші.
Піхотою — пішки.
Плюдри, плюндри — штани, шаровари.
Поважне — сміливо.
Повело — удалось, пощастило.
Повинний — залежний, підвладний.
Повіт — адміністративно-територіальні одиниці, на які поділялися воеводства.
Повітря — епідемія, пошесть.
Поводитися — відбуватися, статися, творитися.
Поганий — язичник; так польські магнати і шляхта іноді називали українців, росіян та білорусів, які не погоджувалися перейти в католицизм або поводитися на унію.
Подчаший, підчаший коронний — придворний чин у давній Польщі досить високого рангу; подавав королю чашу з вином під час торжеств.
Позволення — дозвіл, виявлення волі старшого.

Поле ставити — розмішуватися табором для військових дій.

Полумірок — половина восьмینی або мірки; дорівнювався двом четверикам.

Поручник — службова особа, що виконувала різні доручення; помічник.

Посполите рушення — загальне поголовне ополчення шляхти, що оголошувалося польськими королями у випадках крайньої небезпеки для держави.

Посполитий — загальний, народний, громадський; також — простий, простолюдний, селянський.

Потенжне — сильно, міцно.

Потикатися — вступити в сутичку з ворогом або в бій; зіткнутися.

Потичка — сутичка, зіткнення, битва.

Потреба — бій, сутичка.

Потрутити — штовхнути, кинути, звалити.

Потуга — сила, могутність.

Потягнути — рухатися, пересуватися.

Пошарпати — пограбувати, обібрати.

През — через.

Переставати — припиняти військові дії, погоджуватися на що-небудь.

Привернення — повернення, відновлення.

Приморки — епідемія, чума, смертоносна пошесть.

Припоминатися — нагадувати про що-небудь, добиватися виконання обіцянки.

Приступовати — вступати, входити.

Пристя — наближення, прихід, появлення.

Пришлий (від польського *przeszły*) — минулий, що пройшов, проминув (стор. 119).

Пришлий (від польського *przyszły*) — майбутній, прийдешній (стор. 124).

Прот — настоятель церкви, ігумен монастиря.

Пункти — статті, умови, вимоги.

Райця, радця — радник ратуші, магістрату.

Райчина — дружина райці.

Ратуша — будинок міського управління, саме управління.

Рачій — вірніш, краще, точніше.

Ребелізувати — підняти повстання.

Регіментар — командир, полковник, начальний війська.

Ревстровий — особа, записана в списки козацького війська.

Референдарій — з XVI ст. королів-

ський урядовець у Польщі, заступник королівського секретаря.

Рокош — невдоволення, хвилювання, бунт; повстання шляхти проти короля або сенату.

Рура — труба.

Русь, русин — руський; також — православний, українець тощо.

Рушення — ополчення, мобілізація.

Селедзяка — оселедець.

Сермяга — каптан або свита з дешевого сірого сукна.

Сиріч — тобто, себто.

Смо — ми 'є.

Староста — довічне звання, що привласнювалося польськими королями магнатам за заслуги; королівський намісник в давній Польщі, пізніш управитель королівщини, маєтків, що належали королю.

Староство — податок на користь старости.

Стати обозом — розташувати війська в бойовій готовності.

Столець — місце в приміщенні для засідань.

Стратега, страггема — військова хитрість.

Стрільниця — укріплення, з якого стріляють.

Строфовати — виговорювати, докоряти, соромити.

Таляр, талер — крупна срібна монета, що дорівнювала трьом польським золотим або 90 грошам.

Тане — дешево.

Товариство — начальницький склад польського війська.

Трапити — створити нестерпні умови, досаждати, мучити.

Убо — тому, через то.

Універсал — указ, грамота з оповіщенням про якусь подію або з розпорядженням військового чи адміністративного характеру.

Упоминати — попереджувати, застерігати.

Уфане, уфность — надія, упевненість, сподівання.

Фараон — назва єгипетського царя.

Фрауцимер (з німецького) — покоївка королеви.

Хлопство — зневажлива назва шляхтою селян та інших залежних осіб і бідноти взагалі.

Хорогова, корогва — прапор; загін війська.

Хорунжий коронний — у давній Польщі охоронець великого військового

- прапора або королівського штандарту.
- Цісар** — титул імператора так званої Священної Римської імперії германського народу, а пізніше австрійського; на Україні так називали і турецького султана.
- Чата** — розвідувальний загін, роз'їзд, дозор.
- Чауш** — придворний царедворець в султанській Туреччині; гонець.
- Чекан** — ручна зброя, у якої з одного боку була сокирка, а з другого — молоток, з дерев'яним держаком завдовжки близько метра; водночас був ознакою начальницького стану.
- Червоний золотий див. Золотий червоний.**
- Чистець** — «чистилище», очищаючий вогонь, якому за вченням католицької церкви піддаються душі померлих.
- Шати** — коштовний одяг.
- Шидерство** — глум, знущання, глузування.
- Шляхта** — дворянство, привілейований стан у феодальній Польщі.
- Шпиг** — розвідник.
- Юж** — вже.
- Юм** — їм.
- Яничари, вничари** — відбірне привілейоване турецьке піше військо, утворене турецьким султаном Урханом у XIV столітті і скасоване Мухмудом II у 1826 році.
- Яти** — брати, взяти.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абазі паша (Базі баша)* — начальник турецького війська — 112, 148.
- Аббас I Великий* (1557—1628) — персидський шах з 1586—158.
- Август* — див. Сигізмунд II Август.
- Авраамій* (XVII ст.) — смоленський (кол. пінський і туровський) єпископ — 111, 147.
- Адріан (Публій Елій)* — римський імператор (117—138) — 25.
- Аквіля, Аквіла* (II ст.) — перекладач біблії з єврейської мови на грецьку — 140, 162.
- Александр* — див. Олександр Карл.
- Александр* — див. Острозький Олександр Василій Костянтинович.
- Алексій Дука Марцуфль* див. Олексій V Дука Мурдзуфл.
- Алімазор паша* — начальник турецького війська — 160.
- Альберт Фредерік* (1552—1618) — князь королівської Пруссії (1568—1604) — 154.
- Амурат III* — турецький султан (1574—1595) — 143, 155.
- Анна Ягеллонка* (1523—1595) — дочка Сигізмунда I Старого, сестра Сигізмунда II Августа, дружина Стефана Баторія, останній представник династії Ягеллонів — 155.
- Антонович В. Б.* (1834—1908) — український буржуазний історик-археолог — 10, 11.
- Арабіс, рав Аші* (IV—V ст.) — один з упорядників вавилонської редакції талмуда — 140, 162.
- Арак мурза* — татарський воєначальник — 134.
- Арон Тіран* — молдавський господар (вересень 1591 — червень 1592) — 75.
- Арсеній* див. Балабан Арсеній.
- Ахмет I* (1589—1617) — турецький султан з 1603 — 158, 159.
- Багалій Д. І.* (1857—1932) — український історик, академік АН УРСР — 10, 11.
- Базет* див. Баязет II.
- Базі баша* див. Абазі паша.
- Балабан Арсеній (Марко) (Арсеній)* (пом. в кінці 1568 або на початку 1569) — львівський єпископ з 1549 — 100, 142, 145.
- Балабан Гедіон (Григорій) (Болован Гедіон)* (1530—1607) — львівський єпископ з 1576 — 103, 131, 144, 145.
- Баранійшу* див. Бароній Цезар.
- Барновський (Бернавський, Бернацький) Могила Мирон* — молдавський господар (січень 1626 — липень 1629, вдруге квітень 1633 — 2.VII 1633) — 112, 148.
- Бароній (Баранійшу) Цезар* (1538—1607) — кардинал, бібліотекар Ватикану, історик римсько-католицької церкви — 140, 162.
- Бартош* — ксьондз — 118.
- Баторій Сигізмунд* (пом. 1613) — трансільванський (семиградський) князь (1585—1602) — 75, 157.
- Баторій Стефан* див. Стефан Баторій.
- Баязет II* (Базет) — турецький султан (1481—1512) — 125.
- Бевзо О. А.* (нар. 1901) — радянський історик — 6.
- Бельський Мартин* (пом. 18.XII 1575) — польський хроніст—28—31, 56—58, 61, 62, 64, 65, 67, 72, 73, 79, 125, 126, 141—145, 151, 152—157.
- Бережанський* (пом. 1636) — польський магнат, підчаший — 116.
- Бережанський Іоанн* — священник замкової богоявленської церкви в Острозі — 139.
- Бернавський* див. Барновський Могила Мирон.
- Бернацький* див. Барновський Могила Мирон.
- Бестужев-Рюмін К. М.* (1829—1897) — російський історик — 11.
- Бируля* (XVI ст.) — козацький ватажок — 154.
- Блажовський Мартин* (кінець XVI — початок XVII ст.) — перекладач «Хроніки» Мартина Кромера з латинської мови на польську — 141.
- Боболінський Леонтій* (кінець XVII ст.) — український літописець — 10.

- Бобржинський М.* (1849—1935) польський історик — 148.
- Бове (Beauvais)* кінець XVII ст.) — амстердамський фабрикант паперу — 26.
- Богдан Яків* див. Богданко.
- Богданіч* (XVI ст.) — буркграбій Остросічі — 155.
- Богданко (Богдан Яків, Ружинський Богдан, Ружний)* — козацький гетьман (1575 і 1576) — 65, 129, 143.
- Бодяїнський О. М.* (1808—1877) — український філолог-славіст, історик і письменник — 11.
- Болдарт Григорій* — запорізький козак, член посольства Війська Запорізького до польського короля в 1648 р. — 150.
- Болеслав* див. Болеслав III Кривоустий.
- Болеслав III Кривоустий (Болеслав)* (1086—1138) — польський король з 1102 р. — 141.
- Болован Гедіон* див. Балабан Гедіон.
- Бона* (1494—1557) — дружина польського короля Сигізмунда I Старого — 125, 151.
- Боплан Гійом* (нар. в кінці XVI ст., пом. після 1650) — французький інженер, перебував на службі (1630—1648) у польського уряду, склав цінні карти і опис України — 87, 88.
- Борецький-Бергфельд Д.* — історик — 142.
- Борецький Іов (Іван) Матвійович* (пом. 2.III 1631) — київський митрополит з 25.VI 1620 р. — 51, 81, 135, 136, 144, 146.
- Борецький Стефан (Стефан)* (пом. 1630) — син київського митрополита Борецького Іова (Івана) — 107.
- Брянцев П. Д.* — історик — 70.
- Бут Антон Конашевич* — гетьман рестрових козаків (1630 р.) — 83, 147.
- Бутурлін Василій* (XVI ст.) — російський воевода — 154.
- Ваповський (Вапський) Андрій* (XVI ст.) — 128.
- Вапський* див. Ваповський Андрій.
- Василенко М. П.* (1867—1935) — 164.
- Василій* див. Василій III Іванович.
- Василій* див. Острозький Василій Костянтин Костянтинович.
- Василій III Іванович (Василій)* (1479—1533) — великий московський князь з 1505 р. — 57, 58, 70, 71, 125, 126, 152.
- Василій Лукул (Лукул Василій)* — молдавський господар (квітень 1634 — 13.IV 1653, вдруге — червень 1653 — 16.VII 1653) — 150.
- Величко Самійло* (нар. 1670 р., пом. не раніш 1728 р.) — український літописець — 145.
- Вешняк (Якубович) Федір* — черкаський, а потім чигиринський полковник, член посольства Війська Запорізького до польського короля в 1648 р. — 150.
- Виговський Іван (Луговський Івашка)* (пом. 1664) — писар Війська Запорізького, потім гетьман; зрадник українського народу, прихильник шляхетської Польщі — 15—17.
- Вишневецька (Могила) Раїна* (пом. після 1618) — двоюрідна сестра Петра Могили, дружина Михайла Михайловича Вишневецького, мати Ієремії Вишневецького — 150.
- Вишневецький (?)* (XVII ст.) — помилково названий власником містечка Димер під Києвом — 107.
- Вишневецький Дмитро Іванович* (пом. 1564) — козацький гетьман, появився на Запорозжі близько 1556 р., страчений турками — 62—65, 127, 142, 153.
- Вишневецький (Вишневецький-Корибут) Ієремія Михайло Михайлович* (1612—1651) — польський магнат руського походження, прийняв католицтво і став гонителем православ'я, був найжорстокішим душителем селянських повстань в період визвольної війни українського народу — 20, 84, 95—97, 122, 123, 150, 151.
- Вишневецький Костянтин Костянтинович* (1564—1641) — польський магнат, кременецький староста — 132, 159.
- Вишневецький Михайло Олександрович* (пом. 1584) — польський магнат, канівський і черкаський староста з 1560, київський каштелян з 1581 р. — 63.
- Вишневецький Михайло Михайлович* (пом. 1616) — польський магнат, овруцький староста, батько Ієремії Вишневецького — 131, 150, 158, 160.
- Вишневецький Януш* (пом. 1636) — польський магнат, кременецький староста — 116.
- Вишневецькі* — польські магнати, ополячені руські князі — 146.

- Вікторівський П. Т.* — історик — 150, 153, 157—162.
- Вітвіцька О.* — радянський архівіст — 13.
- Владислав* див. *Владислав IV*.
- Владислав IV (Владислав)* (1595—1648) — польський король з 1632 р. — 27, 32, 33, 40, 43, 51, 59, 68, 69, 94, 95, 104, 111, 112, 121, 136, 147, 148, 150, 151.
- Войков* (XVI ст.) — російський воевода — 157.
- Возняк М. С.* (1881—1954) — український радянський історик літератури — 11, 144, 163.
- Войціцький (Wojsicki) К.* (1807—1879) — польський письменник і фольклорист — 163, 164.
- Володимир* див. *Володимир Святославич*.
- Володимир Святославич (Володимир)* — великий київський князь (978—1015) — 25, 26.
- В. Р.* — 164.
- Гаврилович (Діденко) Андрій* — гетьман реєстрових козаків (1632) — 147.
- Галицький Станіслав* (XVI ст.) — польський магнат, коронний маршалок — 58.
- Гаммер (Гаммер-Пургіштал) Іосиф* (1774—1856) — відомий німецький історик-орієнталіст — 155.
- Ганібаля* — поручник польської армії — 107.
- Ганібаля* — ротмістр польської армії — 107.
- Ганусь* (XVI ст.) — кравець, глава релігійної секти в Польщі — 48, 126.
- Г'Ардель (H' Ardel)* (кінець XVII ст.) — амстердамський фабрикант паперу — 26.
- Гаштольд (Гбштольд) Мартин* (пом. після 1483) — литовський земський маршалок, київський намісник або воевода з 1471 р. — 55, 99, 141.
- Гваньїні Олександр* (1538—1614) — польський історик — 56.
- Генріх III Валуа* (1551—1589) — польський король — 65, 74, 128, 143, 155.
- Гербурт* див. *Гербурт Ян Шесни*.
- Гербурт Ян* (1508—1576) — польський історик і правознавець — 141.
- Гербурт Ян Шесни (Гербурт)* (пом. 1614) — польський шляхтич, добромільський державця — 45, 47, 103, 145.
- Глинська Елена* — друга дружина російського царя Василя III Івановича, мати Івана IV, за малолітства якого разом з опікунами управляла Російською державою (1533—1538) — 71.
- Глинський Михайло* (пом. 1534) — литовський боярин, князь руського походження, дядько російської цариці Єлени Глинської — 70, 71.
- Гломбоцький* — польський шляхтич — 108.
- Гоголь Іона* — кобринський архимандрит, пінський і туровський єпископ з 22.IX 1595 р., дав згоду на унію, учасник Брестського уніатського собору 1596 р. — 144.
- Голобуцький В. О.* (нар. 1903) — український радянський історик — 63.
- Головацький Я. Ф.* (1814—1888) — західноукраїнський вчений, поет і філолог; видатний громадський діяч — 102, 163, 164.
- Голубев С. Т.* (1849—1920) — історик російської церкви — 148, 161.
- Горецький Л.* — автор «Опису війни Івоні, господаря молдавського (1574)» — 75.
- Гоштольд* див. *Гаштольд Мартин*.
- Грабенський В.* див. *Смоленський В.*
- Грабянка Григорій* (пом. близько 1738) — український літописець — 148.
- Григорій XIII* — римський папа (1572—1585), реформував у 1582 році календар, що набув назви григоріанського календаря, або нового стилю — 49, 143.
- Грисько* див. *Чорний Григорій Савич*.
- Гришка розстрига* див. *Лжедмитрій I*.
- Гроховський Станіслав* (1554—1644) — львівський католицький архієпископ з 1634 р. — 114, 120, 148, 149.
- Грушевський М. С.* (1866—1934) — український буржуазний історик — 9, 11, 15, 23, 65, 83, 87 — 92, 142, 160.
- Гулевич* див. *Гулевич-Воютинський*.
- Гулевич-Воютинський (Гулевич) Сільвестр (Симеон)* — перемишльський і самбірський православний єпископ (1635—1645) — 115.
- Гунашевський М. Г. (Кунашевський)* (XVII ст.) — український літописець — 12—18, 21, 23, 141, 144.

- Гуля Андрій* — один з керівників селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр.— 39.
- Гуслистий К. Г.* (нар. 1902) — український радянський історик і етнограф — 83, 147.
- Густав II Адольф* — шведський король (1611—1632) — 146.
- Данилович* див. Данилович Станіслав.
- Данилович Станіслав (Данилович)* — син руського воеводи Яна Даниловича, польський магнат, корсунський, чигиринський і мостовський староста; в 1637 р. потрапив у полон до татар і там загинув — 89, 115, 116, 119.
- Данилович Ян (Іван)* (пом. 1624) — польський магнат, руський, каринський, чигиринський, мостовський староста; з 1608 р. коронний крайчий і львівський каштелян, з 1614 р. руський воевода — 89, 149.
- Дашкевич Остафій (Остафій)* — (пом. 1635) — черкаський староста — 126, 152.
- Девлет Герей* (початок XVII ст.) — калга, татарський воєначальник — 160.
- Дзяний (Іван)* — польський шляхтич італійського походження — 88, 114.
- Дідушицький (Dzieduszycki) М.* (1813 — 1877) — польський історик — 161.
- Дмитр* див. Лжедмитрій І.
- Дмитрій* див. Лжедмитрій II.
- Дмитрій Ростовський* (1651—1709) — ростовський митрополит, автор історичних хронік і книг релігійного змісту — 25.
- Дмитро Іванович* див. Лжедмитрій І.
- Домінік* див. Заславський Владислав Домінік.
- Домиціан* — римський імператор (81—96) — 25.
- Домиша* див. Стефан VII Томша.
- Домишч Стефан* див. Стефан IX Томша.
- Дорогоєвський Фома* (пом. 1605) — перемишльський староста, королівський референдар — 145.
- Дорошенко Михайло* — козацький гетьман (1625—1628), загинув під час походу в Крим — 80, 81, 105, 146.
- Драгошичі* (XVI—XVI ст.) — династія молдавських господарів — 63, 75.
- Дюбор П. (Dubur P.)* (кінець XVII ст.) — амстердамський фабрикант паперу — 26.
- Еварницький* див. Яворницький Д. І.
- Енгельс Ф.* (1820—1895) — 48, 77.
- Євезький О.* — 163.
- Єремія* див. Могила Ієремія.
- Єрій* див. Заславський Юрій.
- Єрлич (Jerlicz) Іоаким* (1598 — пом. після 1673) — ополячений український православний шляхтич, автор історичної хроніки (1620—1673) — 84, 164.
- Жаславський* див. Заславський Владислав Домінік.
- Жебридовський* див. Зебридовський Миколай.
- Желіборський Арсеній (Андрій)* — львівський православний єпископ (1641—1662) — 14, 15.
- Жигимонт* див. Сигізмунд I Старий.
- Жигимонт, Жигмонт, Жигмунт* див. Сигізмунд III Ваза.
- Житецький П. Г.* (1836—1911) — мовознавець та історик української літератури — 53, 54.
- Жолкевський Лукаш* (пом. 1636) — польський магнат, переяславський староста — 89, 90, 116.
- Жолкевський (Жолковський, Жолкувський) Станіслав* (1547—1620) — краківський каштелян, великий коронний гетьман; загинув у битві з турками під Цецорою 7.X 1620 р.— 46, 58, 59, 67, 68, 103, 104, 146, 160.
- Жолковський, Жолкувський* див. Жолкевський Станіслав.
- Жукович П. М.* (1857—1919) — російський історик — 50, 161.
- Закревський М. В.* (1805—1871) — археолог і етнограф, автор книги «Описание Киева» — 109, 141.
- Замойська* див. Замойська (Острозька) Катерина.
- Замойська (Острозька) Катерина* (перша полов. XVII ст.) — дочка Олександра Василія Костянтиновича Острозького, дружина Томаша (Фоми) Замойського — 118, 149.
- Замойський Томаш (Фома) Янович* (1594—1638) — київський воевода, коронний канцлер — 54, 118, 128, 149, 151.
- Замойський Ян* (1542—1605) — великий коронний канцлер з 1578 р., великий гетьман з 1581 р.— 127, 129, 130, 149, 153, 156.
- Замойські* — польські магнати — 144.
- Заруцький Іван Мартинович* (пом. 1614) — отаман донських козаків, прихильник Лжедмитрія II; був

- схоплений урядом російського царя Михайла Федоровича і страчений в Москві — 159.
- Заславська (Острозька) Евфросинія* — дочка Острозького Януша Василій-Костянтиновича, дружина Олександра Янушевича Заславського — 161.
- Заславський (Домінік, Жаславський) Владислав Домінік* (пом. 1656) — польський магнат, коронний конюший, потім сандомирський воєвода, а в останні роки життя краківський воєвода, один з трьох регіментарів польського війська влітку 1648 р. — 54, 121, 135, 139, 150, 161, 162.
- Заславський Олександр Янушевич* (пом. 1629) — київський воєвода — 161.
- Заславський Олександр Януш Владислав-Домінікович* (пом. 1673) — останній представник по чоловічій лінії роду польських магнатів Заславських — 161.
- Заславський Юрій (Єрій) Янушевич* (пом. 1636) — володимирський староста — 116.
- Заславські* — польські магнати, ополчені руські князі — 161, 162.
- Захар'їн Михайло Юр'евич (Юр'єв Михайло)* (XVI ст.) — російський боярин — 71.
- Збаразький Януш Михайло-Миколаєвич* (пом. біля 1608) — каменецький і пінський староста, брацлавський воєвода — 156.
- Збируйський Діонісій* — холмський єпископ до 1604 р., дав згоду на унію, учасник Брестського уніатського собору 1596 р. — 114.
- Зборецький* (пом. 1637) — польський шляхтич — 118.
- Зборовський Мартин (Марцін)* (пом. 1565) — калішський воєвода, краківський каштелян — 127, 153.
- Зборовський Петро* — посол польського уряду в Туреччину 1569 р. — 127, 154.
- Зборовський Самуїл* (пом. 1584) — польський магнат, страчений з наказу короля Стефана Баторія за сваволу, грабунки, вбивства і замаху на короля — 128.
- Зборовські* — польські магнати — 144.
- Зебржидовський (Жебридовський) Миколай* (1553—1623) — польський магнат, великий коронний маршалок, краківський воєвода, один з керівників рокошу (1606—1607) проти короля Сигізмунда III Вази — 45, 131, 145, 158.
- Зубрицький Д. І.* (1777—1862) — західноукраїнський історик і археограф — 5, 12, 33—35, 37, 38, 42, 43, 46, 74, 79, 142—145, 148, 149, 163—164.
- Ісафат* див. Кунцевич Іосафат.
- Іван* див. Іван IV Грозний.
- Іван (Івоня, Іона) III Воба Лютий (Грозний) або Арменчик* (пом. 1574) — молдавський господар (лютий 1572 — червень 1574), видатний борець проти турецького іга — 74, 101, 128, 143.
- Іван IV Грозний (Іван)* (23.VIII 1530 — 18.III 1584) — московський великий князь з 1533 р., російський цар з 1547 р., видатний політичний діяч XVI ст. — 63, 67, 71, 72, 126, 145, 152, 153, 156, 157.
- Іван (Іоанн) V Олексійович* (1666—1696) — син царя Олексія Михайловича, з 1682 р. вважався на російському престолі разом з своїм братом Петром I до 1698 р. під управлінням їх сестри Софії Олексівни — 26.
- Івоня* див. Іван III Воба Лютий.
- Ігор Рюрикович* — великий київський князь (912—945) — 24.
- Ізабелла* (пом. 1559) — вдова трансільванського (семиградського) воєводи Яна I Заполія, правителька Трансільванії за малолітства Яна II Сигізмунда — 142, 152, 153.
- Іконніков В. С.* (1841—1923) — російський і український історик — 11.
- Іоаким* (XVI ст.) — антиохійський патріарх — 143.
- Іоаким* (пом. 1690) — всеросійський патріарх з 1674 р., виступав проти розкольників, чужоземних впливів та чужоземців — 25.
- Іоанн Олексійович* див. Іван V Олексійович.
- Іона* див. Іван III Воба Лютий.
- Іпатій* див. Потій Іпатій.
- Ісаакій* див. Черчицький Ісаакій.
- Іскорка* (XVI ст.) — козацький ватажок — 154.
- Іслам Герей* — кримський хан (1644 — 1654) — 151.
- Ісус Христос* — легендарний засновник християнської релігії — 149.
- Казановський Мартин* (1553—1636) — польний коронний гетьман — 116, 149.

- Казимир* див. Ян Казимир.
- Казимир III Великий* (1310—1370) — польський король з 1333 р., син Владислава I Локотка, останній польський король з династії П'ястів; загарбав під владу Польщі Червону Русь (Галичину) — 18, 55, 99, 141.
- Казимир IV Ягеллончик* (1427 — 1492) — великий литовський князь з 1440 р., польський король з 1447 р.; скасував Київське князівство і перетворив його у воєводство під владою Литви — 18, 55, 99, 141.
- Калиновський (?)* — польський магнат — 79.
- Калиновський Мартин* (пом. 1652) — чернігівський воєвода, польний коронний гетьман; убитий в бою під Батою — 20, 94, 121.
- Калоіанн* — 24.
- Калуан* — 25.
- Каманін І. М.* (1850—1921) — український історик та архівіст — 13.
- Каменецький Мартин* (XVI ст.) — подільський воєвода — 58, 61.
- Карвацький* — польський шляхтич, один з керівників так званої «московської» конфедерації (1612 — 1614) — 46, 104.
- Карл V* (1500—1558) — імператор так званої Священної Римської імперії німецького народу (1519—1556) — 126, 152.
- Карл IX* Валуа (1550—1574) — французький король з 1560 р. — 143.
- Кароль Фердинанд* (пом. 1655) — один з синів польського короля Сигізмунда III Вази, вроцлавський єпископ — 148.
- Карпов Г. Ф.* (1838—1890) — російський історик — 11.
- Карський* — польський шляхтич — 107.
- Кеттлер Готгард* (1518—1587) — останній великий магістр Лівонського ордену меченосців і після секуляризації перший курляндський герцог, потомки якого були герцогами Курляндії до 1737 р. — 67.
- Кизим* (пом. 1637) — київський козацький сотник, один з активних учасників визвольної боротьби проти польсько-шляхетських загарбників у 30-х роках XVII ст. — 118.
- Кирило* (XVII ст.) — ігумен косянтинівського монастиря — 130, 132.
- Кирило (Кирил)* — священник онуфрієвської церкви в Острозі — 139.
- Кирило I Лукаріс* (пом. 1638) — олександрійський, потім константинопольський патріарх (1621—1623, 1624—1629, 1632—1634, 1637—1638), забитий турками — 148.
- Кисіль Адам* (нар. близько 1600, пом. 1653) — польський магнат руського походження, сенатор Речі Посполитої, брацлавський, потім київський воєвода — 96, 121, 151.
- Клепатський П. Г.* — український історик — 10.
- Климент VII (Юлій Медічі)* (пом. 1534) — римський папа з 1523 р. — 152.
- Козлов* (пом. 1568) — втікач з Росії в Литву; страчений російським урядом за зраду — 153.
- Конецьпольський див. Конецьпольський Олександр.*
- Конецьпольський див. Конецьпольський Станіслав.*
- Конецьпольський Олександр (Конецьпольський)* (1620 — 1659) — коронний хорунжий, один з трьох регіментарів польського війська влітку 1648 р. — 95, 121, 123, 150, 151.
- Конецьпольський Станіслав (Конецьпольський)* (1591 — 1646) — польний, а з 1620 р. великий коронний гетьман — 21, 22, 59, 80, 81, 83, 85—87, 89—91, 105, 106, 110, 112, 113, 115, 117, 147, 161.
- Константин див. Константин XI Палеолог.*
- Константин XI Палеолог (Константин)* — (1404—1453) — останній візантійський імператор з 1449 р. — 25.
- Константин див. Острозький Костянтин Василій-Костянтинович.*
- Конський* — польський шляхтич, один з керівників так званої «московської» конфедерації (1612 — 1614) — 46, 104.
- Копинський Ісаїя* (пом. 1640) — київський митрополит з 1631 р., активний антиуніат — 148, 150.
- Копистенський Захарія* (пом. 1627) — архимандрит Києво-печерського монастиря з 1624 р., активний антиуніат, автор видатного полемічного твору «Палінодія» — 136.
- Корецький Самуїл Іоachimович* (пом. 1622) — польський магнат, потрапив до турків у полон під Цецорою (1620),

- де і загинув в неволі — 50, 59, 104, 133, 160.
- Корецький Самуїл Кароль* (пом. 1651) — польський мзгнат, останній представник роду князів Корецьких — 124, 151.
- Косинський Криштоф* (пом. 1593) — гетьман реєстрових козаків, керівник селянсько-козацького повстання 1591—1593 рр., загинув в бою — 157.
- Косов Сільвестр* (пом. 1657) — київський митрополит з 1647 р., під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. допомагав польським загарбникам — 147.
- Костянтин* див. Острозький Костянтин Іванович.
- Костелець* див. Костелецька Беата.
- Костелецька (Костелець) Беата* див. Острозька Беата.
- Костелецький Андрій* (пом. 1515) — коронний підскарбій, війницький каштелян, великий краївський радник — 151.
- Костянтин* див. Острозький Костянтин Іванович.
- Костка Анна* див. Острозька Анна.
- Костка Ян* (пом. 1581) — сандомирський воєвода — 149.
- Костомаров М. І.* (1817—1885) — російський і український історик та письменник, автор численних робіт з історії України — 11, 32, 65.
- Краснойський* — польський шляхтич — 107.
- Красносільський* — польський шляхтич — 107.
- Красноставський* — польський шляхтич — 107.
- Креховський Іосафат* (XVII ст.) — ігумен Трахтемирівського монастиря — 16.
- Кривоніс Максим* (пом. 1648) — козацький полковник, керівник повсталого селянства, найближчий соратник Богдана Хмельницького — 31, 96, 121, 122.
- Крип'якевич І. П.* (1886—1967) — український радянський історик, академік АН УРСР — 78.
- Кроммер Мартин* (1512—1589) — польський хроніст та історик — 18, 56, 141.
- Крупецький (Крупський) Афанасій* (XVII ст.) — перемишльський уніатський єпископ — 115.
- Крупський* див. Крупецький Афанасій.
- Кулага-Петражицький Іван* (пом. 1632) — гетьман реєстрових козаків у 1632 р. — 83, 147.
- Куликовський* (пом. 1636) — польський шляхтич — 116.
- Кулиш П. О.* (1819—1897) — український письменник та історик — 11, 81.
- Кунашевський М.* див. Гунашевський М. Г.
- Кунцевич Іосафат (Іосафат)* (1580—1623) — полоцький уніатський архієпископ, фанатичний прихильник унії, страчений повсталими православними жителями Вітебська — 50, 135, 161.
- Кучум* (XVI ст.) — останній сибірський хан — 157.
- Ласький Альбрехт* (XVI ст.) — сардзький воєвода — 63, 64, 127, 154.
- Лац* див. Лац-Тучапський Самуїл.
- Лац-Тучапський (Лац) Самуїл* (пом. 1649) — коронний стражник — 84, 85, 91, 92, 106, 107, 118, 146.
- Лев I Великий* — римський папа (440—461) — 162.
- Лев III (Леон III, Лео Великий)* — римський папа (795—816) — 140, 162.
- Левицький О. І.* (1849—1922) — український історик і археограф — 10, 11, 52, 53, 98, 115, 164.
- Лео Великий* див. Лев III.
- Леон III* див. Лев III.
- Леонтій* (XVII ст.) — палагойський архимандрит — 132.
- Лжедмитрій I (Гришка розстрига, Дмитр, Дмитро Іванович)* (пом. 1606) — ставленик Польщі, претендент на російський престол (1605—1606) — 28, 68, 72, 130, 144, 145.
- Лжедмитрій II (Дмитрій, Тушинський вор)* (пом. 1610) — ставленик Польщі, претендент на російський престол (1607—1610) — 68, 72, 131, 159.
- Лихачов М. П.* (1862—1935) — російський історик і мистецтвознавець, відомий фахівець в ділянці допоміжних історичних дисциплін — 27.
- Лісовський-Янович Олександр Іосиф* (пом. 1616) — польський шляхтич, відомий «наїзник»-авантюрист — 161.
- Лоба Миколай* (XVII ст.) — краківський друкар — 141.
- Лозинський В. (Łoziński W.)* (1843—

- 1913) — польський історик і письменник — 47, 146.
- Ломоносов М. В.* (1711—1765) — видатний російський вчений-енциклопедист і письменник — 161.
- Лонцький Каспар* (пом. 1556) — посол польського короля Сигізмунда II Августа в Ризі — 67.
- Луговський Івашка* див. Виговський Іван.
- Лукашевич П. І.* (нар. близько 1809—1887) — український етнограф — 163.
- Лукомський Стефан* (1701 — пом. перед 1779) — прилуцький полковий обозний, автор «Собрания исторического» — 154.
- Лупул Василій* див. Василій Лупул.
- Лянцкоронський Предслав* (пом. 1531) — ватажок (гетьман) реєстрових козаків, вів боротьбу проти татар — 62.
- Лянцкоронський (Ляскорунський) Станіслав* (пом. 1657) — кам'янецький каштелян, брацлавський, потім руський воевода, польний коронний гетьман з 1654 р. — 124, 147, 151.
- Лянцкоронський Ян* (пом. 1647) — польський шляхтич, власник містечка Димера під Києвом — 147.
- Ляскорунський* див. Лянцкоронський Станіслав.
- Лясота Юрій* (пом. 1634) — польський шляхтич, власник містечка Димера під Києвом — 147.
- Львов М. О.* (1751—1803) — відомий російський вчений, архітектор і графік — 6.
- Магмет Герей (Махмет)* (XVI ст.) — перекопський хан — 57, 71, 125.
- Магмет паша (Магмут)* (XVI ст.) — турецький воєначальник — 129, 156.
- Магмут* див. Магмет паша.
- Магнус* (1540—1583) — король Лівонії, був одружений на племінниці Івана IV Грозного, союзник Росії у війні проти Швеції і Польщі — 72.
- Магомет III* (1568—1603) — турецький султан з 1595 р. — 157, 158.
- Макарій* (до чернецтва *Михайло Петрович Булгаков*) (1816—1882) — історик російської церкви — 144.
- Македоній I* — константинопольський єпископ (355—356) — 139, 162.
- Максимович М. О.* (1804—1873) — російський ботанік, фольклорист та історик, автор цінних праць з історії України — 11, 32, 148, 157.
- Малхерова Катерина* (пом. 1540) — дружина краківського райці, страчена за приналежність до секти — 48, 126.
- Маріон Жан* (XVII ст.) — французький інженер на службі в польській армії — 88.
- Маркевич М. А.* (1804—1860) — український історик, етнограф і письменник — 146.
- Марко* (XVII ст.) — священник воскресенської церкви в Острозі — 139.
- Маркс К.* (1818—1883) — 68, 77, 78, 141, 142, 144, 145, 151, 152, 155, 157.
- Марченко М. І.* (нар. 1902) — український радянський історик — 22.
- Маскевич* див. Машкевич Самуїл.
- Махмет* див. Магмет Герей.
- Мацейовський В. (Maciejowski W.)* (1793—1883) — польський історик, поборник ідеї єдності слов'янських народів — 163.
- Машкевич (Маскевич, Maszkiewicz, Maskiewicz) Самуїл* (нар. близько 1575 — пом. близько 1623) — польський офіцер і автор мемуарів — 159.
- Менглі Герей* (пом. 1515) — кримський (перекопський) хан — 61.
- Мигалов* — львівський міщанин, купець — 43, 120, 145.
- Мигаль* див. Михайл I Хоробрий.
- Минко* (XVI ст.) — козацький ватажок — 154.
- Михайло Олелькович* — син київського князя Олександра Володимировича; князь намісник Новгорода біля 1470 р. — 141.
- Михайло Федорович* (1596—1645) — перший російський цар з династії Романових з 1613 р. — 69, 148.
- Михайло I Хоробрий (Мигаль)* (пом. 19.VIII 1601) — волоський (мультанський) воєвода (вересень 1593 — 19.VIII 1601), претендент на молдавське господарство (травень 1600 — серпень 1601) — 75, 76, 102, 130, 145, 157.
- Мищинський* — польський полковник — 85, 108.
- Міровський* — слуга шляхтича Осьціка — 156.
- М. Н.* — 53.
- Мнішек (Мнішок) ?* (пом. 1644) — львівський староста — 120.
- Мнішек Марина* (пом. 1614) — доч-

- ка Мнішека Юрія, дружина Лжедмитрія I, а потім Лжедмитрія II—145.
- Мнішек (Мнішко) Юрій* (пом. 1613) — польський магнат, сандомирський воевода, львівський і самборський староста, один з натхненників і організаторів польської інтервенції в Росію на початку XVII ст. — 67, 73, 102, 103, 132, 144.
- Мнішко* див. Мнішек Юрій.
- Мнішок* див. Мнішек (?).
- Могила Гавриїл* (XVII ст.) молдавський воеводич — 148.
- Могила Ієремія (Єремія)* — молдавський господар (серпень 1595 — 10.VII 1606) — 75, 76, 130, 131, 145, 157—160.
- Могила Іоанн* (XVII ст.) — молдавський воеводич — 148.
- Могила Костянтин* (пом. 1612) — син Могили Ієремії, молдавський господар (жовтень 1607 — 20.XI 1611) — 76, 159.
- Могила Михаїл* — молдавський господар (24.IX 1607 — 19.XII 1607) — 148, 158.
- Могила Мойсей* — молдавський господар (28.V 1630 — вересень 1631, вдруге 2.VII 1633 — квітень 1634) — 148.
- Могила Олександр* — син Могили Ієремії, молдавський господар (22.XI 1615 — 2.VIII 1616) — 160.
- Могила Петро Семенович* (1596 — 1647) — молдавський воеводич, архімандрит Києво-Печерського монастиря з 1627 р., київський митрополит з 3.XII 1632 р. зі збереженням посади лаврського архімандрита — 111, 112, 136, 137, 147, 148, 150.
- Могила Раїна* див. Вишневецька Раїна.
- Могила Симеон (Семіон)* (пом. 1607) — волоський господар (листопад 1600 — червень 1601, вдруге липень 1601 — серпень 1602), молдавський господар (10.VI 1606 — 24.IX 1607) — 76, 112, 148, 158.
- Могили* — молдавська дворянська родина, з якої вийшло декілька господарів Молдавії та інших діячів, в тому числі Петро Могила — церковно-політичний і культурний діяч України першої половини XVII ст. — 147.
- Мозира Лукіян* — корсунський полковник, член посольства Війська Запорізького до польського короля 1648 р. та до Москви 1652 р. — 15, 150.
- Мокрський Андрій* (пом. 1648) — тремешинський канонік, учитель Богдана Хмельницького під час навчання останнього в католицькому колегіумі, був посланцем від королевича Яна Казимира до Богдана Хмельницького — 95.
- Мохов Н. А.* — радянський історик — 75.
- Наливайко Северин* (пом. 11.IV 1597) — козацький отаман, потім гетьман (1594—1597); керівник великого селянсько-козацького повстання проти польських та українських магнатів і шляхти; був схоплений шляхтою і після жорстоких катувань Наливайко страчений у Варшаві — 39, 79, 80, 91, 102, 130, 145, 157.
- Немцевич (Nietsewicz) Юліан* (1758 — 1841) — польський письменник і історик — 45.
- Никифор* див. Никифор Ксанфопул.
- Никифор Ксанфопул (Никифор)* — син Каліста I, константинопольський патріарх (1350—1362), автор історичних творів — 24.
- Ничипоренко Іван* — член посольства Війська Запорізького до Москви в 1652 р. — 15.
- Огоновський О.* (1833—1894) — західноукраїнський історик літератури — 11.
- Окольський Симеон* (1580—1653) — польський хроніст і історик — 90, 91.
- Олег* — великий князь (879—912), правив Руською землею за малолітства Рюрикового сина Ігоря; підкорив Київ і зробив його своєю столицею — 24.
- Олександр Карл (Александр)* (пом. 1634) — син польського короля Сигізмунда III Вази — 43, 113, 148.
- Олександр IV Лепушано* — молдавський господар (вересень 1552—18.XI 1561) — 74.
- Олексій V Дука Мурдзупи (Алексій Дука Марцупфль)* (пом. 1204) — візантійський імператор з 24.I 1204 р. в тому ж році страчений латинянами — 24.
- Олексій Михайлович* (9.III 1629 — 31.I 1676) — російський цар з 13.VII 1645 р. — 16.

- Опалинський Лукаш* (1574 — 1654) — польський магнат, великий коронний маршалок — 47, 103.
- Опалинські* — польські шляхтичі, магнати — 47, 145.
- Оренда Тимош Михайлович* див. Орендаренко Тимофій Михайлович.
- Орендаренко (Оренда) Тимофій Михайлович* — козацький гетьман у 1630 р. — 21, 82-84, 111, 147.
- Осман II* — турецький султан (1618—1622) — 60.
- Остафій* див. Дашкевич Остафій.
- Остік* див. Осьцік Григорій.
- Острозька (Костка) Анна* (пом. 1636) — дочка Яна Костки, дружина Олександра Острозького; звичайно іменувалася княжною ярославською — 149, 158.
- Острозька Анна Алоїза* див. Ходкевич Анна Алоїза.
- Острозька (Костелець, Костелецька) Беата* — колишня покоївка польської королеви Бони, дружина Іллі Костянтиновича Острозького, а потім серадзького воеводи Альбрехта Ласького — 125, 127, 151, 153.
- Острозька Гальшка (Єлизавета)* (1539—1582) — дочка Іллі Костянтиновича Острозького і його дружини Беати — 127, 153.
- Острозька Євфросинія* див. Заславська Євфросинія.
- Острозька Катерина* див. Замойська Катерина.
- Острозький Василій Костянтинович (Василій)* (1527—1608) — київський воевода, захисник руської народності, поборник православ'я проти окатоличування і ополячування українського народу, видатний діяч української культури і освіти XVI — початку XVII ст. — 30, 32, 80, 126, 129—131, 152, 155—158.
- Острозький Іван (Януш) Олександрович* (пом. 1619) — 134, 161.
- Острозький Ілля Костянтинович* (пом. 1539) — брацлавський і вінницький староста — 125, 151, 153.
- Острозький Костянтинович Василій Костянтинович (Константин)* (1562—1595) — крайчий Великого князівства Литовського, володимирський староста — 129, 157.
- Острозький Костянтинович Іванович (Костантин, Костентин)* (пом. 1530) — великий литовський гетьман, ві-
- ленський каштелян, луцький, вінницький і брацлавський староста, волинський маршалок — 58, 61, 62, 125, 126, 151, 152.
- Острозький Костянтин (Адам) Олександрович* (пом. 1618) — 134, 160, 161.
- Острозький Олександр Василій - Костянтинович (Александр)* (пом. 1603) — волинський воевода — 130, 134, 137, 138, 149, 157, 158, 162.
- Острозький Роман (Роман)* (пом. 1516) — внук Костянтина Івановича Острозького — 125, 151.
- Острозький Януш Василій-Костянтинович* (нар. біля 1559, пом. 1620) — волинський воевода, краківський каштелян, останній представник по чоловічій лінії роду русько-польських магнатів, князів Острозьких — 132, 135, 158, 161.
- Острозькі* — русько-польські магнати, князі — 32, 54, 80, 157, 161, 162.
- Остророг Миколай* (пом. 1656) — коронний підчаший, один з трьох регіментарів польського війська влітку 1648 р. — 122, 124, 150.
- Острианин Степан* — один з керівників селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. — 39.
- Осьцік (Остік) Григорій* (пом. 1580) — польський шляхтич, страчений з наказу польського короля Стефана Баторія по обвинуваченню в зносінах з росіянами — 129, 156.
- Павло V (Камілло Боргезе)* (1552—1621) — римський папа з 1605 року — 160.
- Павлюк* (пом. 1638) — козацький гетьман (1636—1638), керівник селянсько-козацьких повстань 30-х років XVII ст. проти польсько-шляхетських загарбників, страчений польськими шляхтичами у Варшаві — 39, 54, 89—93, 118, 119.
- Паїсій* див. Черкавський Паїсій Іполитович.
- Паковський* — польський шляхтич — 107.
- Палаузов С. Н.* (1818—1872) — історик, славіст і публіцист — 63, 64, 74—76, 157, 160.
- Пац Станіслав* (пом. 1588) — вітебський воевода, волеський староста — 154.
- Пельчицький Леонтій Зінов'евич* (пом. 1595) — пінський і туровський єпископ, дав згоду на унію — 144.

- Петрило (Претрило)* див. Петро V Кривий.
- Петро* — челядник київського митрополита Іова Борецького — 106.
- Петро I Олексійович Великий* (1672—1725) — російський цар; за вимогою стрільців з 1682 до 1689 року царював разом з своїм братом Іваном (Іоанном) під опікою їх сестри Софії Олексіївни; з 1689 року фактично, а з 1696 року з юридично керував державою як самодержець; російський імператор з 1721 р. — 26.
- Петро IV Рареш (Петрило)* — молдавський господар (січень 1527 — 18.IX 1538) — 152.
- Петро V Кривий (Петрило, Претрило)* — молдавський господар (червень 1574—23.XI 1577, вдруге 1.I 1578—21.XI 1579, втретє серпень 1582—29.VIII 1591) — 79, 128.
- Петровський М. Н.* (1894—1951) — український радянський історик — 11.
- Петрушевич А. С.* (1821—1913) — західноукраїнський історик і археограф — 6, 21, 77, 98, 148, 159, 163, 164.
- Петрушенко Іван* — писар Війська Запорізького, член посольства до польського короля в 1648 р. — 150.
- Підкова (Подкова) Іван* (пом. 1578) — козацький гетьман з 1577 р.; страчений у Львові з наказу польського короля Стефана Баторія — 78, 79, 91, 101, 129, 143.
- Платонов С. Ф.* (1860—1933) — російський буржуазний історик — 159, 161.
- Плетенецький Єлисей* — архимандрит Києво-печерського монастиря (1599—1624), визначний громадський діяч початку XVII ст. — 136, 161.
- Погодін М. П.* (1800—1875) — російський історик, публіцист і письменник дворянсько-монархічного напрямку — 98, 163, 164.
- Подкова* див. Підкова Іван.
- Попель* — київський міщанин — 108.
- Потій Іпатій (Іпатій)* (1541—1613) — володимирський єпископ з 1593 р., київський уніатський митрополит, один з найактивніших прихильників унії — 49, 50, 102, 129, 144.
- Потоцький Миколай* (пом. 1651) — краківський каштелян, великий коронний гетьман з 1646 р. — 19, 20, 90, 91, 93, 94, 106, 107, 117, 118, 121, 146, 150.
- Потоцький Стефан* — коронний підкоморій, у 1612 р. потрапив до турецького полону — 76, 103, 146.
- Потоцький Стефан* (пом. 1648) — син Миколая Потоцького, загинув під Жовтими Водами — 94.
- Претрило* див. Петрило.
- Прухницький Іоанн* (пом. 1633) — львівський католицький архієпископ — 148.
- Пузина Афанасій (Олександр)* (пом. 1650) — луцький і острозький єпископ — 14, 17, 137.
- П'ясецький Ян* (пом. 1564) — польський офіцер, страчений турками одночасно з Д. Вишневецьким — 64.
- П'ятигорець Сулган (Шолгеня)* (пом. 1578) — козацький ватажок, загинув у битві з татарами — 129, 155.
- Рабин, Равин, рав Авин* (IV — V ст.) — один з упорядників ваєлонської редакції талмуда — 140, 162.
- Рагоза Михайл Васильович* (пом. 1599) — київський митрополит з 1589 р., у 1596 р. погодився на введення унії — 102, 144.
- Радзівіл Альбрехт Станіслав* (1595—1656) — канцлер Великого князівства Литовського, фанатичний католик-єзуїт, автор історичних творів і мемуарів — 88.
- Радзівіл (Радівіл) Януш Криштофович* (пом. 1620) — польський магнат, підчаший, один з керівників рокошу (1606—1607) проти короля Сигізмунда III Вази — 45, 131, 145.
- Радівіл* див. Радзівіл Януш Криштофович.
- Радул Міхня* — молдавський господар (серпень 1616 — 4.II 1619, вдруге серпень 1623 — 23.I 1626) — 133.
- Рилев К. Ф.* (1795 — 1826) — видатний російський поет-декабрист — 80.
- Рогатинець Юрій* (кінець XVI — початок XVII ст.) — визначний український діяч, член Львівського братства — 144.
- Роллер М.* (1908—1958) — румунський історик — 74.
- Роман* див. Острозький Роман.
- Романовський В. О.* (нар. 1890 — 1971) — український радянський історик і архівіст — 11.

- Рудольф II Габсбург* (1552—1612) — чеський і угорський король з 1575 р., імператор так званої Священної Римської імперії німецького народу з 1576 р.— 76, 157.
- Рудський* див. Рутський Іосиф Веніамін.
- Ружинський Богдан* див. Богданко.
- Ружинський Роман* (пом. 1610) — польський магнат, начальник польських військ, що підтримували Лжедмитрія II— 72, 131.
- Ружний* див. Богданко.
- Рутський (Рудський) Іосиф Веніамін* (1574—1637) — холмський уніатський єпископ, київський уніатський митрополит з 1613 р.— 111.
- Савич Семен*— канівський полковник, член посольства Війська Запорізького до Москви в 1652 р.— 15.
- Сагайдачний (Конашевич) Петро Кононович* (пом. 1622) — козацький гетьман— 59, 60, 81, 104.
- Самовидець* (Ракушка-Романовський Роман (?)) (нар. близько 1623—1625 — пом. близько 1703) — український літописець — 10, 11, 75, 150, 154, 155.
- Сангушко Дмитро* (пом. 1554) — польський магнат — 127, 153.
- Сангушко (Сенгушко) Роман* (пом. 1571) — польський магнат, великий литовський гетьман — 127, 154.
- Санега Ян Станіслав* (1585—1635) — литовський гетьман, один з організаторів польської інтервенції в Росію на початку XVII ст.— 116, 149.
- Свірговський Іван* (пом. 1574) — козацький ватажок, що брав участь у битві з турками в Молдавії — 74, 75, 143.
- Селім I Грозний* (1467—1520) — турецький султан з 1512 року, жорстокий душитель народних повстань — 125, 151.
- Селім II* (1524—1574) — турецький султан з 1566 р.— 32, 128, 143, 154, 155.
- Симеон Олелькович (Олександрович)* (пом. 1471) — слуцький удільний князь, наслідний володар Київсько-князівства, управляв Києвом з 1455 до 1470 р.— 141.
- Семіон* див. Могила Симеон.
- Сенгушко* див. Сангушко Роман.
- Сенявський Миколай* (пом. 1683) — волинський воевода, львівський ста-
- роста, коронний польний гетьман — 122, 124, 151.
- Сигізмунд Баторій* див. Баторій Сигізмунд.
- Сигізмунд I Старий (Жигимонт)* (1467—1548)— польський король і литовський великий князь з 1506 р.— 44, 61, 70, 78, 127, 152, 153.
- Сигізмунд II Август (Август)* (1520—1572) — литовський великий князь з 1529 р., польський король з 1548 року, останній король з династії Ягеллонів — 63, 67, 74, 101, 125, 126—128, 143, 152—155.
- Сигізмунд III Ваза (Жигимонт, Жигмонт, Жигмунт)* (1566—1632) — польський король з 1587 р. і шведський (1592—1600) — 33, 45, 46, 59, 68, 72, 83, 101, 111, 130, 136, 145, 147, 148, 158, 159.
- Скидан* — один з керівників селянсько-козацького повстання 1637 — 1638 рр.— 39.
- Смоленський (Грабенський) В.* (1851—1926) — польський історик — 46, 145, 153, 155, 156, 158.
- Смотрицький (Усмотрицький) Мелетій (Максим)* (1577—1633) — польський єпископ, архимандрит Дерманського уніатського монастиря, видатний південноруський вчений першої половини XVII ст., автор «Граматики словенської» (1618) — 50, 136, 161.
- Собеський Ян* (1588 — 1646) — коронний крайчик, белзький воевода, автор записок про Хотинський похід 1621 р.— 146.
- Соборов Григорій* (XVII ст.) — російський воевода — 154.
- Соловійов С. М.* (1820—1879) — видатний російський історик — 63, 68—72, 145, 152—157, 159.
- Солозуб Юрій Андрійович* (XVI ст.) — польський смоленський намісник — 70.
- Сопіга* — польський шляхтич — 134.
- Стадницький Станіслав* (пом. 1610) — польський магнат, перемишльський каштелян — 47, 102, 103, 145, 146.
- Стадницькі* — польські шляхтичі, магнати — 47, 103, 145.
- Стефан* див. Борецький Стефан.
- Стефан* див. Стефан Баторій.
- Стефан* див. Стефан III Великий.
- Стефан* — священник пречистенської церкви в Острозі — 54, 139.
- Стефан Баторій (Стефан, Баторій Стефан)* (1533 — 1586) — трансиль-

- ванський (семиградський) воевода, польський король з 1576 р.—72, 78, 79, 101, 129, 155, 156.
- Стефан III Великий (Стефан)* — молдавський господар (квітень 1457 — 2.VII 1504) — 56, 57, 73.
- Стефан V Лакуста* — молдавський господар (вересень 1538 — грудень 1540) — 152.
- Стефан VI Рареш* — молдавський господар (травень 1551 — 1.IX 1552) — 63.
- Стефан VII Томша (Домша, Томша)* — молдавський господар (8.VIII 1563 — березень 1564) — 64, 73, 74, 101, 143, 153.
- Стефан VIII Розван* — молдавський господар (3.V 1595 — серпень 1595) — 75, 157.
- Стефан IX Томша (Стефан Домшич)* — молдавський господар (20.XI 1611 — 22.XI 1615, вдруге вересень 1621 — серпень 1623) — 76, 133, 160.
- Стрийковський-Осостович Матвій (1547—1582)* — польський історик — 24, 142.
- Сулейман II* — турецький султан (1520—1566) — 63, 152.
- Сулима Іван Михайлович (Сулима Самуїло)* (пом. 1635) — козацький гетьман (1633—1635) — 87—89, 91, 114, 118, 148.
- Сулима Самуїло* див. Сулима Іван Михайлович.
- Сум* — польський шляхтич, один з керівників так званої «московської» конфедерації (1612—1614) — 46, 104.
- Суханов Арсеній (XVII ст.)* — монах-архітектор, будівник Троїцько-Сергіївської лаври — 25.
- Сцібор* — польський шляхтич, один з керівників так званої «московської» конфедерації (1612—1614) — 46, 104.
- Сярчинський Ф.* (1758—1829) — польський історик — 47.
- Тарановський Андрій (XVI ст.)* — посол польського короля Сигізмунда II Августа в Туреччину (1570) — 71, 127, 154.
- Тарас* див. Федорович Тарас (Трясило).
- Тарновський Ян (Ян з Тарнова)* (1488—1561) — краківський каштелян, великий коронний гетьман — 126, 152.
- Терлецький Кирило Семенович* (пом. 1607) — луцький і острозький єпископ, один з найактивніших прихильників унії — 49, 50, 102, 129, 144.
- Тисаровський Ієремія* (пом. 1641) — львівський православний єпископ — 110, 111, 120, 147, 149.
- Тихомиров М. М.* (1893—1965) російський радянський історик, академік — 6, 23, 28, 30, 98, 164.
- Тогай бей* див. Тугай бей.
- Томашик Василь* див. Томиленко Василь.
- Томиленко (Томашик) Василь* (пом. 1638) — один з керівників селянсько-козацького повстання 1637—1638 років — 92, 118, 119, 149.
- Томша* див. Стефан VII Томша.
- Тромонін К. Я.* (пом. 1847) — літограф і відомий знавець російської старовини — 27.
- Трофимович Ісаїя* (пом. 1651) — ієромонах, викладач, ректор Києво-Могилянської академії (1632—1638), ігумен Києво-Микільського пустинного монастиря з 1633 р. — 147.
- Тугай бей (Тогай бей)* (пом. 1648) — перекопський мурза — 96, 122.
- Тучапський Макарій* (пом. 1549) — перший львівський єпископ — 142.
- Тушинський вор* див. Лжедмитрій II.
- Усмотрицький* див. Смотрицький Мелетій.
- Федорович Тарас (Трясило) (Тарас)* — козацький гетьман, керівник селянсько-козацького повстання 1630 р. — 19, 39, 82, 83, 86, 146, 147.
- Феофан (XVII ст.)* — ієрусалимський патріарх — 51, 135.
- Фірлей Андрій Андрійович* (пом. 1649) — белзький каштелян, сандомирський воевода — 123, 151.
- Фірлей Микола* (пом. 1526) — краківський каштелян, великий коронний гетьман — 58.
- Фомін Іван* — піддячий, посол російського уряду на Україну в 1653 р. — 15.
- Формос* (816—896) — римський папа з 891 р. — 140.
- Франко І. Я.* (1856—1916) — великий український письменник, вчений, громадський діяч, революційний демократ — 5, 11, 144.
- Хмельницький Зіновій Богдан Михайлович* (нар. близько 1595 р., пом. 1657 р.) — гетьман України, видатний державний діяч і полководець — 8, 15, 20, 94—97, 121—124, 150, 151.

- Ходкевич (Острозька) Анна Алоїза* (пом. 1654) — дочка Олександра Василій-Костянтиновича Острозького, дружина Яна Кароля Ходкевича, останній представник роду князів острозьких, фанатична католичка — 27, 30, 31, 52—54, 134, 135, 149, 161.
- Ходкевич Ян Кароль Янович* (нар. близько 1560, пом. 1621) — віленський воєвода, великий литовський гетьман — 52, 59, 60, 135, 149, 153, 154.
- Чаплінський див. Чапліцький Данило. Чапліцький* (неправ. Чаплінський) *Данило* — чигиринський підстароста — 121, 150.
- Чарневич Ієремія* — хотинський староста — 74.
- Черкавський Паїсій Іполитович* (Паїсій) (XVII ст.) — колишній холмський єпископ, милецький архімандрит — 111, 147.
- Черняк Сахно* (пом. 1638) — один з керівників селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. — 92, 119.
- Черчицький Ісаакій* (Ісаакій) (XVII ст.) — колишній луцький єпископ — 111, 147.
- Чечуга* (пом. 1638) — один з керівників селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. — 118.
- Чорний Григорій Савич* (Грисько) (пом. 1630) — козацький гетьман (1629—1630) — 106, 146.
- Шагін див. Шеїн Михаїл Борисович. Шараневич І. І.* (1829—1902) — західноукраїнський історик — 153.
- Шевлюга* — козак — 47, 103.
- Шевченко Т. Г.* (1814—1861) — великий український народний поет, художник, революціонер-демократ — 5, 80, 163.
- Шегін, див. Шеїн Михаїл Борисович. Шеїн* (*Шагін, Шегін*) *Михаїл Борисович* (пом. 1634) — російський воєвода — 69, 112, 113.
- Шемберг Яцек* — польський комісар для управління козаками, в 1648 р. потрапив у полон до козаків — 94.
- Шереметьєв Федір* (XVI ст.) — окольничий, російський воєвода — 154.
- Шигоня-Поджогин Іван Юр'евич* (XVI ст.) — тверський дворецький — 71.
- Шмітт Генріх* (1817—1883) — польський історик — 45, 67, 153, 154.
- Шолгеня див. П'ятигорець Сулган. Шуйський Василій Іванович* (пом. 1612) — російський цар з 1606 р., скинуто з престолу в 1610 р. — 68, 72, 131, 159.
- Щирецький Дмитро* — дяк — 105.
- Юр'єв Михаїл див. Захар'їн Михаїл Юр'евич. Яворницький (Еварницький) Д. І.* (1855—1940) — український історик, фольклорист і письменник, академік АН УРСР — 65.
- Яків Василякі Гераклід* — молдавський господар (18.XI 1561 — 5 чи 6.XI 1563) — 63, 74, 153.
- Ян I Заполій* — угорський князь (1526—1540) — трансільванський (семиградський) воєвода (1538—1540) — 142, 152, 153.
- Ян Казимир (Казимир)* (1609—1672) — другий син польського короля Сигізмунда III Вази, польський король (1648—1668) — 95, 113, 122, 148, 151.
- Ян Ольбрахт* (1459—1501) — польський король з 1492 р. — 56, 57, 73.
- Ян Ольбрахт* (пом. 1634) — один з синів польського короля Сигізмунда III Вази, краківський єпископ — 148.
- Ян II Сигізмунд* — син Яна I Заполія, угорський король і трансільванський (семиградський) воєвода (1540—1571) — 142, 153.
- Ян з Тарнова див. Тарновський Ян.*

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ І ТОПОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Австрія — 76, 157, 158.

Азія — 60.

Азія Мала (Мала Азія) — півострів на заході Азії; назва, привласнена йому на початку V ст. н. е.; тепер Анатолія; перебувала в різні періоди під владою греків, персів, римлян, візантійців; в XIV ст. Малою Азією оволоділи турки, до цього часу вона складає основну територію Туреччини — 158.

Акерман див. Білгород-Дністровський.

Альба-Юлія (Alba-Julia) див. Білгород.

Америка — 143.

Амстердам — головне місто Нідерландів (Голландії) — 27.

Аравія — великий півострів на південному заході Азії — 125, 151.

Асторохань див. Астрахань.

Астрахань (Асторохань) — місто на лівому березі Волги при впадінні її в Каспійське море; в XV—XVI ст. столиця Астраханського татарського царства; тепер обласний центр РРФСР — 71, 127, 128.

Африка — 60.

Бавл див. Вавілон.

Базалія — містечко на річці Случі — правій притоці Горині, що впадає в Прип'ять; тепер селище міського типу Теофіпольського району Хмельницької області — 129.

Базель — місто в Швейцарії — 141.

Балтійське море — 67, 155.

Баранівка — містечко на річці Случі — правій притоці Горині, що впадає в Прип'ять, кол. Подільського воєводства; тепер селище міського типу, районний центр Житомирської області — 43, 44, 136.

Барисполь див. Бориспіль.

Барська волость — 142.

Белз — місто на річці Соколії — правій притоці Західного Бугу; тепер Сокальського району Львівської області — 38, 116.

Белзька земля — 62.

Белзьке воєводство — охоплювало пів-

нічну частину теперішньої Львівської області з містами Белз і Буськ та північно-західну частину сучасної Польської Народної Республіки з містами Грабовець і Любачув — 58.

Бендери (Тагіня, Тягінь) — місто в Бессарабії на правому березі Дністра; тепер районний центр Молдавської РСР — 74, 128.

Березань (Буржань) — містечко на річці Недрі — лівій притоці Трубежа, що впадає в Дніпро, кол. Київського воєводства; тепер селище міського типу Баришівського району Київської області — 109.

Берестя див. Брест.

Бистриця — село в Польщі, недалеко від Любліна — 154.

Бичина — місто в Сілезії (Польща) — 144.

Біла Русь див. Білорусія.

Біла Церква — місто на річці Росі — правій притоці Дніпра, кол. Київського воєводства; тепер районний центр Київської області — 117, 131, 158.

Білгород див. Білгород-Дністровський.

Білгород (Альба-Юлія, Білогород, Білий город, Феґерварош) — місто в Трансільванії (Семіградді) при впадінні ріки Сави в Дунай — 126, 142, 152.

Білгород-Дністровський (Акерман, Білгород) — місто на правому березі Дністровського лиману; тепер районний центр Одеської області — 62, 74, 128.

Білгородка див. Білгородка.

Білий город див. Білгород.

Білий Камінь — містечко на правому березі ріки Західний Буг; тепер село Золочівського району Львівської області — 150.

Білогір'я (Ляхівці) — містечко на річці Горині — правій притоці Прип'яті; тепер селище міського типу, районний центр Хмельницької області — 134.

- Білгород* див. Білгород.
- Білгородка* (Білгородка) — містечко на річці Ірпені — правій притоці Дніпра; тепер село Києво-Святошинського району Київської області — 108.
- Білорусія* (Біла Русь) — 50, 70, 80, 121, 154.
- Блажов* — місто в Польщі — 141.
- Близький Схід* див. Схід Близький.
- Борисів* — село на захід від Шепетівки, тепер Ізяславського району Хмельницької області — 132.
- Бориспіль* (Барисполь) — містечко при верхів'ї річки Альти — правій притоці ріки Трубеж, що впадає в Дніпро, кол. Київського воєводства; тепер місто, районний центр Київської області — 109.
- Боровиця* — село на правому березі Дніпра, кол. Київського воєводства; тепер Чигиринського району Черкаської області — 149.
- Боснія* (*Босня*) — країна в західній частині Балканського півострова; тепер автономна область Югославії — 125.
- Босня* див. Боснія.
- Браїла* — фортеця і місто в Румунії, на лівому березі Дунаю — 74.
- Браслав* див. Брацлав.
- Брацлав* (*Браслав*) — місто на річці Південний Буг, кол. центр воєводства; тепер селище міського типу Немирівського району Вінницької області — 124, 127.
- Брацлавське воєводство* — 55, 124.
- Брацлавищина* — 142.
- Брест* (Берестя, Брестя) — місто при впадінні річки Муховця в Західний Буг; тепер обласний центр Білоруської РСР — 37, 42, 43, 49, 130, 134, 136, 144.
- Брестя* див. Брест.
- Буда* (Будзин) — угорське місто, яке разом з містом Пеш (Пешт) складають столицю Угорщини, місто Будапешт — 126, 152.
- Будзик* див. Бузин.
- Будзин* див. Буда.
- Бузин* (Будзик) — населений пункт в Угорщині — 129, 155.
- Буржани* див. Березань.
- Бузьк* — місто при впадінні річки Полтви в Західний Буг; тепер районний центр Львівської області — 61.
- Бавилон* (Бавл) — одне з найдревніших в історії міст, що було розташоване на обох берегах ріки Євфрата в Азії, колишня столиця держави тієї ж назви; тепер залишилися лише руїни — 162.
- Ваг* — ріка в Чехословаччині — права притока Дунаю — 159.
- Вад-Факів* (Рашків) — колишня фортеця, пізніше містечко в Молдавії на правому березі Дністра, проти міста Рашкова, розташованого на лівому березі ріки — 160.
- Варшава* — місто на річці Віслі, столиця Мазовецького князівства, а потім всієї Польщі — 59, 79, 88, 104, 114, 118, 121, 122, 127, 130, 132, 145, 148—151, 155, 159, 163, 164.
- Великі Луки* (Луки Великі) — місто на річці Ловаті, що впадає в озеро Ільмень; тепер районний центр Псковської області РРФСР — 129.
- Веліж* — місто при Західній Двині, тепер районний центр Смоленської області РРФСР — 127, 129.
- Венгерська земля* див. Угорщина.
- Венгри* див. Угорщина.
- Венден* (Кесь) див. Цесіс.
- Венеція* — місто в Італії, в XI—XVIII ст. було самостійною республікою — 128.
- Вислиця* — місто в Польщі, в Сандомирському воєводстві, на річці Ніді — лівій притоці Вісли — 45, 103.
- Вишнівець* — містечко на ріці Горині — правій притоці Прип'яті; тепер селище міського типу Збарзького району Тернопільської області — 61, 125.
- Вишня* див. Судова Вишня.
- Відень* — місто, столиця Австрії — 128.
- Військо Запорізьке* — 96, 121, 124, 146
- Вільно* див. Вільнюс.
- Вільнюс* (Вільно) — місто при впадінні річки Вілейки в ріку Вілю — праву притоку Німану, столиця колишнього Великого князівства Литовського; тепер столиця Литовської РСР — 67, 125, 151, 161.
- Вінниця* — місто при впадінні річки Віннички в Південний Буг, кол. Брацлавського воєводства; тепер обласний і районний центр Української РСР — 66, 131, 132, 159.
- Вісла* — найбільша ріка в Польщі (1124 км), витікає з Сілезьких гір у Цешинській окрузі, пересікає те-

- риторію Польщі з півдня на північ і впадає в Балтійське море; на ній стоїть древня столиця Польщі місто Краків і сучасна столиця Варшава— 127, 131.
- Вітебськ** (Вітепськ) — місто при впадінні річки Вітьби в Західну Двіну; тепер обласний центр Білоруської РСР — 50, 71, 135, 154.
- Вітепськ** див. Вітебськ.
- Віфлянти** див. Лівонія.
- Віфсаїда** — назва колишніх двох поселень в Палестині на західному і східному берегах Тиверіадського озера, від яких тепер залишилися тільки залишки руїн — 117, 149.
- Влохи** див. Італія.
- Волга** — найбільша ріка в Європі і в Європейській частині Союзу РСР (3694 км), починається на Валдайському узгір'ї біля села Волговерхів'я Калінінської області, впадає в Каспійське море нижче міста Астрахані — 71, 128.
- Волинське воєводство** — 124.
- Волинський повіт** — 130.
- Волинь** — князівство, область, що обіймала територію теперішніх Волинської, Житомирської, Ровенської та частини Хмельницької областей — 57, 58, 61, 77, 121, 127, 142, 143, 151, 155, 160.
- Володимирське князівство** — древнє руське князівство на території Волині з центром у місті Володимирі, теперішнім Володимирі-Волинському, районному центрі Волинської області — 141.
- Волоська земля** див. Молдавія.
- Волоське господарство** див. Молдавія.
- Влохи** див. Молдавія.
- Волощина** (Мультани) — князівство, тепер складова частина Соціалістичної Республіки Румунії — 73, 75, 148, 160.
- В'язель** див. Зв'язоль.
- Гадяч** — місто при впадінні річки Груні у Псьол — ліву притоку Дніпра, кол. Київського воєводства; тепер районний центр Полтавської області — 90.
- Гайсин** — місто на річці Собі — лівій притоці Південного Бугу, кол. Брацлавського воєводства; тепер районний центр Вінницької області — 66, 131, 132, 159.
- Галицько-Волинське князівство** — загальна назва Волинського і Галицького князівства, яке виділилося з Волинського князівства в останній чверті XI ст. — 10.
- Галицько-руські землі** — 12.
- Галич** — місто на Дністрі, столиця древнього Галицького князівства; тепер районний центр Івано-Франківської області — 57, 102, 144, 152.
- Галичина** (Червона Русь) — пізніша назва території Галицького князівства — 56, 141, 142, 144, 149.
- Гданк** див. Гданськ.
- Гданськ** (Гданк, Данціг) — місто і порт у Польщі при впадінні Вісли в Балтійське море — 72, 114, 129, 155, 156.
- Горинь** — ріка — права притока Прип'яті — 123.
- Греція** — південна частина Балканського півострова, на якій були розташовані окремі грецькі держави-міста; тепер королівство — 57.
- Гусятин** — містечко на річці Збруч — лівій притоці Дністра; тепер селище міського типу, районний центр Тернопільської області — 79.
- Дакія** — в епоху Римської імперії так називалася країна, що займала територію теперішніх Румунії, Бессарабії і Трансільванії (Семіграддя) — 76.
- Далмація** — країна, розташована на південно-західному узбережжі Балканського півострова; тепер входять до складу Югославії — 125.
- Данія** — королівство в Західній Європі, розташоване на півострові Ютландія та ряді прилеглих до неї островів; в XIV—XVIII ст. могутня завойовницька держава, занепадала в першій половині XIX ст. — 67.
- Данціг** див. Гданськ.
- Денеши** див. Дениши.
- Дениши** (Денеші) — село на річці Тетерев — правій притоці Дніпра; тепер Житомирського району — 132.
- Дермань** див. Устенське.
- Дертт** див. Тарту.
- Деуліно** — село поблизу Тройце-Сергієвого монастиря, теперішнього міста Загорська; місце укладення 1 грудня 1618 року перемир'я між Росією і Польщею — 148.
- Джурин** (Чурилов замок) — село на річці Волчиці — лівій притоці ріки Мурафи, що впадає в Дністер; тепер Шаргородського району Вінницької області — 100.
- Димер** — містечко на північ від Киє-

- ва, тепер селище міського типу Києво-Святошинського району Київської області — 107, 108, 146, 147.
- Дніпро** (Ніпр) — друга по довжині ріка в Європейській частині Союзу РСР (2248 км), починається на півночі Смоленської області РРФСР, тече по території Білоруської РСР, проходить через Українську РСР з півночі на південь і впадає в Чорне море — 21, 39, 84—87, 90, 105, 106, 108, 109, 111, 114, 117, 124, 148.
- Дністер** — ріка, починається в Турківському районі Львівської області, проходить по західних областях Української РСР та Молдавській РСР і впадає в Дністровський лиман, з'єднаний з Чорним морем вузькою протокою — 57, 58, 124.
- Дорогобич** див. Дорогобич.
- Дорогобуж** (Дорогобуже) — місто при впадінні річок Ордишки і Дебри в Дніпро; тепер районний центр Смоленської області РРФСР — 69, 70, 125.
- Дорогобуже** див. Дорогобуж.
- Дрогобич** (Дорогобич) — місто, тепер районний центр Львівської області — 57.
- Дубно** — місто на річці Ікві — правій притоці Стиру, що впадає в Прип'ять; тепер районний центр Ровенської області — 126, 129, 155.
- Дунай** — одна з найбільших рік Середньої Європи (2850 км), що відіграла велику роль в історії як головний шлях сполучення між Заходом і Сходом — 74, 152, 157.
- Євминка** — село на лівому березі Десни — лівої притоки Дніпра; тепер Козелецького району Чернігівської області — 16.
- Європа** — в історичному відношенні одна з найважливіших частин світу — 55, 60, 143, 157, 158.
- Європа Західна** (Західна Європа) — 67, 158.
- Єгипет** — країна в долині ріки Ніла, відома найдавнішою в світі культурою; тепер держава в Північній Африці — 125, 151.
- Єзерище** (Озерище) — місто на озері тієї ж назви; тепер селище міського типу Городоцького району Вітебської області Білоруської РСР — 129.
- Жаславль** див. Заславль.
- Жешув** див. Ряшів.
- Жидачів** — місто на річці Стрий — правій притоці Дністра; тепер районний центр Львівської області — 57.
- Жовква** (Жолква) див. Нестеров.
- Жовті Води** — річка — ліва притока Інгульця, що впадає в Дніпро, і урочище на півдні України, в теперішньому П'ятихатському районі Дніпропетровської області, місце першої битви повстанців під проводом Богдана Хмельницького з поляками в 1648 р. — 20, 94, 95, 121, 150.
- Жолква** див. Жовква.
- Жуків** — село на Покутті біля річки Черняви — лівої притоки Прута; тепер Тлумацького району Івано-Франківської області — 144.
- Завойське князівство** див. Савойське князівство.
- Заволжя верхнє** — 159.
- Заволоч** (Заволочье) — колишнє місто на озері Подцо, біля кордону з Литвою, що було розташоване на північ від міста Пустошка; тепер село Пустошкинського району Псковської області РРФСР — 129.
- Заволочье** див. Заволоч.
- Замостя** — місто в Польщі, при впадінні річок Калинівки і Топорниці у Вепш — праву притоку Вісли — 14, 95, 118, 122.
- Замойська академія — 12, 17.
- Замойське братство — 13.
- Запоріжжя** — місцевість на Подніпров'ї, нижче порогів, кол. центр українського козацтва — 17, 63, 77, 83, 106, 135.
- Запорізька Січ** — центр Запоріжжя у вигляді укріпленого табору-міста, а також назва самої козацької общини, що перебувала в Запоріжжі — 77, 88.
- Заславль** (Жаславль) див. Ізяслав.
- Зассін** — населений пункт в Угорщині — 155.
- Захід** — умовна назва країн західної частини Європи, а також Америки — 48, 162.
- Західна Європа** див. Європа Західна.
- Західний Буг** — ріка, починається в Олеському районі Львівської області, проходить по кордону з Польською Народною Республікою і впадає у Віслу — 58.
- Збараж** — місто на річці Гнезні — лівій притоці Серета; тепер районний центр Тернопільської області — 20, 21, 97, 123, 124.
- Зборів** — місто на річці Стрипі — лі-

- вій притоці Дністра; тепер районний центр Тернопільської області — 20, 21, 55, 94, 97, 98, 124.
- Зв'язгль* (В'язгль) див. Новоград-Волинський.
- Зіньків* (Зінькув) — містечко на річці Ушиці — лівій притоці Дністра; тепер село Вінковецького району Хмельницької області — 123, 125, 126.
- Зінькув* див. Зіньків.
- Знесіння* — колишне село поблизу Львова — 104.
- Іерусалим* — древня столиця Палестини; тепер територія міста поділена між Ізраїлем та Йорданією — 25.
- Ізяслав* (Жаславль, Заславль) — місто на річці Горині — правій притоці Прип'яті; тепер районний центр Хмельницької області — 126, 129, 132, 134, 156.
- Ільвов* див. Львів.
- Інфлянти* див. Лівонія.
- Іран* (Персія) — держава в Азії — 158.
- Іркліів* — містечко при річці Ірклії — лівій притоці Дніпра, кол. Київського воеводства; тепер село Чорнобаївського району Черкаської області — 15.
- Італія* (Влохи) — держава в Європі — 125.
- Кагульське озеро* — озеро поблизу Бендер — 74.
- Казанське ханство* — 71.
- Казань* — місто на річці Казанці, недалеко від впадіння її у Волгу, центр Казанського ханства; тепер столиця Татарської АРСР — 71, 125.
- Каменець* див. Кам'янець-Подільський.
- Камінь* — колишне село поблизу Праги, району міста Варшави, розташованому на правому березі Вісли — 155.
- Кам'янець-Подільське воеводство* — 124.
- Кам'янець-Подільський* (Каменець) — місто на річці Смотричі — лівій притоці Дністра, в XIV—XVII ст. фортеця і важливий пост у боротьбі проти татар і турків; тепер районний центр Хмельницької області — 37, 104, 112, 113, 123, 125, 134.
- Канів* — місто на правому березі Дніпра, кол. Київського воеводства; тепер районний центр Черкаської області — 62—83.
- Канівське староство* — 63.
- Капернау* — колишне місто в Палестині, на березі Тіверіадського озера, значний торговий і промисловий центр, дощенту зруйноване під час Іудейської війни (I ст. н. е.); місце, де знаходилося місто, невідоме — 117, 149.
- Карпати* — гори в південній частині Середньої Європи — 152.
- Керезтеш (?)* — населений пункт в Угорщині — 158.
- Кесь* див. Венден.
- Київ* — місто на правому березі Дніпра, головне місто древньої слов'янської держави Київської Русі, центр кол. воеводства; тепер столиця Української РСР — 10, 16, 18, 60, 84, 96, 104—109, 111, 118, 121, 127, 135, 137, 141, 144, 147, 148, 163, 164.
- Подол — північна частина Києва, розташована на придніпровській низині — 109.
- Плоске — колишня Плоска Слобідка, тепер входить в територію Києва — 109.
- Микільський ліс під Києвом — 108.
- Софії церква в Києві — 137.
- Кирилівський монастир в Києві — 109.
- Михайлівський золотоверхий монастир у Києві — 136.
- Печерський монастир у Києві — 51, 136.
- Іорданський жіночий монастир під Києвом — 22, 109.
- Межигірський преображенський монастир під Києвом — 22, 109.
- Пустинний Микільський монастир під Києвом — 109.
- Феодосія церква в Пустинному Микільському монастирі під Києвом — 108.
- Миколая церква під Києвом — 109.
- Київська Русь* — древня східнослов'янська держава — 10, 24.
- Київське воеводство* — 55, 124.
- Київське князівство* — 18, 55, 99, 141.
- Київщина* — 81, 161.
- Кодак* — фортеця, побудована поляками в 1635 році на правому березі Дніпра, проти порога тієї ж назви, нижче гирла Самари — лівої притоки Дніпра — 87, 88, 114, 148.
- Коломия* — місто на річці Прут —

- лівий притоці Дунаю; тепер районний центр Івано-Франківської області — 152.
- Константинов див. Старокостянтинів.*
- Константинов Новий див. Новий Костянтинів.*
- Константинов Старий див. Старокостянтинів.*
- Константиноград див. Константинополь.*
- Константинополь* (Константиноград, Стамбул, Царград) — місто на європейському березі Босфора, колишня столиця Візантійської, а потім Турецької імперії; тепер центр вілайєту (області) Турецької республіки — 24, 25, 62—64, 125, 127, 139, 157, 160, 162.
- Копачів* — село при впадінні річок Раковки і Чортихи в Стугну — праву притоку Дніпра; тепер Обухівського району Київської області — 108.
- Корнул-луй-Сас (?)* — містечко на березі ріки Прут у Молдавії — 76.
- Королівська Прусія* (Крулевецьке князівство, Пруси) — князівство, західна частина володінь Тевтонського ордену, що в 1466 році відійшла до Польщі — 114, 146, 154.
- Корона див. Польща.*
- Корсунь див. Корсунь-Шевченківський.*
- Корсунь-Шевченківський* (Корсунь) — містечко на річці Росі — правій притоці Дніпра; тепер місто, районний центр Черкаської області — 94, 150.
- Краків* — місто на півдні Польщі, на лівому березі Вісли, древня столиця Польської держави, резиденція польських королів в XIV—XVI ст., головне місто Малої Польщі — 42, 62, 65, 102, 123, 129, 131, 141, 145, 148, 152, 155.
- Краківський замок* — 126.
- Костьол Станіслава в Кракові* — 128.
- Красилів* — містечко поблизу річки Случ — правої притоки Горині, що впадає в Прип'ять; тепер місто, районний центр Хмельницької області — 123.
- Красне (?)* — мабуть, село у передмісті Луцька, замковий маєток, що міг належати волинському воеводі — 130.
- Крево* — село Молодечненського району Мінської області Білоруської РСР, місце укладення Кревської унії 1385 року — договору про об'єднання Литви з Польщею — 154.
- Кременчук* — місто на лівому березі Дніпра, кол. Київського воеводства; тепер районний центр Полтавської області — 81.
- Крехаїв* — село, тепер Козелецького району Чернігівської області — 16.
- Крилув* — містечко в Польщі, на лівому березі Західного Бугу — 38, 116.
- Крим* (Кримська орда, Татарська орда, Орда, Татари) — півострів на півночі Чорного моря, в минулому називався Тавріда; в давні часи — місце колонізації, переважно грецької; з 1475 до 1783 року Кримське татарське ханство; в 1783 році увійшло до складу Росії — 57, 66, 79, 94, 121, 142, 146.
- Кримська орда див. Крим.*
- Кропивна* — ріка — права притока Дніпра в районі міста Орші Білоруської РСР — 125.
- Крулевецьке князівство див. Королівська Прусія.*
- Кумейки* — село на правому боці ріки Росі — правої притоки Дніпра, кол. Київського воеводства; тепер Черкаського району — 91, 92.
- Курляндія* — країна племені курів, у XIII ст. була захоплена Лівонським орденом, з 1795 року належала Росії; тепер входить до складу Латвійської РСР — 67, 156.
- Куруків* — урочище на правому березі Дніпра проти Кременчука, місце укладення договору козаків з поляками в 1625 році, пізніше посад Крюків; тепер входить до складу Кременчука — 81, 82, 146.
- Курукове озеро* — місце в урочищі Куруків, біля якого в 1625 році козаки завдали поразки полякам — 81.
- Ланцут* — місто в Галичині, тепер в Польщі, на північний схід від Жешува — 47, 57.
- Летачов див. Летичів.*
- Летичів* (Летачов) — місто при впадінні річок Вовка і Тернової в Південний Буг; тепер селище міського типу, районний центр Хмельницької області — 125.
- Литовський комітат в Угорщині* — 159.
- Лисінка див. Лисянка.*

- Лисянка** (Лисінка) — містечко при впадінні річки Лисянки в Гнилий Тікич — праву притоку Синюхи, що впадає в Південний Буг, кол. Київського воєводства; тепер селище міського типу, районний центр Черкаської області — 84, 106.
- Литва** — князівство, в XIII—XIV ст. захопило ряд руських земель і Правобережжя Дніпра з Києвом; в 1569 році внаслідок Люблінської унії об'єдналося з Польщею — 55, 58, 59, 63, 66, 67, 70, 72, 78, 99, 115, 142, 151, 153, 154, 156.
- Литовське князівство** див. Литва.
- Лівобережжя** — українські землі, розташовані на лівому боці Дніпра — 90, 150.
- Лівонія** (Віфлянти, Інфлянти, Ліфляндія) — середньовічне князівство, що займало територію теперішніх Естонської РСР і Латвійської РСР — 66, 67, 72, 101, 127, 142, 146, 156.
- Ліско** — містечко в Польщі на річці Сян — 145.
- Ліфляндія** див. Лівонія.
- Лохвиця** — місто біля річок Лохвиці і Сулиці, що впадають в ріку Сулу; тепер районний центр Полтавської області — 150.
- Лубни** — місто на річці Сулі — лівій притоці Дніпра; тепер районний центр Полтавської області — 150.
- Луки Великі** див. Великі Луки.
- Луцьк** — місто при впадінні річки Гижичі в ріку Стир — праву притоку Прип'яті; тепер центр Волинської області і Луцького району — 85, 109.
- Любар** (Любартов) — місто на лівому березі ріки Случ — правої притоки Горині, що впадає в Прип'ять; тепер селище міського типу, районний центр Житомирської області — 130, 132, 134.
Георгіївський монастир в Любарі — 130.
- Любартов** див. Любар.
- Любельська земля** див. Люблінська земля.
- Любельське воєводство** див. Люблінське воєводство.
- Люблін** — місто в Польщі на річці Бистриці — лівій притоці ріки Вепш, що впадає у Віслу — 113, 127, 128, 134, 154.
- Люблінська** (Любельська) земля — 62.
- Люблінське** (Любельське) воєводство — 58.
- Ляховці** див. Білогір'я.
- Львів** (Львов) — місто на річці Полтві — лівій притоці Західного Бугу, центр Руського воєводства; тепер обласний центр Української РСР — 12, 18, 32—35, 37—47, 51, 55, 56, 59, 67, 78, 79, 88, 95, 99, 101—103, 105, 111, 113, 114, 119, 120, 122, 126, 128, 129, 142, 143, 145, 147—149, 163. Ставропігійське братство — 12, 14, 143, 144, 157.
Більгоща — кол. селище біля Львова — 38.
Брюховиця — кол. селище біля Львова — 38.
Велике Головське — кол. селище біля Львова — 38.
Високий замок у Львові — 99, 123.
Волиця — кол. селище біля Львова — 38.
Галицьке передмістя у Львові — 32, 38, 113, 116.
Замарстинів — кол. селище біля Львова — 38.
Зубря — кол. селище біля Львова — 38.
Краківське передмістя у Львові — 34, 37, 38, 105.
Кульпарків — кол. селище біля Львова — 38.
Мале Головське — кол. селище біля Львова — 38.
Миколи (Николи) церква у Львові — 105.
Низький замок у Львові — 99.
Онуфрія церква у Львові — 105.
Підгороддя — передмістя у Львові — 38.
Параскеви або П'ятниць церква у Львові — 43, 120, 149.
Поріччя — кол. селище біля Львова — 38.
Пречистої (успіння) церква у Львові — 101, 111, 143, 145, 147.
Сихов — кол. селище біля Львова — 38.
Федора церква у Львові — 105.
Юрія або Георгія кафедральна церква у Львові — 38, 47, 103, 120, 123, 145, 149.
Бернардинів кляштор у Львові — 123.
Всіх святих костьол у Львові — 105.
Марії панни костьол у Львові — 105.
Яна костьол у Львові — 105.

- Монастир вірменський у Львові — 105.
- Святого хреста (крижа) вірменська церква у Львові — 105.
- Якова (Якуба) вірменська церква у Львові — 105.
- Божниця єврейська у Львові — 105.
- Львівська земля* — 35.
- Львівське воеводство* — 58.
- Львівське князівство* — 141.
- Львівщина* — 36.
- Мазовія (Мазури)* — центральна частина Польщі з головним містом Варшавою; до 1526 року у складі Польщі була окремим князівством, потім стала воеводством — 115.
- Мазури* див. Мазовія.
- Македонія* — стародавня рабовласницька держава на Балканському півострові, за царя Олександра Великого (336—323) могутня завойовницька держава, з IX ст. періодично перебувала під владою Туреччини і Болгарії, тепер соціалістична республіка в складі Югославії — 57.
- Мала Азія* див. Азія Мала.
- Маслівка (Маслів Став)* — село на лівому березі річки Росави — притоки Росі, що впадає в Дніпро; тепер Миронівського району Київської області — 83.
- Маслів Став* див. Маслівка.
- Медвежі Лози* — місцевість на правому березі Дніпра, в урочищі Куруків, де в 1625 році було укладено договір між козаками і поляками — 80, 105, 146.
- Меджибіж (Межибож)* — містечко при впадінні річки Бужка в Південний Буг, кол. Подільського воеводства; тепер селище міського типу Летичівського району Хмельницької області — 66, 105, 123, 125, 127, 130.
- Межибож* див. Меджибіж.
- Миропіль* — село на річці Случ — правій притоці Горині, що впадає в Прип'ять; тепер селище міського типу Держинського району Житомирської області — 43, 44, 136.
- Мінськ* — місто при впадінні річок Крупки і Сліпки у Свіслоч — праву притоку Березину, що впадає в Дніпро; тепер столиця Білоруської РСР — 70.
- Могилів* див. Могилів-Подільський.
- Могилів-Подільський (Могилів)* — місто при впадінні річки Дерли в Дністер, кол. Подільського воеводства; тепер районний центр Вінницької області — 58.
- Могильов* — місто при впадінні річки Дубровеньки в Дніпро; тепер обласний центр Білоруської РСР — 80, 130.
- Молдавія (Волоська земля, Волоське господарство, Волохи)* — з середини XIV ст. — Молдавське князівство. На початку XVI ст. Молдавія потрапила в залежність від Туреччини. Внаслідок російсько-турецької війни 1787—1791 рр. до Росії були приєднані молдавські землі на лівому березі Дністра, а за Бухарестським мирним договором 1812 р. — землі між Дністром і Прутом (Бессарабія). В 1918 р. Бессарабію захопили румунські окупанти. В 1940 р. внаслідок мирного врегулювання питання з румунським урядом Бессарабію було повернуто СРСР. В серпні 1940 р. утворено Молдавську РСР — 29, 55, 56, 58, 59, 63, 64, 73—77, 103, 104, 112, 117, 126, 128, 130, 131, 133, 144, 145, 148, 152, 153, 157, 159, 160.
- Молдавські землі* — давнє князівство Молдавія — 56.
- Москва* — місто, з XIII ст. центр окремого князівства, з кінця XV ст. центр всієї Русі, потім столиця Російської держави до початку XVIII ст.; тепер столиця Союзу РСР — 12, 15, 16, 23, 46, 67—73, 102, 125, 128, 131, 145, 161, 163, 164. Кремль московський — внутрішня частина міста, що була обнесена міцною камінною стіною і являла собою фортецю; місце перебування центральних державних установ — 68, 72.
- Москва* див. Московська держава.
- Московська держава (Москва, Московська Русь, Московське панство)* — назва Руської держави з центром в місті Москві до XVIII ст., коли до загального вжитку ввійшла назва Росія — 67, 84, 103, 105, 106, 112, 113, 116, 124, 125, 127, 130—132.
- Московська Русь* див. Московська держава.
- Московське панство* див. Московська держава.
- Мостиська* — місто при річці Вишні —

- правій притоці Сяна; тепер районний центр Львівської області — 103.
- Мошни* — містечко на річці Ольшанці — правій притоці Дніпра; тепер село Черкаського району — 150.
- Мультани* див. Волощина.
- Наддніпрянина* (Подніпров'я) — місцевість, розташована по обох боках середньої течії Дніпра; назва основної частини території України — 15, 21, 22, 38, 77, 98.
- Нарва* — місто і порт на березі Фінської затоки Балтійського моря, тепер в Естонській РСР — 67.
- Нарев* — місто в Польщі на річці тієї ж назви, правій притоці Західного Бугу — 71, 127.
- Невель* (Невль, Нівель) — місто при впадінні річки Єменки в озеро Невель; тепер районний центр Псковської області РРФСР — 30, 71, 127, 129, 153.
- Невль* див. Невель.
- Немирів* — містечко, кол. Брацлавського воєводства; тепер селище міського типу, районний центр Вінницької області — 132, 159.
- Нестеров* (Жовква, Жолква) — місто в Галичині; тепер районний центр Львівської області — 47, 103.
- Нівель* див. Невель.
- Ніпр* див. Дніпро.
- Новгород Великий* див. Новгород.
- Новгород* (Новгород Великий) — місто на річці Волхові, що впадає в Ладозьке озеро, центр Новгородської землі і князівства, в XI—XV ст. — феодальна республіка, яка управлялася вічем, в 1478 році ввійшов до складу Російської централізованої держави; тепер обласний центр РРФСР — 25, 151.
- Новий Костянтинів* (Константинов Новий) див. Новокосянтинів.
- Новоград-Волинський* (Зв'язголь, В'язголь) — місто при впадінні річки Смолки в Случ — праву притоку Горині, що впадає в Прип'ять; тепер районний центр Житомирської області — 42, 43, 130, 139.
- Новокосянтинів* (Константинов Новий, Новий Костянтинів) — містечко при впадінні річки Ресовки в Південний Буг, кол. Подільського воєводства; тепер село Летичівського району Хмельницької області — 123.
- Обертин* — містечко на річці Черня-
- ві — лівій притоці Пруту, що впадає в Дунай; тепер селище міського типу, Тлумацького району Івано-Франківської області — 126, 152.
- Обідне* — село, кол. Брацлавського воєводства; тепер Немирівського району Вінницької області — 159.
- Овідієве озеро* — колишня назва Дністровського лиману — 62.
- Озерище* див. Єзерище.
- Озерна* — населений пункт в Польщі, за дві милі від міста Черська — 131.
- Олесько* — містечко у верхів'ях річки Стиру — правої притоки Прип'яті; тепер селище міського типу, Буського району Львівської області — 61.
- Ольшаниця* — село на річці Гороховатці — лівій притоці Росі, що впадає в Дніпро, кол. Київського воєводства; тепер Рокитнянського району Київської області — 62, 126.
- Орда* див. Крим.
- Орша* — місто при впадінні річки Оршиці в Дніпро; тепер районний центр Вітебської області Білоруської РСР — 70, 151.
- Остроз* (Осторог, Оструг) — місто при впадінні річки Вілії в Горинь — праву притоку Прип'яті; тепер районний центр Ровенської області — 23, 27, 28, 37, 40, 52, 54, 80, 115, 127, 129—132, 134, 135, 137, 139, 155.
- Ануфрія церква — 134, 138, 139.
- Богоявлення замкова церква — 130, 134, 137—139.
- Воскресенія Христова церква — 138, 139.
- Пречистенська церква — 139.
- Осторог* див. Остроз.
- Острожок* — село на річці Случ — правій притоці Горині, що впадає в Прип'ять; тепер Баранівського району Житомирської області — 134.
- Острожчина* — 36.
- Остропіль* — містечко на річці Случ — правій притоці Горині, що впадає в Прип'ять; тепер село Старокосянтинівського району Хмельницької області — 41, 42, 66, 123, 129, 130, 134.
- Остросіч* (?) — замок чи місто на території Угорщини — 155.
- Оструг* див. Остроз.
- Оттоманська імперія* див. Туреччина.
- Очаків* — місто на правому березі Дніпровсько-Бузького лиману; тепер

- районний центр Миколаївської області — 62, 66, 127, 132, 154.
- Палестина* — країна, розташована на східному березі Середземного моря, на Аравійському півострові; в давні часи і тепер територія її входить у склад різних держав — 25.
- Палуґія* (Palugya) — населений пункт на річці Ваг у Чехословаччині — 132, 159.
- Париж* — місто, столиця колишнього Франкського королівства, з 987 року — столиця Французького королівства, тепер столиця Французької республіки — 143.
- Переворськ* див. Пшеворськ.
- Перекоп* — місто, розташоване на сході перешийка тієї ж назви, який з'єднує Кримський півострів з материком; тепер село Красноперекопського району Кримської області — 61, 65, 66, 129, 132, 143.
- Перемишль* — місто на річці Сян у Галичині, тепер в Польщі — 42, 57, 102, 145.
- Переяслав* див. Переяслав-Хмельницький.
- Переяслав-Хмельницький* (Переяслав) — місто при впадінні річки Ільтиці, або Альти, в Трубіж — ліву притоку Дніпра, кол. Київського воеводства; тепер районний центр Київської області — 15, 82, 83, 86, 106, 130, 136, 147, 157.
- Персія* див. Іран.
- Петриков* див. Пьотрков.
- Пеш* див. Пешт.
- Пешт* (Пеш) — угорське місто, яке разом з містом Буда склало столицю Угорщини Будапешт — 126.
- Пилява* (Пилявці) — містечко на річці Ікві — лівій притоці Південного Бугу; тепер село Старосинявського району Хмельницької області — 95, 122.
- Пилявці* див. Пилява.
- Підляшшя* (Подляш'є) — воеводство в Польщі — 127.
- Пінськ* — місто при впадінні ріки Піни в Прип'яті; тепер районний центр Брестської області Білоруської РСР — 62.
- Плузжє* — село; тепер Ізяславського району Хмельницької області — 132.
- Поволжя* — 46.
- Подєсниця* — місцевість, розташована в нижній течії ріки Десни — лівій притоки Дніпра — 16.
- Поділля* (Подолія, Подоля, Подуля) — обширна область, що в стародавні часи належала Київському і Володимирському князівствам; територія теперішніх Вінницької та більшої частини Хмельницької областей — 29, 57, 58, 61, 65, 77, 79, 100, 101, 113, 121, 123, 142, 143, 151, 156, 158—160.
- Подляш'є* див. Підляшшя.
- Подніпров'я* див. Наддніпрянина.
- Подолія* див. Поділля.
- Подоля* див. Поділля.
- Подуля* див. Поділля.
- Покуття* — нагірна частина Східної Галичини між Дністром і Карпатами; тепер входить до складу Івано-Франківської області — 144, 152.
- Полісся* — місцевість у басейні ріки Прип'яті, що охоплює декілька теперішніх областей Української РСР та Білоруської РСР — 121.
- Полонне* — містечко на річці Хоморі — лівій притоці ріки Случ, що впадає в Горинь — праву притоку Прип'яті; тепер місто, районний центр Хмельницької області — 123, 130, 132, 134.
- Успіння богородиці монастир у Полонному — 132.
- Полоцьк* (Полоцько) — місто при впадінні річки Полоти в Західну Двину; тепер районний центр Вітебської області Білоруської РСР — 71, 72, 127, 129, 153, 156.
- Полоцько* див. Полоцьк.
- Поляновка* — село Вяземського району Смоленської області РРФСР, на річці Поляновка — лівій притоці ріки Осьми, що впадає в Дніпро, де 17 травня 1634 року було укладено так званий Поляновський мир між Росією і Польщею — 32, 69.
- Польська* див. Польща.
- Польська держава* див. Польща.
- Польська республіка* див. Польща.
- Польща* (Корона, Польська, Польська держава, Польська республіка, Річ Посполита) — одна з слов'янських держав, яка до кінця XVI ст. захопила під свою владу величезну територію, в тому числі Україну, і досягла своєї найвищої могутності, з середини XVII ст., зокрема внаслідок визвольної війни українського народу і возз'єднання України з Росією, почала занепадати, і

- в результаті агресивних дій сусідів Польщі (Пруссії, Австрії та царської Росії) територію Польщі було розділено між цими державами і з 1794 року Польща як окрема держава перестала існувати; відновила свою державність у 1918 році; нині — Польська Народна Республіка — 13, 15, 18, 28—30, 32, 35, 37—40, 42, 44—46, 48, 49, 55—57, 59—61, 64—79, 81, 85, 95, 96, 101, 103, 107, 112, 113, 115, 119, 121, 122, 126—128, 131, 137, 141, 143—147, 151—161, 163.
- Порфа** див. Порхов.
- Порхов** (Порфа) — місто на річці Шелоні, що впадає в озеро Ільмень; тепер районний центр Псковської області РРФСР — 129.
- Почеп** — містечко на річці Судості — правій притоці Десни, що впадає в Дніпро; тепер районний центр Брянської області РРФСР — 156.
- Прибалтика** — колишні Ліфляндія, Курляндія і Естляндія, що складають територію теперішніх Латвійської РСР і Естонської РСР — 55, 56, 67, 142.
- Прилука** див. Стара Прилука.
- Прилуки** — місто, районний центр Чернігівської області — 150.
- Прип'ять** (Пріпить) — ріка — права притока Дніпра — 123.
- Пріпить** див. Прип'ять.
- Пруси** див. Королівська Пруссія.
- Прут** — ріка, ліва притока Дунаю, витікає з Карпат на межі Румунії з Буковиною, впадає в Дунай біля міста Галаца — 64, 76.
- Псков** — місто при впадінні річки Пскови в ріку Велику, що впадає в Псковське озеро, з'єднане протокою з Чудським озером; тепер обласний центр РРФСР — 25, 69, 125, 156.
- Путивль** — місто при впадінні річки Путивки в ріку Сейм — ліву притоку Десни, що впадає в Дніпро; тепер районний центр Сумської області — 69, 125.
- Пшеворськ** (Переворськ) — місто в Польщі, на захід від міста Ярослава — 57.
- Пьотрков** (Петриков) — місто в Польщі, на річці Страві, в Серадзькому воєводстві — 115, 125, 127, 153.
- Рава** (?) — мабуть, Рава Мазовецька, місто в Польщі, на південний захід від Варшави — 79.
- Радимно** — місто в Галичині, тепер в Польщі, при впадінні річки Ради в Сян, що впадає у Віслу — 37, 57, 102.
- Радощковиці** — місто на річці Рибчинці — лівій притоці Ілії, що впадає у Вілію, праву притоку Німану; тепер селище міського типу, Молодечненського району Мінської області Білоруської РСР — 71, 127, 153.
- Радянський Союз** див. Союз РСР.
- Рашків** див. Вад-Рашків.
- Рим** — місто на річці Тібр, у древності столиця величезної імперії, що обіймала всі країни навкруги Середземного моря; в середні віки місто набуло значення релігійної столиці всього європейського Заходу і до цього часу залишається центром католицької реакції; столиця Італії — 49, 116, 119, 126, 133, 140, 144.
- Річ Посполита** див. Польща.
- Ровно** — місто на річці Усті — лівій притоці Горині, що впадає в Прип'ять, тепер обласний і районний центр — 53.
- Рогатин** — місто на річці Гнилій Липі — лівій притоці Дністра; тепер районний центр Івано-Франківської області — 99, 100, 142.
- Ромни** — місто при впадінні річки Ромен в ріку Сулу, що впадає в Дніпро; тепер районний центр Сумської області — 150.
- Російська держава** див. Росія.
- Росія** (Російська держава) — назва найбільшої по території держави у світі, що увійшла в загальний вжиток у XVIII ст. — 7 — 10, 15, 24, 25, 28, 39, 46, 55—57, 61, 63, 64, 66, 68—73, 81, 84, 106, 112, 142, 145, 147, 148, 152—154, 156, 159, 160.
- Рошкани** — село в Молдавії, поблизу Бендер — 74.
- Руська земля** — загальна назва території Росії, України та Білорусії — 133.
- Руське воєводство** (Руське панство) — за часів перебування України під владою Польщі займало територію Східної Галичини з Львовом, за винятком її південно-східної частини — Червоноградського повіту і північної частини, що входила до складу Белзького воєводства — 12, 34, 35, 114.

- Руське паньство* див. Руське воеводство.
- Ряшів* (Жешув) — старовинне українське місто, тепер в Польщі на річці Віслоку — лівій притоці Сяна, що впадає у Віслу — 143.
- Сава* — ріка в Югославії, що впадає в Дунай біля міста Белграда — 152.
- Савойське* (Завойське) князівство — колишня держава на території Франції, з 1713 року королівство, а з 1860 року — один з департаментів Франції — 128.
- Самбір* (Самбур) — місто на Дністрі; тепер районний центр Львівської області — 38, 57, 116, 144.
- Самбур* див. Самбір.
- Сандомир* (Сендомир) — місто в Польщі, на річці Віслі, вище впадіння в останню Сяна — 45, 57, 131.
- Сандомирська земля* — 57.
- Свята гора* — так називали Афонську гору на Халкидонському півострові в сучасній Греції; там у православних монастирях перебувало багато монахів, вихідців з Росії, України та Білорусії — 133.
- Священна Римська імперія* германського народу — так з 962 до 1806 року називалася Німеччина разом з захопленою нею Північною Італією — 157.
- Семиграддя* див. Трансільванія.
- Сендомир* див. Сандомир.
- Серет* — ріка — ліва притока Дунаю; починається біля південного кордону Чернівецької області з Румунією, пересікає цю область, протікає по території Румунії і впадає в Дунай нижче міста Галаца — 64.
- Синоп* — місто на північному березі півострова Мала Азія, стародавня колонія міста Мілету, яке само було древньогрецькою іонійською колонією на Егейському морі — 162.
- Синява* див. Стара Синява.
- Синявка* див. Стара Синява.
- Сівер земля* див. Сіверське князівство.
- Сіверная земля* див. Сіверське князівство.
- Сіверська область* див. Сіверське князівство.
- Сіверське князівство* (Сівер земля, Сіверная земля, Сіверська область, Сіверщина) — одне з найбільших князівств стародавньої Русі, розташоване на правій стороні Десни та на ріках Сейму й Оці, з головним містом Новгород-Сіверський; тепер на цій території розташовані північні частини Чернігівської та Сумської областей Української РСР і південні частини Гомельської області Білоруської РСР та Брянської області РРФСР — 69, 72, 112, 121, 125, 131, 156.
- Сіверщина* див. Сіверське князівство.
- Сірія* — країна на східному березі Середземного моря, на північному заході Аравійського півострова — 125, 151.
- Сітавторок* — місто в Угорщині — 158.
- Слобідка* (?) — невідоме тепер село на лівому березі Десни, нижче міста Остра — 16.
- Слуцьк* — місто на річці Случ — правій притоці Горині, що впадає в Прип'ять; тепер районний центр Мінської області Білоруської РСР — 43, 80, 130, 136.
- Случ* — ріка — права притока Горині, що впадає в Прип'ять — 123.
- Смоленськ* — місто на Дніпрі; тепер обласний центр РРФСР — 69, 70, 112, 125, 148.
- Смотрич* — ріка — ліва притока Дністра — 134.
- Снятин* — місто на річці Прут — лівій притоці Дунаю; тепер районний центр Івано-Франківської області — 144, 152.
- Сокаль* (Сокальський замок) — фортеця, пізніше місто на правому березі ріки Західний Буг; тепер районний центр Львівської області — 38, 57, 58, 100, 116, 125, 139, 142.
- Сокальський замок* — див. Сокаль.
- Союз РСР* (Радянський Союз) — 6, 7, 8.
- Спас в горах* — монастир в колишній Перемишльській єпархії — 115.
- Стамбул* див. Константинополь.
- Стара Прилука* (Прилука) — містечко на річці Десні — лівій притоці Південного Бугу; тепер село Липовецького району Вінницької області — 132.
- Стара Синява* (Синява, Синявка) — містечко на річці Ікві — лівій притоці Південного Бугу; тепер селище міського типу, районний центр Хмельницької області — 29, 123, 128.
- Стародуб* — місто на річці Бабинці — правій притоці ріки Судості, яка

- впадає в Десну; тепер районний центр Брянської області РРФСР — 126, 156.
- Старокостянтинів* (Константинов, Константинов Старий) — місто на річці Случ — правій притоці Горині, що впадає в Прип'ять; тепер районний центр Хмельницької області — 95, 122, 123.
- Стенжисиця* — містечко в Польщі, на правому березі Вісли, в районі міста Дембліна — 128.
- Студениця* — містечко при впадінні зліва річки Студениці в Дністер, кол. Подільського воеводства, тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області — 112.
- Судова Вишня* (Вишня) — містечко на річці Вишні — правій притоці ріки Сян, що впадає у Віслу; тепер місто Мостиського району Львівської області — 38, 116.
- Сульжин* (Шульжинці) — село на річці Хоморі — лівій притоці ріки Случ, що впадає в Горинь, праву притоку Прип'яті; тепер Шепетівського району Хмельницької області — 134.
- Сураж* (Сурож) — село на річці Вілії — лівій притоці Горині, що впадає в Прип'ять; тепер Шумського району Тернопільської області — 32, 131.
- Сурож* див. Сураж.
- Суша Діброва*, або Черняхівська Діброва — урочище, що знаходиться між Ржищевом і Білою Церквою — 59.
- Сучава* — місто в Румунії, на річці Сучаві — правій притоці ріки Серет, що впадає в Дунай — 64.
- Схід* — умовна назва країн з християнським населенням грецького обряду — 48, 123, 162.
- Схід Близький* (Близький Схід) — країни Азії і Африки, розташовані ближче до Європи — Туреччина, Іран (Персія), Єгипет тощо — 158.
- Сян* — ріка в Польщі, починається в Карпатських Бескидах біля кордону з Українською РСР, впадає у Віслу нижче міста Сандомира — 145.
- Тягіня* див. Тягінь.
- Тараски* — село на річці Витеклі — притоці ріки Сниводи, що впадає в Південний Буг; тепер Хмельницького району Вінницької області — 130.
- Тарнов* див. Тарнув.
- Тарнув* (Тарнов) — місто в Галичині, тепер в Польщі, недалеко від впадіння Білої в ріку Дунаєць — праву притоку Вісли — 126.
- Тарту* (Дерпт, Юр'єв) — місто на річці Ема-Йигі, що впадає в Чудське озеро; тепер районний центр Естонської РСР — 67.
- Татарень* (?) — село в Молдавії — 160.
- Татари* див. Крим.
- Татарська Орда* див. Крим.
- Тетерів* — ріка — права притока Дніпра — 132.
- Тиса* — ріка, ліва притока Дунаю, починається в Карпатах, на південному схилі перевалу Яблониця, в Закарпатській області Української РСР, протікає через Угорщину і впадає в Дунай в Югославії, нижче міста Белграда — 158.
- Тисмениця* — місто на річці Вороні — правій притоці ріки Бистриці, що впадає в Дністер; тепер селище міського типу Івано-Франківського району — 144, 152.
- Тишковичі* (Тишовці (?)) — місто, тепер село Мостиського району Львівської області — 38, 119.
- Тишовці* див. Тишковичі (?).
- Тлумач* — містечко на річці Тлумачці, правій притоці Дністра, тепер місто, районний центр Івано-Франківської області — 144.
- Торопець* — місто на річці Торопі — правій притоці Західної Двіни; тепер районний центр Калінінської області РРФСР — 69, 125, 129.
- Трансільванія* (Семиграддя) — князівство, що складало південно-східну частину Угорщини, тепер майже вся територія Трансільванії входить у склад Соціалістичної Республіки Румунії — 75, 142, 152, 153, 157, 160.
- Трахтемирів* — містечко на правому березі Дніпра, кол. Київського воеводства; тепер село Переяслав-Хмельницького району Київської області — 16.
- Успенія монастир у Трахтемирові — 16.
- Тригір'я* (Трибухівщина) — спустіле поселення на правому березі річки Тетерева, на південь від селища міського типу Іванькова — районного центру Київської області — 132.
- Трипілля* (Триполь) — містечко на пра-

- вому березі Дніпра, кол. Київського воеводства; тепер село Обухівського району Київської області — 130, 157
- Триполь** див. Трипілля.
- Тройце-Сергієв монастир** — один з найбільших російських монастирів, розташований за 71 км на північний схід від Москви; заснований в 1337—1340 рр., відіграв видатну роль в історії Росії, зокрема у боротьбі проти польських інтервентів на початку XVII ст.; тепер історико-художній музей в місті Загорську — районному центрі Московської області — 25.
- Троянівська пустинь** — урочище і колише поселення в районі села Дениші Житомирського району — 132. Преображенський Тригирський монастир православний, а потім унітарський — 132.
- Турецька земля** див. Туреччина.
- Туреччина** (Турецька земля, Турки, Оттоманська імперія) — держава, що в XIII—XVI ст. поширила свою владу на величезну територію в Азії, Африці і Європі, але з кінця XVII ст. почала занепадати. Сучасна Туреччина розташована на Малоазійському півострові, а в Європі займає лише невелику територію на Балканському півострові, що межує на півночі з Болгарією та на заході з Грецією — 43, 55, 58, 60, 74—76, 79, 112, 120, 121, 127, 131—135, 154, 155, 157, 158, 160.
- Турки** див. Туреччина.
- Туров** — містечко на річці Прип'яті; тепер селище міського типу, районний центр Гомельської області Білоруської РСР — 134.
- Тягінь** (Тагіня) див. Бендери.
- Угорщина** (Венгерська земля, Венгри) — королівство, засноване в кінці IX ст. мадярами, народністю фінського походження; за виключенням окремих ранніх періодів, весь час перебувала під владою турецьких султанів та австрійських Габсбургів; незалежною державою стала в 1918 році; з 15 серпня 1949 р. — Угорська Народна Республіка — 74, 102, 126, 142, 152, 158, 159.
- Україна** — 5, 9, 10, 12, 15, 19, 23, 31, 32, 35—43, 48—52, 56—66, 72—74, 77, 78, 80—82, 84—87, 89, 92, 97, 105—107, 114—116, 119, 121, 122, 131, 142, 146—148, 150, 151, 153—155, 160, 161.
- Українська РСР** — 6, 9.
- Ула** див. Улла.
- Улла** (Ула) — фортеця і містечко на річці Уллі — лівій притоці Західної Двіни; тепер селище міського типу, районний центр Вітебської області Білоруської РСР — 71, 127, 153, 154.
- Усвят** див. Усвати.
- Усвати** (Усвят) — містечко на озері Усвятському; тепер село, районний центр Псковської області РРФСР — 127, 129.
- Устенське** (Дермань) — село на річці Устя — лівій притоці ріки Горині, яка впадає в Прип'ять, тепер Здолбувського району Ровенської області — 50.
- Дерманський православний, а потім унітарський монастир — 50, 136.
- Фегерварош** (Fehérváros) див. Білгород.
- Фракія** — область на північному сході Балканського півострова, з XIV ст. належить Туреччині — 57.
- Франкфурт-на-Майні** — місто в Німеччині, тепер на території ФРН — 38.
- Франція** — королівство, тепер буржуазна республіка — 65, 128, 155.
- Хмельницька волость** — 142.
- Хотин** — місто на Дністрі; тепер районний центр Чернівецької області — 29, 59, 60, 61, 64, 76, 105, 128, 135.
- Царград** див. Константинополь.
- Цесіс** (Венден, Кесь) — фортеця і місто поблизу ріки Гауя; тепер районний центр Латвійської РСР — 72, 129, 156.
- Цецора** — село в Румунії, на правому березі ріки Пруту, на південний схід від Ясс — 58, 59, 146, 160.
- Чегрин** див. Чигирин.
- Ченстохов** — місто в Польщі, на річці Варти — правій притоці ріки Одера — 85, 108.
- Червона Русь** див. Галичина.
- Черкаси** — місто на правому березі Дніпра, кол. Київського воеводства, з XIV ст. головний осередок українського козацтва; тепер обласний і районний центр — 63, 78, 114, 126, **Черкаське староство** — 63.
- Чернігів** — місто на Десні — лівій притоці Дніпра, центр князівства, потім воеводства; тепер обласний і районний центр — 129, 156.
- Чернігівське воеводство** — 55, 124.
- Черськ** (Чирськ) — місто в Польщі, на північ від міста Бидгощ — 131.

Чеське королівство див. Чехословацьчина.

Чехи див. Чехословацьчина.

Чехословацьчина (Чеське королівство, Чехи) — країна в центральній частині Європи, заселена слов'янами ще в VI ст.; тривалий час перебувала під владою Габсбургів; самостійною державою стала в жовтні 1918 року; нині — Чехословацька Соціалістична Республіка — 25, 127, 159.

Чигирин (Чегрин) — місто на річці Тясмині — правій притоці Дніпра, кол. Київського воеводства; головне місто України за Богдана Хмельницького; тепер районний центр Черкаської області — 124.

Чирськ див. Черськ.

Чорне море — 87.

Чурилов замок — див. Джурин.

Шаргород — містечко на річці Мураші — правій притоці ріки Мурафи, що впадає в Дністер, кол. Подільського воеводства; тепер селище міського типу, районний центр Вінницької області — 66, 130, 131, 158, 159.

Швеція — королівство, що існує з 700 року; в XVII ст. — могутня держава,

яка оволоділа всіма країнами, що прилягали до Балтійського моря, і рядом інших країн в Європі; в XVIII та XIX століттях Швеція втратила всі свої володіння — 35, 67, 146.

Шульжинці див. Сульжин.

Щирець — містечко на північний захід від Львова; тепер селище міського типу Пустомитівського району Львівської області — 38, 119.

Юр'єв див. Тарту.

Яворів (Яворув) — місто на річці Склі — правій притоці Сяну, що впадає у Віслу; тепер районний центр Львівської області — 38, 116, 119.

Яворув див. Яворів.

Ямпіль (Янполь) — містечко на лівому березі ріки Горині — правій притоки Прип'яті; тепер селище міського типу Білогірського району Хмельницької області — 134.

Янполь див. Ямпіль.

Ярослав (Ярославль) — місто в Польщі, на лівому березі ріки Сяну — правій притоки Вісли — 38, 39, 41—43, 57, 99—101, 115, 119, 120, 136, 138, 146, 149, 158.

ЗМІСТ

Передмова	5
Вступ	7
Значення Львівського літопису і Острозького літописця як джерела з історії України періоду феодалізму . . .	12
Ісписаніє літом от рождества Христова ... року і по нім ідущих (Львівський літопис)	99
С кройніки Бельського речі потрібніі вибрані (Острозький літописець).	125
Коментарі:	
Львівський літопис	141
Острозький літописець	151
Архівна і бібліографічна довідка про Львівський літопис і Острозький літописець	163
Словник застарілих, маловживаних та актових слів і виразів	165
Іменний покажчик	170
Покажчик географічних і топографічних назв	184

Александр Арефьевич Бевзо
ЛЬВОВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ И ОСТРОЖСКИЙ
ЛЕТОПИСЕЦ

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту історії
Академії наук Української РСР*

Редактор *В. О. Годлевська*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Оформлення художника *Р. К. Пахолока*
Технічний редактор *Д. В. Вірич*
Коректор *І. Б. Баркова*

Здано до набору 28.I 1971 р. Підписано до друку 11.V 1971 р.
БФ 05412. Зам. № 156. Вид. № 15. Тираж 20 000. Папір
№ 2, 60×90¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 12,5+2 вкл. Умовн.
друк. аркушів 12,88. Обл.-видавн. аркушів 13,12. Ціна
1 крб. 02 коп

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при
Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.

17. 3. 1930

О. А. БЕВЗО

